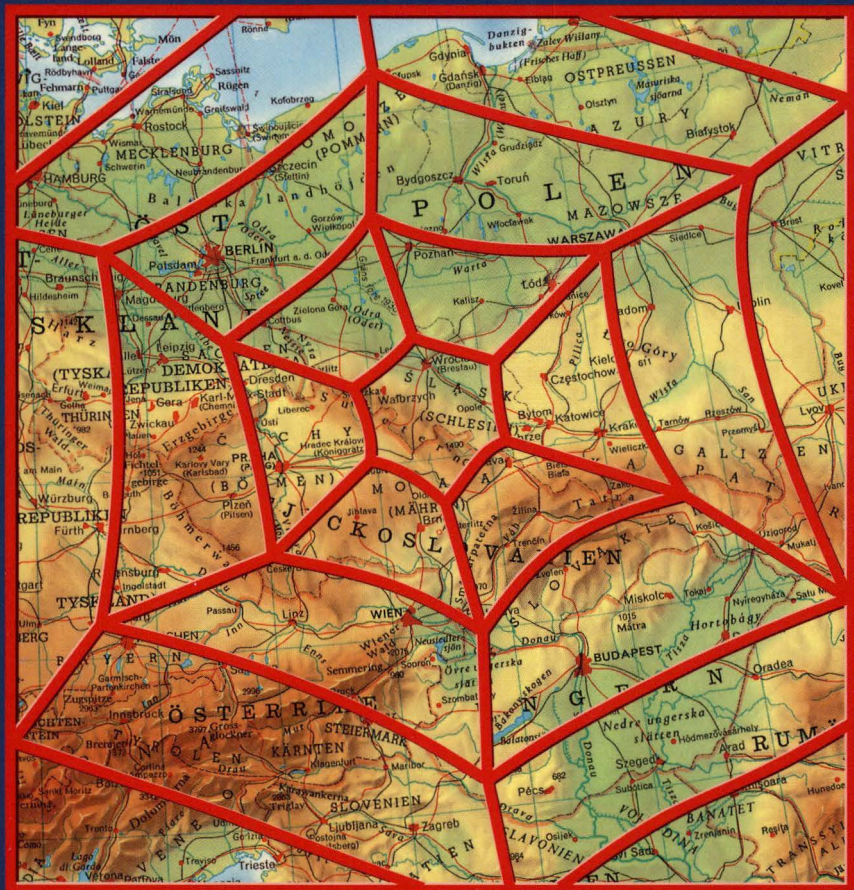

Territoriets gränser

INGEMAR KARLSSON (RED.)
GULLAN GIDLUND • JANERIK GIDLUND
BÖRJE JOHANSSON • SVERKER SÖRLIN
GUNNAR TÖRNQVIST

SNS FÖRLAG

Territoriets gränser

Territoriets gränser

INGEMAR KARLSSON (RED.)
GULLAN GIDLUND • JANERIK GIDLUND
BÖRJE JOHANSSON • SVERKER SÖRLIN
GUNNAR TÖRNQVIST

SNS FÖRLAG

SNS Förlag

BOX 5629 · 114 86 STOCKHOLM

TELEFON 08 · 453 99 50

TELEFAX 08 · 20 62 06

SNS – Studieförbundet Näringsliv och Samhälle – har till syfte att främja forskning och insiktsfull debatt om viktiga samhällsfrågor. SNS vill föra ut och nyttiggöra kvalificerad samhällsvetenskaplig forskning samt tillhandahålla ett obundet forum för diskussion av aktuella politiska och samhällsekonomiska frågor för att därigenom skapa bättre underlag för beslut i privat och offentlig sektor. SNS inflytande i svensk samhällsdebatt bygger på medverkan av framstående forskare och ledande företrädare för näringsliv, förvaltning, politik och media.

Verksamheten bedrivs genom

- tillämpad samhällsforskning genom ett nätverk av akademiska forskare i Sverige och utomlands;
- utgivning av böcker i samhällsvetenskapliga ämnen på eget förlag;
- konferenser och möten i Sverige och utomlands.

SNS grundades 1948 som en allmännyttig ideell förening och är politiskt och intressemässig tobundet. Verksamheten finansieras genom individuella medlemsavgifter, företagsabonnemang, forskningsanslag, bokförsäljning och konferensavgifter.

Territoriets gränser

Ingemar Karlsson (red), Gullan Gidlund, Janerik Gidlund,

Börje Johansson, Sverker Sörlin och Gunnar Törnqvist

Första upplagan

Första tryckningen

© 1997 Författarna och SNS Förlag

Omslag Nyebølle Grafisk Form

Tryck WSOY, Finland 1997

ISBN 91-7150-637-3

Innehåll

Förord · 7

PROLOG

Territoriets uppkomst · 11

KAPITEL 1

På spaning efter strukturell stabilitet · 19

KAPITEL 2

Nätverk och territorium · 45

KAPITEL 3

Kunskapens flöden och skapandets platser · 81

KAPITEL 4

Från territoriella enhetsstater till nationella allianser · 118

KAPITEL 5

Gränsöverskridandets demokrati · 153

EPILOG

Välståndets hemvist · 184

Noter · 197

Litteratur · 212

Författarna · 222

Förord

FÖR TJUGOFEM ÅR sedan publicerades Romklubbens rapport *Tillväxtens gränser*. Det var ett av de första försöken att mera konsekvent och medvetet bedöma riskerna med en fortsatt tilltro till ohämmad och optimistisk tillväxt. I ljuset av den första oljekrisen tvingades den industrialiserade världen från och med nu inte bara att begrunda mänsklighetens begränsade resurser, utan också en värld som tycktes på väg mot en närmast ohållbar obalans.

För en sådan analys krävdes ett globalt perspektiv, men det var en globalitet som i många avseenden skilde sig avsevärt från den ekonomiska, politiska och kulturella »globalisering« som diskuteras idag. Vid tiden för Romklubbens rapport var världen fortfarande indelad i maktpolitiska block, med påtagliga intressekonflikter och tydligt artikulerade gränser.

Samtidigt hade en utveckling påbörjats som efterhand skulle komma att spränga denna skenbara stabilitet. Informationsteknologins utveckling och de finansiella systemens gradvisa sammanflätning har under 1970- och 1980-talen bidragit till att försvaga – och ibland mer eller mindre upphäva – de politiska och geografiska gränser som under lång tid präglat både vår medvetna och vår undermedvetna kartbild.

Idag är världen på en gång större och mindre än för tjugofem år sedan. Mångfalden och möjligheterna tycks i det närmaste obegränsade, och det blir i allt högre grad upp till var och en att försöka utnyttja

den nya tidens ökade rörlighet och tillgänglighet. Samtidigt rycker omvärlden allt närmare också i form av konkurrens, kulturella konflikter och kapitalflykt. De politiska och ekonomiska strukturer som ligger till grund för en bred och någorlunda rättvis välståndsutveckling förefaller långt mera undanlidande till sin karaktär.

Det finns numera konkurrerande system som slåss om våra röstsedlar och skatteintäkter. Risker för en ökad ojämlikhet – mellan individer, yrkeskategorier, folkgrupper och regioner – tycks uppenbar. Diskussionen om »tillväxtens gränser« måste därför kompletteras med en analys av »territoriets gränser«, och av de nya länkar som uppstått till följd av en alltmer tilltagande rörlighet. Frågan handlar inte bara om tillväxtens allmänna förutsättningar, utan också om *var någonstans* morgondagens välstånd genereras – och konsumeras.

Det är om detta som den här boken handlar – om spänningen mellan territorium och nätverk, och om hur denna sätter sin prägel på försöken att skapa en stabil och fungerande politisk-ekonomisk struktur. Boken inriktar sig inte i första hand på de ytliga uttryck för en global kultur och kommunikation som vi dagligen ser runt omkring oss, som en följd av den multinationella reklam- och medieindustrins förmåga att lägga under sig allt fler av världens marknader. Istället granskas processer som är mer komplexa till sin natur, och som också låter sig spåras i det förflutna.

Genom att boken spänner över flera discipliner och områden – ekonomi, politik, kulturgeografi och historia – bör förhoppningsvis även personer som är väl förtrogna med delar av materialet kunna få en eller annan ny insikt. För övriga läsare bör boken kunna fungera som en översiktlig och samlad analys av ett antal tendenser som i hög grad påverkar dagens och morgondagens samhällsutveckling.

Boken har tillkommit genom en kollektiv process, där var och en av författarna tvingats överge sin trygga ämneshemvist för att kunna bidra till helheten. Detta innebär också att författarna gemensamt tar ansvar för den färdiga produkten. Framställningen är tänkt att stegvis föra läsaren framåt, genom att varje kapitel någorlunda självständigt

får anlägga ett bestämt perspektiv och fokus. Författarna har bemödat sig om att i möjligaste mån begränsa och samordna den nödvändiga begreppsapparaten, och förhoppningen är att de enskilda kapitlen trots sina varierande utgångspunkter ska kunna uppfattas som en kontinuerlig fördjupning av en gemensam och övergripande problematik.

En av förutsättningarna för projektet har varit ett stimulerande och prestigelöst utbyte av idéer och synpunkter. Boken är ett direkt resultat av det samarbete som inleddes vid Institutet för Framtidsstudier för sju–åtta år sedan, där studiet av europeiska nätverk gav upphov till ett antal självständiga forskningsrapporter. En annan förutsättning för denna bok är att Landstingsförbundet fungerat som generös uppdragsgivare.

Ingemar Karlsson
redaktör

Territoriets uppkomst

ALL MÄNSKLIG VERKSAMHET har en rumslig räckvidd. Också i mycket tidiga kulturer och samhällen kunde jakt, fångst och samlande sträcka sig över stora områden. Förflyttningar och nomadiska strövtåg förde människor långväga sträckor, och handel och krigståg medförde att man periodvis vistades utanför sina ordinarie bosättningar.

I dessa traditionella kulturer och samhällen var det inte alltid nödvändigt att markera var gränserna gick mellan olika områden. Det betyder nu inte att gränserna skulle sakna betydelse, eller att identiteten inte samtidigt var knuten till bestämda platser. Australiens urinvånare, aboriginerna, har tvärtom en ovanlig känsla för gränser. Aboriginerna är uppdelade i grupper eller klaner, och eftersom de lever i karga och regnfattiga trakter med ringa växtlighet behöver de stora arealer för sin försörjning. Därför är det viktigt att de olika grupperna vet var den ena klanens område börjar och den andras slutar. Gränsmarkeringar saknas, och i terrängen finns inga skyltar eller tecken. Den metod man har för att upprätthålla gränserna är berättelser. Gruppens område är det som omfattas av det man berättar om förfäderna och landet. Gränserna har därför kallats »Songlines«.¹

Vi kan också välja ett exempel på vår egen sida av jordklotet och finna ett likartat förhållande. Samernas renbetesland följer sedan århundraden älvdalarna. Dessa renbetesland, som fått det administrativa namnet samebyar – först »lappbyar«, enligt renbeteslagen 1886 – är både ekologiskt och funktionellt avgränsade. För att utnyttja betes-

markerna så bra som möjligt är det nödvändigt för samerna att följa årstiderna och röra sig med renarna från sommarbetet i fjällen till vinterbetet i skogslandet och tillbaka igen på våren. Inte heller samerna har några gränsmarkeringar i terrängen. Gränserna finns visserligen på kartan, men de är diffusa och ofta markerade bara som »sedvanegränser«. I det dagliga arbetet är det heller inte kartan utan terrängen som gäller. Gränsen avspeglar älvdalen som ekologisk och topografisk region, och vid vattendelaren eller någon annan geografisk markör börjar nästa by.

Liknande mönster finns bland nomadiserande kulturer och samhällen över stora delar av världen. Sådana informella, subtila, ibland osynliga gränser finns överallt där människor finns. Förhållandet tyder på att gränser är djupt rotade i mänsklig försörjning och kultur. De är viktiga för identifikation, trygghet och säkerhet. De motiveras också av etniska, religiösa och språkliga skillnader. Någon gång sammanfaller de informella gränserna med de politiska. De senare – statsgränser och regionala gränser – kan upphävas; murar kan falla och nya territorier kan uppstå. De informella gränserna upphör knappast på samma sätt, däremot kan de förändras och förskjutas så att deras grad av genomsläpplighet ökar eller minskar.

Detta är ett sätt att beskriva den territoriella känslighet som tycks präglade de flesta samhällen. Ett annat sätt att beskriva den känns dock betydligt mer välbekant. Det är en berättelse som bättre stämmer överens med historieböckernas klassiska skildring av mänsklighetens gradvisa erövring av världen, där kartbildens vita fläckar efterhand skulle komma att ersättas av namn och symboler, men där den västerländska modernitetens inneboende logik ständigt tenderade att bryta upp den tidigare ordningen. De gränser som en gång så nogsamt ritats upp var i det långa loppet inte särskilt stabila eller betydelsefulla.

Jämfört med traditionella jägarkulturer, men också med det europeiska bondesamhällets bofasta tillvaro, har den moderna epoken medfört en formidabel utvidgning av människors räckvidd. Kapitalismen har alltid haft en gränsöverskridande tendens, och under

industrialismens successiva utveckling har denna accelererat. I vår egen tid bärs dessa gränsöverskridande processer framför allt upp av en avancerad informationsteknologi, men också av enskilda och alltmer rörliga människor.

Det finns med andra ord två relevanta historier att berätta, där den ena handlar om gränsöverskridandets krafter och den andra om människans urgamla och nedärvda tendens att upprätta gränser. Hur förhåller sig dessa båda historier till varandra?

Av allt att döma finns det starka spänningar mellan dem. När gränsöverskridandets krafter stärks ökar osäkerheten inom ett område. Gamla mönster rubbas, och det välbekanta hos omgivningen minskar i takt med att nya element kommer in. Å andra sidan kan alltför rigida och ogenomträngliga gränser leda till isolering och långsiktig försvagning. Hur ska avvägningar egentligen göras mellan dessa alternativ? Hur öppna bör gränserna vara? Hur ska man hantera spänningarna mellan gränsöverskridandets krafter och strävandena efter avgränsning och kontroll?

Historiskt uppkom efterhand ett svar på dessa frågor: *territoriet*. Territorium är det ord vi vanligen använder för att beteckna statens rumsliga utsträckning, men i princip finns det ingenting som hindrar att man talar också om andra områden, så länge detta styrs av en i någon mening självständig beslutsmakt.

Territoriets idé har varit framgångsrik. Vid 1900-talets slut är hela jordens landyta (Antarktis undantaget) fullkomligt täckt av territorier, från små plättar som Andorra och Vatikanstaten till bjässar som Kanada, Ryssland, USA eller en helkontinent som Australien. Staterna är i sin tur indelade i mindre beslutsområden – regioner, provinser, län och kommuner är också territorier.

Territoriets historia är inte entydig. I äldre tid var gränserna mellan riken och furstendömen villkorliga, vaga och växlade snabbt. Territoriernas tydlighet skärptes med framväxten av de moderna staterna i Europa under 1500- och 1600-talen. Före denna tid fanns andra

politiska strukturer med växlande och geografiskt mycket diffus räckvidd: kejsarmakten, katolska kyrkan, furstendömen, stadsstater, fria handelsstäder, biskopsdömen samt randområden i norr och öster där inga (eller flera överlappande) maktanspråk gjorde sig gällande. Symboliskt kan man sätta året 1648 och westfaliska freden som tidpunkt för upprättandet av den moderna tidens »westfaliska ordning«, kännetecknad av suveräna stater med bestämda territoriella områden och erkända statsgränser.³ Den westfaliska logiken innebar samtidigt att andra former för statsmakt och identitet förlorade legitimitet. Det internationella systemet blev ett system av stater, vilket världshistorien efter 1648 gång på gång har bekräftat. På samma gång var detta system i själva verket anarkiskt, genom att det saknade en överordnad makt.

Till att börja med var dessa stater territoriellt baserade: *territorialstater*. De var politiska och militära enheter, styrda av aristokratier och andra eliter, vilka använde staterna som strategiska pusselbitar i ett storpolitiskt maktspel. I enlighet med ett äldre mönster spelade allianser och giftermål mellan furstehusen en betydande roll i politiken under ännu ett par århundraden efter 1648. Ett centralt begrepp i den westfaliska epoken var »maktbalans«. Stater, eller allianser av stater, skulle idealt sett balansera varandra i styrka, eftersom en obalans tolkades som en konfliktkälla i sig. Sin mest tillspetsade form fick idén om maktbalansens betydelse under det kalla kriget, då supermakternas »terrorbalans« var den grundläggande säkerhetspolitiska doktrinen.

Utvecklingen i den koloniala världen följde, långt senare, i allt väsentligt den westfaliska ordningens principer. Allteftersom olika kolonier och protektorat nådde självständighet, fick de också status som (territorial)stater. Där, liksom i västvärlden under de föregående 150 åren, vidtog sedan efter självständigheten ett ihärdigt arbete för att åstadkomma en nationell identitet hos landets invånare och etablera en åtminstone nödtorftig suveränitet över territoriet. Båda dessa ambitioner har gett tämligen magra resultat, med den påföljd att det i tredje världen finns en stor mängd stater med inre oro och betydande

separatistiska tendenser (Afghanistan, Sri Lanka, Filippinerna, Etiopien, Somalia, Zaire, Rwanda, Liberia och många fler).

Inte heller i Europa har territorialstaterna varit särskilt framgångsrika i att hävda sin sammanhållning inom givna gränser. Det som nyligen var tre stater – Sovjetunionen, Jugoslavien och Tjeckoslovakien – är numera 22 självständiga stater, och fler kan uppstå i det postsovjetiska området. Nya stater uppstår också i andra delar av världen, och det dröjer som regel inte särskilt länge innan de har säte och stämma i Förenta Nationerna. Ty statssystemets logik är att var och en som utropar en stat – oavsett storlek – och som har fått hjälplig ordning i landet, också anses vara en fullvärdig medlem av det internationella statssamfundet. Det finns en stor tolerans för olika styrelseskick och bara ett fåtal stater har undantagits från denna princip, exempelvis Folkrepubliken Kina, som under lång tid saknade plats i FN därför att Taiwan satt där som kinesisk representant.

Den westfaliska erans andra hälft, från 1800-talets början – Wienkongressens år 1815 kunde sättas som symboliskt vägmärke – har präglats av försöken att homogenisera befolkningar och i dessa ingjuta en känsla av gemenskap och identifikation. Parlamentarism, demokrati, allmän skolutbildning och värnpliktsarméer var viktiga instrument i denna process.³ Och allt detta skedde i namnet av nationalism, en ideologi som under 1800- och 1900-talen varit extremt populär och framgångsrik. Idag ter den sig inte fullt lika progressiv. Den har numera ofta sina mer hängivna anhängare främst bland grupper som är förtryckta eller på olika sätt känner sig missanpassade och frustrerade. De kan tillhöra en etnisk grupp som kommer i kläm i en existerande stat, t ex kurderna i Irak och Turkiet eller de kristna armenierna i Azerbajdjan. De kan också utgöra en grupp som förlorar på den växande ekonomiska konkurrensen i en alltmer avreglerad värld – t ex lågutbildade yngre män i västliga välfärdsstater – och vars vrede därför riktas mot »främlingar«, som korsat de politiska gränserna och uppfattas som konkurrenter om begränsade resurser som arbete och social välfärd, eller mot strävanden till politisk integration.

Nationalismen har blivit en ideologi för förlorarna i en värld där staterna och deras regeringar inte längre har samma makt som förut att med ekonomisk politik, gränskontroll eller socialpolitiska medel hålla effekterna av pris- och produktivitetsskillnader stången.

Runt om i världen ser vi samma tendens: de gränsöverskridande krafterna blir allt starkare och uppträder på allt fler områden, från handel till miljöföreningar, från konst och musik till vetenskapligt samarbete, från säkerhetspolitiska arrangemang till digitala kommunikationsformer. Det handlar inte bara om att de gränsöverskridande kontakterna blir fler och fler, i form av meddelanden, resor eller kapitaltransaktioner. Summan av alla gränsöverskridande fenomen har därutöver skapat ett nytt tillstånd som kallas »globalisering«. Denna innebär bl a att också de enskilda nationerna blir mindre slutna och homogena och istället suger upp element utifrån så att de till sist får en annan karaktär. Samhället skiftar gestalt – från en nationellt baserad till en globalt baserad hegemoni.

Processen som sådan är förstås inte ny, och influenser har alltid strömmat mellan kulturer och länder. Vad som sker i vår tid är emellertid att denna process gör ett väldigt språng, och att gamla politiska och ekonomiska institutioner, inklusive staterna, utsätts för allt hårdare påfrestningar till följd av de globala krafterna.

Territoriets gränser är ett uttryck som vetter åt många håll. Gränskontroller, pass, tull, valutaväxling osv är historiska företeelser som alla avspeglar en territoriell indelning. Även begrepp som »exil« och »medborgarskap« är knutna till en sådan indelning, där medborgarskapet skänker tillhörighet medan exilen tvärtom innebär en förvisning eller flykt från hemlandet. Under nationalismens ideologiska glansperiod under 1800-talet ansågs exilen, landsförvisningen, vara ett av de hårdaste straff en människa kunde utsättas för.

Territoriets gränser syftar också på den lockelse gränsen kan utöva som ett instrument för att avskärma diverse hot, och för att förhindra »läckage« eller utspädning av det välstånd man lyckats bygga upp

inom sitt territorium. »Nationalstaten«, och helst en etniskt homogen sådan, symboliserar denna vision av en rumslig överensstämmelse mellan välståndsproduktion och politisk gemenskap.

Territoriets gränser kan också uppfattas som en beskrivning av ett historiskt skeende, där territoriet har kommit till vägs ände. Territoriet är nu mer hinder än skydd, mer en atavism än den rumsliga formen för framåtskridande och välstånd. Territoriet står, inte minst i sin rena form, i ett problematiskt förhållande till den värdestruktur som framöver kan förväntas växa fram och som kan kallas postnationalistisk – präglad av globalism, multikulturalism, heterogenitet och postmodernism.

Territoriets gränser syftar till sist också på den förskjutning från nationella rum (territorier) till nätverk som redan varit synlig en längre tid. »Nätverk« är ett av nyckelbegreppen i denna bok. Med bildens suggestiva makt associerar den både till fångstnät och till banden inom sociala klotterier och sällskap, men kanske allra mest till kommunikationssystemens struktur. Nätverk byggs upp av noder, dvs knutpunkter eller stationer, och av *länkar* som binder samman dessa noder. När man säger »nätverk« tänker man kanske först på länkarna, eftersom dessa bär fram de flöden och processer som överskrider olika gränser, och då det är här som rörligheten återfinns. Utmaningarna mot territoriet förknippas ofta just med en sådan infrastrukturell tolkning av nätverken.

Författarna till denna bok har under flera år forskat och skrivit om denna sida av samtidens nätverk.⁴ Här ska det dock handla mer om själva noderna, de platser i rummet där verksamhet sker. Territoriets gränser syftar även på detta – att det kan finnas alternativa territoriella ordningar, som kanske bättre uttrycker var den aktivitet och produktion äger rum som försiggår inom ett nätverk. Dessa ordningar kan mycket väl vara på en gång mer lokala och mer globala. Boken reser frågor om de lokala produktionsmiljöernas betydelse som »hemmabaser« för företag och verksamheter, kanske i synnerhet då dessa är utpräglat transnationella.

Begreppet »plats« blir därför av stor vikt i vår analys. Det är där som skapande och produktion äger rum, och det är där som människor kan få sin utkomst. På nätverkens länkar är det ingen som bor. En av de frågor som diskuteras är följaktligen om de nuvarande territorierna – framför allt de nationella enhetsstaterna – kan komma att kompletteras (knappast ersättas) av alltmer betydelsefulla territorier i form av regioner och platser, dvs av de förhållandevis små och överblickbara rum där människor i praktiken lever och verkar.

Man kan uttrycka det som så att territoriets gränser nu ifrågasätts. Och vi tycker oss allt tydligare se att den territoriella ordning som under drygt trehundra år byggts upp och etablerat sig inte längre kan bestå. Den har i själva verket redan börjat upplösas, dels genom tillkomsten av stora, makroregionala formationer (ett typexempel här är EU), dels genom separatistiska strömningar och nya statsbildningar, men också genom en allt starkare regional självständighet inom staterna. Hur den nya territoriella ordning som kommer att ersätta den gamla ser ut vet vi ännu inte. Detta beror i hög grad på i vilken skala man väljer att betrakta frågeställningen: globalt, makroregionalt, nationellt eller regionalt.

I de snabba nyhetsflödenas värld av katastrofer och otrygghet har vi vant oss vid att betrakta territoriernas geografiska mosaik som något givet, som en spelplan med fasta gränser där beslut fattas och händelser utspelas. På motsvarande sätt uppfattas vanligen staterna som stabila och pålitliga, som rättvisans och de svaga medborgarnas väktare i en värld fylld av hotande krafter. Vad denna bok visar är att en sådan ordning inte alls är orubblig eller ens självklar. Territorier är inte givna, gränser är inte fasta och stater är inte stabila. Historien är inte slut.

På spaning efter strukturell stabilitet

EUROPA KÄNNETECKNADES UNDER medeltiden av geopolitisk orolighet och territoriell splittring. Kring år 1500, vid övergången till den nya tiden, fanns ungefär 1.500 mer eller mindre politiskt självständiga områden.¹ Där fanns furstendömen av varierande storlek, men de flesta var mycket små. I ett bälte från Italien genom Rhenlandet låg, liksom även på andra håll, fria städer och små stadsstater utspridda. I denna territoriella mångfald och variation härskade kungar, kurfurstar, hertigar, grevar, baroner och biskopar. Ännu vid tiden för westfaliska freden 1648 rymde Tyskland drygt 300 stater och fria städer. Även ekonomiskt var Europa vid denna tid splittrat. Beskrivningar av vardagsliv, bosättningar och handel uppvisar en myriad av nästan självförsörjande enheter. Rörligheten var begränsad. Om förhållandena utanför det egna grannskapet visste den vanlige medborgaren inte särskilt mycket. Städerna utvecklades tidigt till betydelsefulla kärnor i denna regionala mosaik.

Även om själva territoriet var splittrat, fanns det dock vissa kulturella och ekonomiska band som flätade samman delar av Europa. Den romersk-katolska kyrkan skapade ett inflytelsesrikt nät av ordervägar och informationskanaler, med tusentals kyrkor och kloster som stöd- och kontaktpunkter. Furstehus och adelsfamiljer lierade sig med varandra genom strategiska ingiften, gemensamt språk och fina manér. Gesäller, byggmästare, konstnärer, musiker och studenter bidrog under sina resor och vandringar till att sprida kunskap och kompetens. Där fanns

också en fungerande marknadsekonomi, om än tunn och rudimentär. Fjärrhandeln hade sina centra i städer som Venedig och Florens – senare också i Genua, Antwerpen, Brügge, Amsterdam, Lyon, Paris och London. I norra Europa fanns Hansan med drygt 70 städer i handelsförbund med varandra. Ypperst bland dessa var Lübeck. Jämfört med idag hade fjärrtrafiken dock en ringa omfattning. Sjölederna erbjöd den bästa framkomligheten, medan landsvägarna var få och primitiva. Och så skulle de på många håll förbli ända in på 1800-talet.

Den geopolitiska utvecklingen befann sig inför den nya tiden i en brytningspunkt – vid ett vägskafl med flera tänkbara färdriktningar. I en av dem låg möjligheterna till fortsatt långtgående lokal och regional självständighet, till slutna feodala enheter och spridda fristående städer hopplänkade av handelsvägar. I en annan kunde utvecklingen ha lett till något slags vidsträckt europeisk gemenskap. För en sådan kämpade katolska kyrkan och det tysk-romerska riket. Både den lokala och den universella vägen beträddes, men det var trots allt en annan väg, en medelväg, som under århundraden skulle komma att bli den europeiska kontinentens huvudled.

Territoriella maktsfärer

Runt kulturella, ekonomiska och politiska kärnor i olika delar av Europa växte medelstora territorier fram. Mälardalen var ett sådant kärnområde. London, Paris, Berlin-Potsdam, Wien och Moskva var centra i andra liknande områden. Vägen kom att kantas av åtskilliga krig när dessa hjärtländer började expandera. Till en början stod striderna mellan den universella katolska kyrkan och den nationella kungamakten, som t ex i England och Sverige under Henrik VIII och Gustav Vasa. På många håll pågick en utdragen fejd mellan centralmakt och regionala separatist rörelser i periferin, som den mellan jacobiner och girondister så sent som under franska revolutionen. Kontinenten delades upp av fronter och befästningslinjer när de olika politiska kärnområdenas territoriella anspråk kom i direkt beröring

med varandra. De första staterna föddes i medeltidens slutskede, medan de sista av mera betydande omfattning – Tyskland och Italien – fick sin form först under 1800-talets andra hälft.

Industrialism, nationalism, folkbildning, masskommunikation och massarméer är företeelser som utmärkte tiden från omkring 1800 till efter andra världskrigets slut. Mellan till synes artskilda processer fanns här betydelsefulla samband, och tillsammans verkade de kraftfullt för uppkomsten av medelstora territoriella maktsfärer. 1800-talet har inte för inte kallats nationalismens århundrade. Det var då som föreställningen om att etniska grupper med samma språk och kultur hör hemma i samma stat vann allmän spridning. Det krävdes en omfattande social kommunikation för att skapa en känsla av gemenskap och identitet inom områden som var betydligt större än forna tiders bygder och regioner. Folkbildning och läskunnighet banade väg för tidningar och böcker, nationalromantik och fosterländsk propaganda. Inte bara folkskolan och kulturpolitiken, utan också statskyrkan och folkrörelserna, skapade täta nät för det andliga och det kulturella livet. På sina håll utvecklades senare ett slags välfärdsnationalism, i Sverige under beteckningar som »välfärdsstat«, »folkhem« och »den svenska modellen«.

Nya produktionsformer och storskalig teknik ökade hela tiden räckvidden. En långt driven arbetsdelning, specialisering och automation drev fram stordrift och geografisk koncentration. Löpande band och långa tillverkningsserier krävde stora marknader och likriktad smak. Järnvägar band landsdelar samman med armeringsjärn, och via tidningarna omslöt allt fler av informationsutbudet. Genom radio och TV kunde meddelanden nå miljontals människor med ljusets hastighet. Med propaganda, effektiva vapen, vidsträckta transportsystem och nya kommunikationsmedel blev det möjligt att under första världskriget mobilisera och härföra massarméer. Sammanlagt 65 miljoner unga män sändes till Europas fronter och av dessa stupade nio miljoner. Det andra stora kriget blev totalt, och förintelsen begränsades nu inte längre till frontens soldater och områden.

Under de drygt 50 år som gått sedan andra världskrigets slut har vi blivit väl förtrogna med att se den europeiska scenen indelad i stater. Dessa har omgärdats av regelverk och lagstiftning, handelshinder och tullkontroll. En riksbank har reglerat våra räntor och fastställt våra växelkurser. Resultatet av vår flit har mätts i bruttonationalprodukt. Territorialstaterna har vuxit in i rollen som naturliga maktsfärer och beslutsterritorier, och uppfattas av många som själva basen för ekonomisk konkurrens och välstånd. De har i hög grad kommit att bli bärare av människors geografiska – och kanske också kulturella – identitet.

Tills för bara några år sedan framstod denna ordning som mycket stabil, men plötsligt har scenen förändrats. År 1919 hade Europa 23 stater, idag finns där mer än 50. I sin bok *Le nouveau moyen age* (Den nya medeltiden) hävdar Alain Minc, tidigare redaktör för tidningen *Le Monde*, att den utveckling vi nu ser omkring oss rymmer drag som också var utmärkande för Europa under medeltiden. En ny medeltid är den världsordning som träder fram efter kommunismens sammanbrott. Och det är inte bara situationen i östra Europa som förändrats. Även Västeuropa befinner sig genom Sovjetunionens upplösning i en ny situation, eftersom hotet från öst tidigare tvingade fram en stadga i västvärlden som ännu inte hunnit ersättas av någon ny form av sammanhållning.

Enligt Minc har Europa inte upplevt något liknande sedan romarrikets fall. Konsekvenserna av kommunismens sammanbrott och Berlinmurens fall överträffar följderna av det ottomanska rikets och den habsburgska dubbelmonarkins undergång. Den nya ordningen medför att ovissheten blir regel, och att Europa återgår till en geopolitiskt mycket komplex situation – i värsta fall till kaos. Den värld som reser sig ur spillrorna efter de senaste 50 årens kommunistiska och kapitalistiska blockbildningar präglas av vaghet och osäkerhet, av en brist på centrum och samlad drivkraft. Ekonomi, politik och militär strategi får allt svårare att leva i territoriell harmoni med varandra.²

Två drag i denna utveckling är av särskilt intresse för den fortsatta framställningen. Det ena handlar om den geopolitiska »oredan«, och

det andra om städernas centrala roll för ekonomisk och kulturell förnyelse och utveckling. Låt oss ägna dessa båda utvecklingslinjer en närmare granskning.

Den geopolitiska utvecklingen har åter nått en brytpunkt. Territorialstaternas plats på den europeiska scenen är inte längre oomstridd. Man kan knappast göra gällande att territorialstaterna överlag går mot sin upplösning. Däremot är det uppenbart att de utmanas från åtminstone tre olika håll. En av utmaningarna kommer från de gränsöverskridande nätverk som utvecklas inom företagsamhet, teknologi och forskning, en annan från den utvidgade europeiska unionen. Dessutom riktar den ökande självkänslan bland europeiska regioner sin udd direkt mot den centralmakt och centralistiska tradition som hittills i så hög grad varit en del av nationalstatens politiska legitimitet.

Låt oss i det följande betrakta kontinenten utifrån detta grundläggande perspektiv, där produktionens och teknikens nätverk i allt högre grad överspänner territorierna. Det europeiska stadslandskapet framstår då som en uppsättning platser i dessa nätverk – en arkipelagisk struktur som på en gång är gränsöverskridande och rörlig, men samtidigt djupt förankrad i en historisk process som under lång tid strävat mot stabilitet och jämvikt.

Gränsöverskridande nätverk

Den industriella produktionsform som grundar sig på vetenskap och teknologi håller idag på att lösgöra sig från statsterritoriet. Detta är i och för sig ingenting nytt. Enligt den finländske filosofen Georg Henrik von Wright fanns redan i industrialismens barndom denna industrins strävan att överskrida de statliga gränserna. Råvaror måste importeras, färdiga produkter exporteras. Därför fanns redan från början ett motsatsförhållande mellan de politiska system som territorialstaterna byggde och de produktionsformer som företagen organiserade. Under 1800-talet förblev denna motsättning latent genom att staterna successivt utvidgade sina territorier.

von Wright ser kolonialismen som statsmakternas försök att anpassa sina territorier efter produktionens växande intressesfärer. Inte bara stormakterna Storbritannien, Frankrike och Tyskland – utan också små länder som Belgien och Nederländerna – växte till väldiga imperier. Under den koloniala eran levde industri och stater i ett slags territoriellt samförstånd med varandra. Konkurrensen mellan stora företag om utländska marknader och resurser hade samma inriktning som staternas maktpolitiska rivalitet. Den territoriella harmonin mellan ekonomiska och politiska intressen rubbades dock i grunden när det koloniala systemet avvecklades och staterna drog sig tillbaka innanför moderländernas skal. Detta var emellertid en motsättning som delvis kom att hamna i skymundan av två uppsplitande världskrig och de många problem som följde på dessa.³

Oavsett om vi delar denna syn på historien eller inte är den tilltagande spänningen mellan den tekniskt-industriella och den politiska sfären uppenbar. Under 1970- och 1980-talen har den fått problematiska proportioner, i takt med att stora företag börjat bryta sig ur traditionella politiska och sociala ramar på samma sätt som vetenskap och kulturliv sedan länge gjort. Nu handlar det inte längre bara om en anpassning till marknadens utbredning och avlägsna råvarutillgångar. Istället utvecklas företagen till gränsöverskridande produktionsnät med geografiskt flytande ägarförhållanden och lojaliteter, till statslösa organisationer som bara delvis kan kontrolleras och påverkas inom territoriellt avgränsade nationella beslutssystem. Genom nya strategier för samarbete och specialisering inom nätverk kan företagen samtidigt utnyttja flera länders skilda förutsättningar för produktion.

Gränsöverskridandet och kontrollproblemen får väldiga proportioner inte minst för stater med liten befolkning och en begränsad inhemsk marknad. Låt oss ta Sverige som exempel. Enligt 1993 års *World Investment Report* från FN kontrollerar 37.000 överstatliga företag en tredjedel av alla privatägda produktionsmedel i världen. Av dessa företag räknas 3.500 som svenska. Det är lika många som Japan

har, nästan dubbelt så många som Frankrike och mer är tio gånger så många som Italien har.⁴ När det gäller att bryta sig ur sina nationella ramar kan svensk industri i förhållande till sin storlek betecknas som unik. Den svenska industrins investeringar utomlands ökade mycket kraftigt under 1970- och 1980-talen. Under den lågkonjunktur som sedan följde sjönk aktiviteten. I början av 1990-talet hade svenska företag mer än 500.000 anställda utanför landets gränser, över 80 procent av dem i västra och norra Europa. Samtidigt redovisade den svenska industristatistiken drygt 700.000 arbetstillfällen inom industrin i Sverige. Vi tycks idag närma oss en situation där svensk industri erbjuder lika många arbetstillfällen utomlands som hemma.

I en värld av gränsöverskridande nätverk och okontrollerbara flöden av information, kapital och människor är det knappast förvånande att det blir allt svårare att bedriva ekonomisk politik och arbetsmarknadspolitik inom nationella ramar. Om betydelsefulla regelverk och styrmekanismer inom en växande europeisk gemenskap överförs från den statliga till den överstatliga nivån, kan det om man så vill betraktas som ett försök att ånyo anpassa beslutsterritoriet till den industriella verkligheten.

Från lokaliseringsmönster till flöden

Den växande, gränsöverskridande rörligheten har fått en särskilt drastisk beskrivning av den spanskfödde sociologen Manuel Castells. Han har präglat uttrycket »From a space of locations to a space of flows«. Bakom formuleringen ligger en föreställning om att utvecklingen i avancerade industriländer från slutet av 1960-talet påverkats av en ny teknologisk revolution. Denna är ännu inte avslutad utan kommer att följa oss långt in i framtiden.

Det nya med denna tekniska utveckling är att den är intimt förbunden med informationshantering och kommunikation. Kunskapsutveckling ingår som ett omistligt element. Alla tekniska framsteg förutsätter kunskap, men tidigare har kunskap och kompetens inom

produktionen i första hand inriktats på att förvandla materiella råvaror och halvfabrikat till nya produkter. Det nya är att informationen som sådan nu kan vara den viktigaste råvaran, och att den färdiga produkten också kan vara information. Mjukvarorna blir viktigare än hårdvaran. Inom datortekniken innebär det att programvaran utvecklas, medan datorerna förblir som förut. De strategiska maskinerna är inte längre de som framställer varor, utan de som underlättar informationshantering och styr olika processer. Även industriländernas handel har genom informationshanteringsens växande betydelse ändrat karaktär, och en allt större del av varuutbytet omfattar idag högt förädlade produkter vars värden skapats genom stor kompetens och avancerad teknik.

Med denna utveckling följer, enligt Castells, att det inte längre är lokaliseringen av fysiska anläggningar som är det intressanta att studera. Betydligt viktigare är att se till de flöden och strukturer som kopplar samman olika enheter, oavsett om dessa ligger nära eller långt ifrån varandra. Det är i själva flödena och kopplingarna som den kunskapsintensiva produktionens viktigaste delar återfinns. Det innebär också att de tillstånd som studeras sannolikt kommer att framstå som mindre fasta än tidigare.

Framtidens internationella ekonomi kommer att skapa ett ständigt skiftande geometriskt mönster av konsumtion, arbete, kapital och företagsledning. Produktionen blir i allt större utsträckning beroende av krafter utanför den egna lokaliseringssorten, och därmed mera avhängig av de flöden som förmedlar resurser och signaler. Naturligtvis kommer människor även i framtiden att leva på bestämda platser och vara beroende av grannskapet. Men själva produktionen, liksom makten, kommer inte att som nu kunna identifieras inom en given yta, och än mindre hägnas in. Produktion och makt kommer mera att vara förknippade med processer och flöden. Familjebildning, vård och omsorg förblir lokalt specifika, medan produktionen organiseras i ett geografiskt rum av flöden. I detta nya spel blir territorialstaterna tämligen maktlösa.⁵

Sedan 1950- och 1960-talen har råvaruorienterade basnäringar och godshantering minskat sina andelar av den yrkesverksamma befolkningen och BNP i alla berörda industriländer. Det som i statistiken kallas service och tjänster har istället ökat. I Sverige, västra Tyskland, USA och Japan är den aktuella andelen yrkesverksamma inom jordbruk, gruvbrytning, byggnadsverksamhet och industri sammanlagt 30 procent. Serviceverksamheterna däremot svarar för 70 procent. Till service räknas då transporter, kommunikationer, företagservice och hushållsservice inom såväl privat som offentlig sektor. Hårdvaror och påtaglig produktion minskar i betydelse, medan underhåll, mjukvaror och cirkulation ökar.

Ovanstående siffror ger bara en ytlig återspeglning av mera djupgående strukturförändringar inom arbetsliv och ekonomi. En närmare granskning av tillverkningsindustrin, av många betraktad som motorn i industriländernas ekonomier, kan tjäna som exempel. Inom svenska företag går mellan 60 och 70 procent av lönekostnaderna till olika former av informationshantering. Den består av kunskapsuppbyggnad, samordning, intern informationsöverföring och externa köp av informationstjänster. Den informationshantering som växer mest inom företagen handlar om forskning och utvecklingsarbete. Kvalificerad och högt utbildad arbetskraft blir allt viktigare i produktionen. I USA omfattar t ex bortemot 30 procent av arbetstiden inom olika industriföretag ett arbete som kräver eftergymnasial, teoretisk utbildning. Med de löner som där gäller betyder det att i runda tal 75 procent av produktionens värde skapas av 25 procent av arbetskraften.⁶

Regionernas Europa

Så långt tyder det hela på att vi är på väg mot ett globalt flödessamhälle, men i själva verket finns det en kluvenhet i modern samhällsutveckling. Denna tar sig uttryck i att det vid sidan av ett ökat internationellt beroende finns ett tydligt behov av regional identitet och lokal förank-

ring. I nyare vetenskaplig litteratur beskrivs denna dualism med ord som »global rörlighet med regional förankring« och »lokalt inbäddat flödessamhälle med globala dimensioner«. I glappet mellan dessa utvecklingslinjer kommer staterna på mellanhand.⁷

Ekonomier och näringsliv blir alltmer utlandsberoende och internationellt rörliga, därom råder knappast något tvivel. Ett allt bredare skikt av befolkningen, och inte bara som förr ekonomiska och kulturella eliter, gör återkommande utlandsresor. Detta gäller särskilt för ungdomar. Etermedierna sprider samma musik, sport, nyheter och reklam till miljontals människor, något som gett upphov till begreppet »den globala byn«. Sin verkligt stora omfattning har olika former av gränsöverskridanden fått efter 1970. Allt detta kan ses som en följd av att den »tekniska räckvidden«, dvs de rent konkreta möjligheterna att transportera och kommunicera, ökat ofantligt.

Med teknikens hjälp har avstånden krympt och i vissa avseenden helt raderats ut. Ett dramatiskt växande transportarbete vittnar om att långa avstånd inte anses vara några påtagliga hinder för transport av gods. Med förbättrade färdmedel och nya transportleder kan attraktiva resmål i Europa nås på någon eller några timmar. Med datorstödda informationssystem kan långväga transaktioner göras på bråkdeln av en sekund. Med teleteknik kan företag administrera och styra vitt spridda verksamheter. Den massmediala räckvidden känner inga tekniska gränser. Etermedierna kan förmedla budskap till miljontals spridda människor med en hastighet som motsvarar ljusets.

Inför denna häpnadsväckande utveckling av den tekniska räckvidden är det lätt att förbise att våra »mänskliga räckhåll« inte på långt när förändrats på motsvarande sätt. Människors rent fysiska och psykiska kapacitet torde inte vara väsentligt större idag än för hundra år sedan. Vår rent mentala förmåga att hantera information är antagligen ungefär densamma som förr. Teleteknik och etermedier har bara i begränsad omfattning kunnat ersätta mänskliga kontakter, personlig erfarenhet, samtal och möten. Det är inte tekniken som sätter gränser för hur långt vi kan nå, utan vår egen prestationsförmåga.⁸

Vi vet att social reproduktion och dagligt liv är starkt knutna till lokala och regionala miljöer. Sannolikt kommer detta också att bestå. Människor behöver stundtals känna lokal och regional identitet, och på våra mentala kartor framstår grannskapet som den del av världen som engagerar mest. Utanför närmiljön ser världen ut som en arkipelag av spridda öar. När det gäller mellanrummen är medvetenheten och engagemanget litet. Att små, nyfödda företag i hög grad är beroende av sin regionala omgivning torde vara väl känt i vida kretsar. Men även stora, mogna, transnationella och statslösa företag opererar som regel utifrån en eller flera *hemmabaser*.

Under senare år har det skrivits åtskilligt om hemmabasens betydelse för företagets internationella konkurrenskraft. Ett företags – eller för den delen också en vetenskaplig eller kulturell institutions – framgång och förmåga att hävda sig internationellt grundläggs och vidmakthålls i en eller flerasådanabaser. Hemmabasen kan till omfånget vara en stat, men undersökningar visar att det område som bildar hemmabasens kärna ofta är betydligt mindre än en ordinär territorialstat. Snarare handlar det om en region eller landsdel.

Hemmabasens betydelse har framför allt att göra med tillgången på kollektiva nyttigheter och med hur väl en rad samhällsfunktioner är organiserade. Där bör finnas en väl utbyggd fysisk infrastruktur i form av goda transport- och kommunikationsmöjligheter. Där bör finnas inte bara den service som företagen direkt efterfrågar, utan också olika former av sociala och kulturella tjänster som svarar mot enskilda människors behov och önskemål. Framgångsrika hemmabaser kan beskrivas som regionala kulturkretsar – som områdesspecifika härdar för kunskapsuppbyggnad och unik kompetens. Nya företag omges av stödjande verksamheter, men ännu viktigare tycks den regionala rivaliteten mellan besläktade företag vara. Inom synhåll för varandra tränas företag för framgångsrik internationell konkurrens. Här finns en tydlig parallell till de iakttagelser som kan göras inom idrottens och framför allt lagsporternas värld.⁹

Den dynamiska regionen

Bland de forskare som velat hävda att just regionen är en mycket viktig enhet för att förstå hur moderna ekonomier fungerar märks den kanadensiska ekonomen Jane Jacobs. Hon utgår från den funktionella stadsregionen, alltså staden med omland, och framhåller att ekonomiska aktiviteter inom större områden alltid är starkt koncentrerade till städer. Dessa fungerar som förtätningar i ett ekonomiskt landskap, och mellan dem är det anmärkningsvärt tomt.¹⁰

Under senare år har s k industriella distrikt kommit att väcka ett nymornat intresse i samband med diskussioner om hemmabasens betydelse. Sådana distrikt skrev den brittiske ekonomen Alfred Marshall om redan i början av 1900-talet. Det var områden som utmärktes av »industriell atmosfär«, eller som Marshall uttryckte det: »Industry is in the air«.¹¹ Som exempel på sådana distrikt – det vi kan kalla »marshallianska öar« – brukar anföras delar av det s k Tredje Italien, Baden-Württemberg, kvarter med möbelindustri i London, områden med mode- och konfektionsindustri i Paris och filmindustri i Los Angeles. I Sverige har Gnosjötrakten, Sjuhäradsbygden, Örebroområdet med sin skoindustri och Småland med sin glastillverkning beskrivits som sådana distrikt. De utmärks av småskalig produktion som ligger hantverket nära och har gemensamma drag med sentida företeelser som »teknologiska regioner«, »teknopoler« och »forskarbyar«.

I varje stat finns en blandning av regionala ekonomier. Rika och fattiga regioner existerar sida vid sida, och utan en nationell eller överstatlig utjämningspolitik skulle de regionala ojämlikheterna i dagens Europa bli oacceptabelt stora. Samtidigt ligger det något tilltalande i tanken att ett flödessamhälle med globala dimensioner och den regionala förmågan och självtilliten inte på något sätt utesluter varandra. Snarare är det så att de förstärker eller rentav förutsätter varandra. Det är människor med utblick som bäst kunnat jämföra och därmed värdera hembygdens egenart. Kanske gäller detta speciellt för ett litet och perifert land som Sverige.

Under senare år har begreppet »regionernas Europa« kommit i allmänt bruk. Problemet är att det inte finns något enhetligt regionbegrepp. I debatten förekommer en salig blandning av administrativa indelningar, naturgeografiska och näringsgeografiska områden, etniskt-kulturella regioner, distrikt och olika sorters funktionella enheter. Dessutom används regionbegreppet ibland som beteckning på mycket stora territoriella enheter, såsom »Medelhavsregionen«, »Östersjöregionen« och »Barentsregionen«.

Begreppet region används i denna bok som beteckning på ett område betydligt mindre än de flesta territorialstater – ungefärligen liktydigt med trakt, landskap eller provins. Men det är inte bara regionernas storlek och geografiska utbredning som kan variera avsevärt, utan också deras historiska ursprung och graden av inneboende integration och identitet. Låt oss betrakta fyra grundläggande regionstyper, som vi i det följande kommer att återvända till i olika sammanhang.

Den *naturgeografiska regionen* avgränsades i äldre tider framför allt av transporthinder. Sjöleder, vattendrag och primitiva vägar i dalgångar och på slättland förenade, medan bergsområden och skogar skilde åt. Det var själva transportmöjligheterna som tidigt kom att forma det europeiska bebyggelsemönstret, ett mönster som i sina huvuddrag bara förändrats obetydligt under flera hundra år. Italiens och Spaniens regioner, liksom Schweiz kantoner, är exempel på sådana naturliga regioner. I Sverige är norrländska älvdalar och flertalet landskap liknande exempel.

Den *etniska och kulturella regionen* skapades i äldre tider inte sällan innanför den här sortens naturliga barriärer. Dess anmärkningsvärda beständighet har dock knappast med transportproblem att göra, utan med allt sådant som brukar kallas identitet. Detta är ett dubbelbottnat begrepp som dels syftar på avskildhet och avgränsning, dels anspelar på likhet och gemenskap – alltså avskildhet utåt och gemenskap inåt. Identiteten bygger på människors språkliga, kulturella och etniska likhet, ofta också på en gemensam historia och religion. Europas

mångfald och variation bärs till stor del upp av dessa identitetsregioner.

Den *funktionella regionen* låter sig avgränsas mot omgivningen genom de resor, transporter, kontakter och andra beroendeförhållanden som funktionellt kopplar samman människor och anläggningar. En variant av funktionell region kan vara den som i anglosaxisk litteratur så talande brukar kallas »Daily Urban Region«. Inom en sådan rör sig människor dagligen mellan bostäder, arbetsplatser och serviceinrättningar. Kontakterna inom regionen har betydligt större omfattning än motsvarande kontakter över dess gränser. Regiontypen brukar kallas *centrerad*, då den som regel har en tydlig kärna i form av ett större centrum, i vissa fall ett par. Bland denna typ av funktionella regioner märks Sveriges 70 arbetsmarknadsregioner (A-regioner). De utgör det glest befolkade landets motsvarigheter till kontinentens befolkningstäta stadsregioner.

Den *administrativa regionen* är egentligen en form av funktionell region, där administrativa regelsystem ligger till grund för indelningen. Den administrativa regionen fungerar som beslutsterritorium. De franska departementen, de svenska länen och landstingen, de schweiziska kantonerna, de italienska regionerna, de tyska delstaterna och de brittiska grevskapen räknas som sådana regioner. Det handlar med andra ord om territorier som ifråga om storlek och beslutsnivå ligger någonstans mellan den statliga (nationella) och den primärkommunala (lokala) enheten.

Dessa olika regiontyper behöver inte utesluta, utan kan mycket väl överlagra varandra i ett samstämmigt, kongruent mönster. Som redan nämnts var det i äldre tid vanligt att etnisk och kulturell egenart under århundraden utvecklades i skydd av den naturgeografiska regionens barriärer. Generationer kan sedan ha skapat sociala, administrativa, ekonomiska och politiska institutioner med fasta ramar för sammanhållning. *Homogen region* är ett begrepp som används i något varierande betydelser. Här är det valt för att markera den robusta regiontyp som skapas när olika regionala »egenskaper« – naturgivna, kulturella

och funktionella – med tiden smälter samman. Exempel på denna ovanliga, robusta regiontyp återfinns i bl a Spanien, Italien och på Balkanhalvön.

Städernas Europa

Bebyggelsemönstret torde vara Europas mest stabila rumsliga ordning. I grunden är det till detta mönster som befolkning, produktion och alla slags transporter är knutna. I ett vidsträckt panorama är det i första hand städerna som kan förutsättas vara bärare av Europas mångfald och variation.

Under ingen annan tid har så många städer grundats i Europa som under 1200- och 1300-talen. Då fick flera hundra platser i centrala Europa stadsprivilegier. Det var också en tid av exceptionell stadstillväxt till följd av förbättrade transportmöjligheter.¹² Städerna, en del med anor långt före medeltiden, utmärkte Europas strategiska lägen, bestämda av vattendrag och topografi. I åtskilliga fall var det romarna som lade grunden, och längs bl.a. Donau och Rhen byggdes fästen och inreddes härläger. *Limes* markerade gränsen mot barbarerna i norr och öster, och från en gyllene stolpe på Forum Romanum strålade härvägar ut till dessa fästen. Det fanns minst 4.800 km stenlagda härvägar i det romerska riket, och dessutom ännu längre sträckor av icke permanentad väg av god kvalitet. Dessa vägar erbjöd ända in på 1800-talet den bästa framkomligheten till lands.¹³

I anslutning till denna »fysiska infrastruktur« växte senare många av Europas viktigaste städer fram: Bukarest, Belgrad, Budapest, Wien, Basel, Zürich, Frankfurt, Strasbourg, Mainz, Bonn, Köln, Paris och London. Romarna var i Maastrich redan 100 år före vår tideräkning. De kallade staden Trajectum ad Mosam, »stället där man kan korsa Maas«. På liknande sätt, och huvudsakligen i anslutning till vattenleder, växte senare städer fram i germanska och slaviska delar av Europa.

Generation efter generation investerade och byggde sig fast i mönstret. När järnvägar, motortrafikleder och telenät senare drogs var

grunddragen redan givna. Varken krig, revolutioner, farsoter, ekonomiska kriser eller gränsregleringar har på något avgörande vis förmått ändra på bilden. Däremot har både städernas funktioner och transporthastigheterna radikalt förändrats. I de delar av Europa som är tätt befolkade och som besitter en gammal stadskultur fungerar städerna som samhällsspeglar. Varje enskild epok i kontinentens historia har påverkat stadens liv och också satt sina spår i dess bebyggelse.

I gamla tider var *torget* stadens medelpunkt. Medeltidens och i än högre grad renässansens städer fungerade som marknadsplatser, mötesplatser och skådeplatser. De var hjärtpunkter i dåtidens vidsträckta men tunna flöden av gods, information och människor. Venedig, Florens, Genua, Antwerpen, Brügge, Amsterdam, Lyon och ett sjuttioital Hansastäder i norra Europa är kända exempel. *Fabrikerna* satte sin prägel på industrialismens stad. I anslutning till råvaror och energitillgångar drogs industriarbetare samman i stora anläggningar. Den transporttekniska utvecklingen öppnade vägen för en okontrollerbar stadstillväxt. Kring år 1800 fanns i England och Skottland fyra städer med mer än 50.000 invånare, en mansålder senare tio gånger så många. Fordistiska produktionsformer kom efterhand att dominera landskapsbilden inom ett bälte från Midlands över norra Frankrike, södra Belgien, Ruhrområdet och nordvästra Italien. Till ytan mindre industridistrikt växte fram på andra håll. Kulmen på denna utveckling nåddes kring 1960.

Åtskilliga av de gamla industristäderna i Europa har under senare år drabbats av kriser. Detta syns tydligast i områden som Strathclyde, Mercey, Teeside och Tyneside i Storbritannien, Ruhrgebiet och Saarland i Tyskland, Nord-Pas de Calais och Lorraine i Frankrike och Wallonie i Belgien. På en del håll visar skyhög arbetslöshet och en fysisk infrastruktur i förfall att problemen inte kunnat lösas. På andra ställen finns exempel på den förnyelsekraft som kan utlösas i täta miljöer.

Europeiska städer har genomgått en renässans. De städer som många uppfattar som framgångsrika utmärks av att de mer än andra

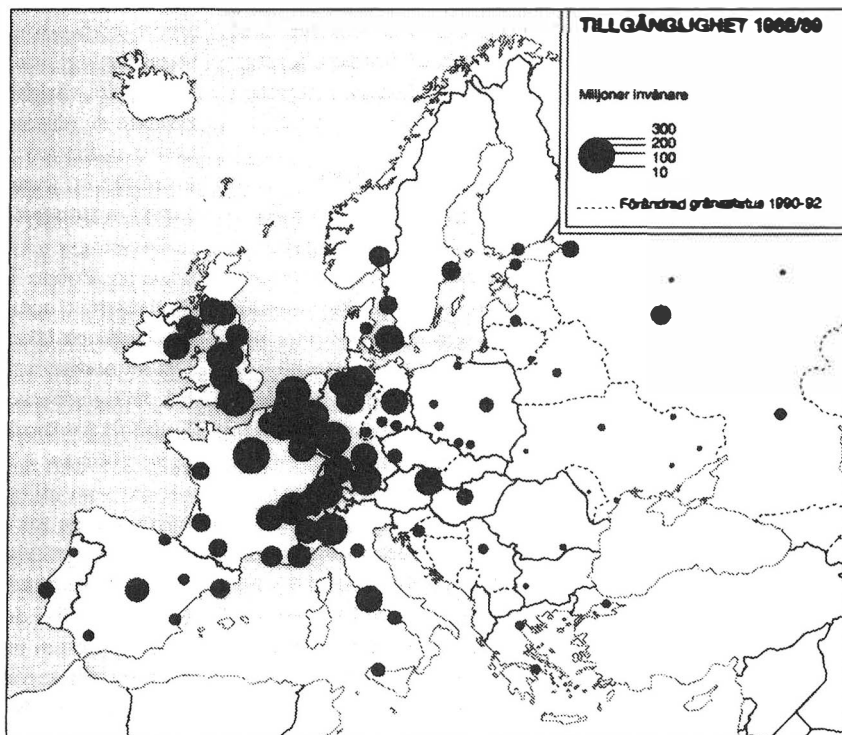

Fig 1: Kartan rymmer alla stadsregioner i Europa med minst 500.000 invånare, med tillägg av bl a huvudstadsregioner som i vissa fall har mindre befolkningstal. Regionerna är funktionella och består av en central stad, i några fall två eller flera (konurbationer), med omland. Regionerna kan kallas arbetsmarknadsregioner, där en helt övervägande del av befolkningen kan röra sig mellan bostad, arbetsplats och daglig service utan att passera regionens gränser (jfr engelskans Daily Urban Region). Det finns många varianter på detta sätt att beräkna. Det intressanta är att resultaten av de olika beräkningarna ofta stämmer väl överens med varandra. Den som här återger en representativ bild av tillgängligheten och framkomligheten i det europeiska stadslandskapet i början på 1990-talet. (Källa: Sverige i världen. Sveriges Nationalatlas. 1993)

fungerar som mötesplatser, sambandscentraler och skådeplatser. Det är det gamla torget s funktioner som nu till stor del flyttat inomhus och som utnyttjar medierna för att nå ut. Stadens fördelar, liksom också

många av dess nackdelar, hänger samman med att den erbjuder *närhet*. Det gäller närhet i bemärkelsen täthet och grannskap, men dessutom närhet i förhållande till andra städer genom de leder och linjedragningar som alla kända transport- och kommunikationsmedel nyttjar. Staden är inte bara en plats för utbyte av varor och tjänster, för samverkan och möten mellan människor. Den är samtidigt en brytpunkt – den punkt där olika idéströmmar, livsstilar och föreställningar konfronteras med varandra. Där har de flesta revolutioner startat. Där har nya moden, nya stilar och ofta ny teknik sett dagens ljus. Därifrån har nyheterna spritts, även sådana som fötts på annat håll. Städerna är kort och gott att betrakta som knutpunkterna i världsdelen's nervsystem.

Figur 1 visar hur »nära« ett hundratal städer hela Europas befolkning befinner sig. Cirkelytorna mäter helt enkelt hur stor del av befolkningen som i princip kan nå respektive stads centrum för ett dagsbesök (tur och retur mellan 06.00 och 24.00 med en vistelsetid på minst fyra timmar). De resande förutsätts genomgående välja det snabbaste färd sättet, eller den bästa kombinationen (bil, tåg, flyg eller båt). Två förhållanden påverkar i hög grad resultaten. Befolkningsstorleken i den egna staden och dess omedelbara omgivning, omlandet, väger givetvis tungt. Dessutom ger goda direktförbindelser med snabbtåg och flyg betydande utslag, även över långa avstånd. Det är således inte fråga om någon vanlig befolkningskarta. En sådan skulle se helt annorlunda ut.¹⁴

Låt oss utgå från att transportsystemen i Europa byggts ut efter en renodlad marknadsprincip. Därmed menas att transportkapaciteten i första hand förbättrats längs de transportleder och rutter där resebehovet och därmed efterfrågan på transporttjänster varit som störst. Då kan kartan sägas ge oss en bild av hur attraktiva olika centra i Europa är, och vi får en möjlighet att på ett grovt men enhetligt sätt jämföra olika städer med varandra. Det ligger nära till hands att påminna om hur ekonomer översiktligt kan jämföra olika ekonomier med hjälp av bruttonationalprodukt (BNP). De värden som ligger till grund för

cirkelytorna i figur 1 samvarierar tämligen väl med uppgifter om var olika företags styrande och ledande verksamhet finns koncentrerad. De visar var de viktigaste mötesplatserna inom näringslivet ligger, och de ger oss en bild av var kulturutbudet är som störst, var betydelsefull forskning är koncentrerad och varifrån massmedierna i första hand speglar världens händelser.

Paris och London är mest centrala i Europa, och de kan med rätta betraktas som världsdelens mest internationella städer. På kartan framträder Europas ekonomiska styrkebalte som en väldig båge av stadsregioner från London till Milano. Bågen har kallats den Blå bananen, Boomerangen och Barockbågen. Öster om en linje mellan Oslo, Köpenhamn, Berlin och Rom är det däremot anmärkningsvärt tomt – inte i första hand för att denna del av Europa är glest befolkad, utan därför att transportmöjligheterna inte på långa vägar är så väl utbyggda som i väst.

Rörlighetens problem

Det europeiska stadslandskapet är i hög grad framgångarnas landskap. Bebyggelsen, anläggningarna och transportlederna bär beständiga vittnesbörd om framsteg i människors strävan efter försörjning och ett behagligare liv. Men samma landskap ger också en förtärad bild av de bekymmer som följt i medgångens spår. Höjd materiell levnadsstandard och förbättrade levnadsvillkor för ett stort antal människor har haft sitt pris. Med tiden har naturens resurser utnyttjats på ett sätt som idag ger anledning till oro. Miljön är skadad, trängseln på sina håll olidlig. Grunden till problemen är framför allt befolkningens tillväxt och koncentration. På 1600-talet fanns i Europa i runt tal 100 miljoner människor, i början av 1800-talet 180 miljoner, i slutet av samma århundrade 420 miljoner. Idag bor ungefär 720 miljoner människor i Europa. Figur 1 ger en föreställning om hur ojämnt fördelad denna befolkning är, även om den kanske i första hand speglar den mycket ojämlika fördelningen av köpkraft och resursförbrukning.

Kartbilden avslöjar emellertid också fördelningen av de problem som hänger samman med den moderna epokens stora rörlighet. Miljöproblemen har delvis olika karaktär i östra och västra Europa. I öst är det fortfarande de problem som har med produktionens fasta del som dominerar, dvs problem som härrör från högindustrialismens dagar. Där finns de gamla anläggningarna sedan före kriget kvar, omoderna, slitna, energikrävande och eldade med svavelrikt kol. I väst tyder mycket på att denna typ av problem minskar i betydelse jämfört med andra. På sina håll sker en övergång från storskalig, energikrävande industri till flexibel, småskalig produktion. Nya produktionsprocesser är energisnålare än gamla. Tekniken för att rena utsläpp har blivit bättre. Många av de nya forskningsintensiva, högteknologiska anläggningarna påverkar miljön på ungefär samma sätt som skolor, sjukhus och kontor.

I västra Europa håller däremot miljöproblem av en delvis annan karaktär på att bli akuta. En del har med själva anhopningen av människor och konsumtionsförmåga att göra, och kan bli studeras i form av växande sopberg till följd av ökad materialomsättning och förpackningshysteri. Andra, som direkt knyter an till det som figur 1 illustrerar, hänger samman med produktionens rörliga del. Modern samhällsutveckling kännetecknas av utvidgad rörlighet och ett ökat behov av transporter. Sedan 1960-talet har det samlade transportarbetet i Europa, både det som avser förflyttning av människor och det som avser transporter av gods, vuxit lavinartat. De ekonomiska hjärtpunkter och artärer som svarar för cirkulationen får allt svårare att släppa igenom trafik. Det europeiska stadslandskapet håller på sina ställen på att drabbas av trafikinfarkt.

Symtomen på infarkt märks tydligt i flera av Europas stora städer under rusningstid. Gator korkas igen, och flödena går trögt. I de stadskärnor som en gång byggdes för fotgängare får bilar helt enkelt inte plats, och Europas städer är idag en exposé över olika metoder att lösa trafikproblem. Kollektiva transportsystem, gånggator, ringleder, genombrott och tunnlar är exempel. Trots dessa åtgärder finns det

många som menar att storstäderna idag tappat de företräden de en gång hade, med sin näst intill slumpmässiga tillgänglighet för människor och verksamheter.

Andra symtom uppträder i delänkar som binder städerna samman. På de stora motorvägarna trängs trafiken, trots flera filer i varje riktning. På sina håll går det inte längre att bygga ikapp efterfrågan på framkomlighet. Långtradare – som under flera år tagit över en allt större del av godstrafiken – blandade med personbilar blockerar stundom vägarna i västra Tyskland, Österrike och Schweiz. Restriktioner för genomfartstrafik har redan prövats. Även i luften börjar trängseln bli besvärande. På de stora flygplatserna landar och startar plan med allt mindre intervall. Olycksrisken ökar. Flyglinjerna ligger tätt. Trafiken dirigeras av flygledning till särskilda korridorer. Några minuters förseningar i starten kan leda till timmar av väntan på en ny plats i någon korridor. Flygbolagen i Europa lägger ut tiotals miljarder varje år på dessa förseningar.

En expertgrupp från EU hävdar att Europa står inför en transportkris. Transportsystemen kommer att paralyseras och därmed bromsa den ekonomiska tillväxten, skapa allvarliga sociala störningar och ytterligare förvärra skadorna på miljön. Därför krävs en radikal omläggning av trafikpolitiken. Den måste syfta till att öka tågtrafiken på de andra trafikslagens bekostnad. Godstransporterna bör i möjligaste mån överföras från långtradare till tåg. Även kustfart och kanaltrafik kan tänkas få en renässans. Delar av persontrafiken måste överföras från bilar och flyg till tåg. Höghastighetståg utvecklas för att binda samman de centrala noderna i stadslandskapet, på samma sätt som flyget hittills gjort.¹⁵

Här finns dock ett särskilt problem som inte minst rör de nordiska länderna. Vi kan kalla det för gleshetens problem. De stora kontinentala stadsregionernas betydande tillgänglighet och åtkomlighet vilar på säker grund. De har i många fall stora befolkningsunderlag på nära håll. Fågelvägsavstånden till andra betydande centra är små. Snabbtåg och flyg kompletterar varandra, och i många fall har även bilen

tillräcklig räckvidd. Det finns med andra ord hela tiden fullgoda alternativ.

För de nordiska stadsregionerna och andra perifera områden i Europa är situationen dock väsentligt annorlunda. De nordiska städernas förhållandevis goda tillgänglighet enligt figur 1 är om inte skenbar så åtminstone sårbar, genom att den helt och hållet bärs upp av flyget. Utan flyg framträder Norden som en utpräglad periferi, där det såväl från Helsingfors som från Stockholm och Oslo är omöjligt att göra dagsbesök på kontinenten. Kontaktresor dit skulle utan flygets hjälp ta flera dygn i anspråk. Med framtida snabbtåg är Köpenhamns position något bättre, men utan goda flygförbindelser är det tveksamt om Oslo, Stockholm och Helsingfors skulle kunna räknas som integrerade delar av ett europeiskt stadssystem. Snarare skulle de ifråga om tillgänglighet återgå till den ställning de hade som provinshuvudstäder under Europas järnvägsepok.

Rörlighetens gränser

När man studerar kontakt- och resmöjligheterna i dagens Europa blir man snabbt varse en intressant paradox. Moderna datorstödda informationssystem gör det möjligt att lagra och bearbeta hart när oändliga mängder information. Med telematik och teletekniska hjälpmedel kan informationen sedan med ljusets hastighet överföras på global nivå. Samtidigt vet vi att behovet av direkta personkontakter, av möten och överläggningar, ökat lavinartat, trots de stora uppoffringar i pengar, tid och ansträngning som är förenade med många resor. Kontaktberoende verksamheter har inte bara koncentrerats till stora stadsregioner, utan också drivit fram en mycket omfattande utbyggnad av snabba transportleder för persontrafik. Två förklaringar kan tänkas till detta fenomen.

Åtskilliga sammanträden och åtskilliga personmöten människor emellan är sannolikt onödiga. På sikt kan dessa ersättas med moderna medier. Men det finns också forskning som visar att direkta person-

kontakter i många fall inte kan ersättas av teletekniska hjälpmedel, och att det är en myt att det finns tekniska substitut för direkta samtal mellan människor. Det framgår inte minst av de studier som gjorts av innovationsförlopp och av individuella och institutionella kontaktnät.¹⁶

Det finns olika typer av information, och för de olika typerna gäller väsentligt olika förutsättningar och hinder för överföring. I korthet tycks följande gälla: väl strukturerad, rutinartad information kan snabbt och effektivt överföras med teletekniska hjälpmedel som telefon, telefax och datorer i nätverk. Sådan informationsöverföring är idag en förutsättning för styrning, reglering och kontroll i komplexa transport- och kommunikationssystem. Ta till exempel beställningar av biljetter och incheckningar på flygplatser, kontroller på bankkontor och hos taxeringsmyndigheter liksom regleringar av flyg- och järnvägstrafik. Med denna information kan företag och myndigheter administrera och styra geografiskt spridda enheter. Informationsströmmen är mestadels enkelriktad och följer inte sällan redan väl inarbetade, formella kanaler. Osäkerheten i sådana system är förhållandevis liten.

Tekniska hjälpmedel räcker däremot inte lika långt när vi övergår till att tackla frågor som rör osäkerhet, oförutsägbarhet och överraskning. Det finns en typ av information som är förknippad med förhandlingar, orientering och spaning, och som är fundamental i de processer som leder till kunskapsuppbyggnad och förnyelse. Omfattande forskning har visat att dessa former huvudsakligen cirkulerar och utväxlas genom direkta personkontakter, dialoger och samtal i grupp. Studier av informationsspridning, kontaktnät och beslutsprocesser visar dessutom att behovet av personkontakter tycks öka i det moderna kunskapsamhället. Detta är anmärkningsvärt med tanke på teleteknikens och telematikens utveckling i vår tid. Ett växande antal tjänstemän i företag och offentlig tjänst ägnar mer och mer av sin tid åt sammanträden och annan kontaktverksamhet. I ett samhälle som blivit alltmer komplicerat, där kunskapen fragmenterats och där ett stort antal specialister sitter med var sin liten bit av information, är

sammanträden och möten ett sätt att foga samman spridda informationsbitar till den helhet som krävs för att få underlag till beslut och strategisk planering.

När vi närmar oss frågor som rör villkor och hinder för kreativitet och förnyelse blir de direkta personkontakternas och de egna upplevelsernas betydelse ännu mer uppenbara. Vissa överläggningar och beslut kräver helt enkelt en samtidighet i tid och rum, något som givetvis begränsar handlingsutrymmet avsevärt. En människa kan bara vara på en plats i sänder och hon behöver dessutom regelbundet mat och vila.¹⁷ Men som redan tidigare framhållits är det idag inte tekniken som är den viktiga restriktionen, utan människans egen biologiska och psykiska kapacitet. Det »mänskliga räckhålet« är med nödvändighet betydligt snävare än den tekniska räckvidden. Slutsatsen blir att medierna passar bäst för överföring av information inom nätverk, där osäkerheten är förhållandevis liten. Däremot kan de inte ersätta direkta personkontakter för överföring av strategisk information mellan olika nätverk, där osäkerheten är jämförelsevis stor.

Gamla och nya konfliktlinjer

Stadsutvecklingen på den europeiska kontinenten återspeglar i många avseenden det framväxande informationssamhällets nya konturer. Som redan framhållits genomgår Europas städer en renässans, där stadsbyggande funktioner från tiden före industrialismen åter är drivande bakom den regionala utvecklingen. Framgångsrika städer fungerar idag som mötesplatser, sambandscentraler och skådeplatser. Många av dem gör skäl för namnet informationsstad, med en tydlig uppdelning av arbetsmarknaden i ett omvärldsorienterat, informationshanterande skikt med höga löner och ett lokalt förankrat serviceskikt med betydligt lägre. Behovet av närhet för informationsutbyte mellan människor och verksamheter leder till koncentration, territoriell närhet och närhet i nätverk – något som de större städerna erbjuder.

Samtidigt rymmer denna nya omvandling också komponenter med en djupare historisk logik. Så t ex är det ingen tillfällighet att det europeiska styrkebälte som så tydligt framträder på figur 1 sammanfaller med ett område där kontinentens flesta krigskyrkogårdar och krigsmonument återfinns. Bältet markerar ett gammalt konfliktområde – en riskzon – i europeisk historia. Under nästan 50 år efter andra världskriget utgjorde järnridån en sådan zon längre öster ut. Sedan denna försvunnit finns det en annan frontlinje att hålla ögonen på, som ligger ännu längre österut och som möjligen kan markera en ny riskzon i Europa. I grova drag sträcker den sig från Kolahalvön i norr till Adriatiska havet i söder. Över Balkanhalvön är zonen uppenbar och aktuell, och kring Sarajevo är gränsen smärtsamt påtaglig.

För att förstå denna gräns måste man anlägga ett långt historiskt perspektiv. Redan på 300-talet delades det romerska riket i en östlig och en västlig del, med Rom och Konstantinopel som politiska och kulturella centra. I väster talade överklassen latin, i öster till en början grekiska. Den avgörande ideologiska brytningen mellan Östrom och Västrom kom år 1054 då patriarken i Konstantinopel och påven i Rom samtidigt bannlyste varandra. Efter turkarnas erövring av Konstantinopel 1453 blev Moskva efterhand religiöst centrum. Den beskrivna gränslinjen kom att skilja den grekisk-ortodoxa kyrkan i öster från den romersk-katolska och senare protestantiska i väster.

Den västra delen av Europa formades av upprepade folkvandringar, medeltidens stadsutveckling och renässansens synsätt och stil. I den ryska delen blev utrymmet för individuella initiativ och ansvarstagande ringa inom politik och ekonomi. Den sydöstra delen – Bysans – kom att famna länder kring östra Medelhavet och orienteras mot Orienten. Det muselmanska inflytandet blev betydande. Turkarna nådde med sina erövringar ända fram till Wien. I denna riskzon konfronteras nu etniska, kulturella, språkliga, religiösa och politiska olikheter med varandra – alla med djupa rötter i historien.¹⁸

Vad detta framför allt visar är att den tekniska och ekonomiska förnyelsen inte alltid förmår bryta upp traditionella strukturer av

makt och inflytande, av lokal kultur och kreativ förtätning. De politiska, ekonomiska, intellektuella och kulturella nätverk som överlagrat den europeiska kontinentens territorium är, visar det sig, förvånansvärt starka och seglivade till sin natur. Det återstår att se om den nya informationshanterings snabba och lättroliga system förmår bryta upp den regionala kraftmätning som under så lång tid präglade europeisk historia.

Den klassiska avståndsfriktionen i geografisk och regionalekonomisk teori hängde samman med fysiska avstånd och transportproblem. Sedan denna geografiska tröghet reducerats är det mera relevant att diskutera avstånd mellan kulturkretsar och meningsrum, att se närmare på beslutsfattarens mentala kartor och omgivningsbilder. Informationen är inte tillgänglig överallt och flödar inte heller jämnt över en given yta. Istället följer den kanaler och cirkulerar i mer eller mindre slutna kretsar och nätverk. De gränsöverskridande kontaktnäten fungerar som nervsystem, vilka förmedlar förnyelseimpulser och strategisk information.

I takt med denna utveckling reduceras territoriets tidigare roll som sammanhållande enhet. Låt oss därför analysera dessa tilltagande spänningar mellan nätverk och territorium, för att se hur frågan om strukturell stabilitet kan komma att regleras i en framtida, alltmer transnationell värld.

Nätverk och territorium

OAVSETT OM DET gäller en by, en stad eller en nation har det politiska territoriet ett antal gränser och barriärer som innesluter sociala och ekonomiska värden, och som utestänger omgivningens sociala system. Samtidigt kan i de flesta fall tillväxten av ekonomisk aktivitet och politisk makt bara äga rum under förutsättning att territoriets aktörer bygger länkar som överskrider de etablerade gränserna, och skapar förbindelser med omgivningens aktörer och resurser. Så avtecknar sig historien årtusenden tillbaka, även om utvecklingen accelererat avsevärt under de senaste femtio åren. Allt fler förväntar sig att 2000-talet kommer att präglas av en närmast gränslös expansion av världshandelns nätverk, av en fortsatt framväxt av transnationella – statslösa – företag med koncerninterna kapitalmarknader, och av en globalisering av medieindustri och kunskapsproduktion.

Globaliseringen drivs av processer som underlättas av det sena 1900-talets förbättrade möjligheter till snabb och långväga kommunikation, liksom av sänkta kostnader för rörlighet och informationsöverföring. Gränser förefaller lösas upp och brytas ned till en värld med tre hegemonier – Nordamerika, Europa och Ostasien med Japan och Kina. Dessa tre delar av världsekonomin bildar idag en inbördes konkurrerande triad. I denna polycentriska värld väver transnationella företag och andra organisationer mångskiftande nätverk samtidigt som lokala kulturer – ofta i områden mellan de stora urbana noderna – ökar sitt motstånd mot modernisering och gränsupplösning.

Inre sammanhållning och gränsöverskridanden

Gränsöverskridanden förmedlsignheter och impulser till förändring mellan olika områden. De kan stimulera till ekonomisk tillväxt men också bryta ner sociala strukturer. Generellt kan vi säga att transnationaliseringen innebär svårigheter att upprätthålla territoriets enhet. Det senare kan kräva både en sträng kontroll av yttre förbindelselänkar och ett vittförgrenat inre nätverk för att styra aktiviteterna hos förvaltning, produktionsenheter och medborgare. Man kan belysa detta med två extrema varianter av sammanhållna territorier – stadsstaten Venedig och det vidsträckta kejsardömet Kina 700–800 år tillbaka i tiden. Venedig och Kina vid denna tid används genom hela kapitlet som två kontrasterande arketyper. I det första fallet betonas venetianarnas ambitioner att etablera utåtriktade, gränsöverskridande ekonomiska förbindelser. För Kinas del hade nätverken istället till huvuduppgift att hålla samman territoriet och stänga ute omvärlden.

Med inre nätverksbyggande har det visat sig möjligt att hålla samman mycket stora och heterogena områden. Flera tusen år av kinesisk politik och ekonomisk förvaltning uppvisar många exempel på detta. Sådant nätverksbyggande kräver dock tradition och kunnande. När »den vise« Kubilai Khan på 1200-talet försökte befästa det mongoliska styret i Kina visade det sig att det väldiga riket förvisso låtit sig erövrats från hästryggen, men att det inte kunde styras från samma lättfärdiga plats. Effektiva länkar för internhandel, informationsöverföring och maktutövning kunde emellertid återupprättas igen av Mingdynastin som höll samman territoriet under perioden 1368-1644. Området sträckte sig från Mongoliet i norr till norra delarna av Burma och täcktes av ett hållfast och sinnrikt byråkratiskt nätverk av utbildade tjänstemän. Väsentliga delar av detta styrelseskick fanns kvar ännu i början av 1900-talet. Mingdynastins nätverk präglades av hierarkiska strukturer, där besluten i hög grad kom uppifrån och riktades ner mot lägre nivåer.¹

Det krävdes ett hårt styre för att under en så lång period hålla

samman det väldiga kinesiska riket. Vi skall återkomma till Mingdynastins strategi för att klara denna uppgift. Svårigheten bestod bl a i att Mingdynastins Kina – Mittens rike – innefattade en mängd kulturer och språk, många med stark regional förankring. Dessa egenskaper gjorde det ytterst svårt för Kubilai Khan att hantera sitt territorium, något som uppmärksammades och dokumenterades av Marco Polo vid dennes, enligt egna uppgifter, långvariga besök i det väldiga och mångskiftande Kina. Besökaren kom från en diametralt annorlunda stat – det väl sammanhållna Venedig, beläget på ett stort antal små öar längst uppe i Adriatiska bukten. Marco Polo startade sin långa resa tillsammans med sin far Niccolo och sin farbror Maffeo år 1271 för att återvända till Venedig 24 år senare. Vid sin återkomst beskyllde man hans beskrivningar av Kubilai Khans rike för att vara överdrifter, och han tilldelades öknamnet »Millione«.²

Venedig saknade det mesta av det som gjorde Kina rikt – där fanns ingen odlingsbar mark, inga råvaror, inte ens färskvatten. Men där fanns en urban infrastruktur för närhet och sammanhållning, och där fanns externa nätverk för handel som över mycket långa avstånd sammanband orter med ett överskott och sådana där efterfrågan inte kunde tillfredsställas med lokal tillförsel. Stadens ekonomiska liv bestod enbart av industri, kommers och tjänster. Som sådan förebådade den ett mönster som skulle bli allmänt i 1990-talets nätverksekonomi. Staten Venedig hade sina egna lagar och sin egen styrelse med Dogen i spetsen, men också ett välorganiserat inflytande från stadens medborgare. Den hade sin egen försvarsmakt i form av en krigsflotta. Inom staden fanns en närhet mellan ekonomins olika aktörer och en väsentlig frihet att sluta kontrakt och skapa ekonomiska länkar mellan skeppsredare, köpmän, varuproducenter, finansärer m fl. Venedig var en institution som underlättade dynamik och ständig förnyelse i det inre nätverksbyggandet. Samtidigt understödde man uppbyggandet av långväga handelslänkar, via Konstantinopel in i Asien, över och runt Alperna mot Frankrike, mot Österrike och Tyskland via Brennerpasset och in i övriga Donauområden.

Vid 1000-talets början hade Venedig många medtävlare av likartat slag i Medelhavet – Amalfi, Pisa och Genua. Det var inte förrän vid slutet av 1300-talet, när Venedig lyckats pressa tillbaka framför allt Genuas makt, som staden utvecklades i sin fulla ekonomiska glans av mångfald och förmögenhet. Venedigs ekonomi växte genom att stadens handelsmän och »utrikespolitiker« byggde transterritoriella nätverk, främst till kuststäderna runt Medelhavet, men också i form av transalpina pärlband av städer som Wien, Augsburg, Ulm, Regensburg och Nürnberg, liksom Basel, Strasbourg och Köln. Allt detta representerar en utvidgning av politiskt och ekonomiskt inflytande genom gränsöverskridande nätverk.³

Gränsutvidgning och inre kontroll

Det kinesiska inåtriktade och det venetianska utåtriktade nätverksbyggandet är två processer som båda rymmer fröet till sin egen kollaps eller strukturuomvandling. Den lilla, väl sammanhållna kärnan – stadsstaten Venedig – väger långsiktigt för lätt om det yttre nätverket växer i omfång och täthet. Det uppstår då en obalans mellan centrum och periferi. Resurserna i centrum måste räcka till för att kontrollera och hantera aktörer i nätverkets yttre delar. Långsiktig ekonomisk balans förutsätter också en ömsesidighet, sådan att både centrum och periferi i nätverket finner det lönsamt att bibehålla samspelet. För att upprätthålla balansen mellan inre och yttre nätverk måste kärnan således stärkas i takt med den yttre expansionen. När istället gränserna utvidgas, som i fallet Kina, ökar kraven på inre kontroll och gränsbevakning, varvid det ekonomiska överskottet helt riskerar att förbrukas. En annan näraliggande hypotes gör gällande att en alltmer omfattande inre kontroll förkväver utrymmet för innovation och kapacitetstillväxt.

Kejsaren Hongwu som inledde Mingdynastin år 1368 var en uppkomling som tillkämpat sig makten. För honom gällde det att bryta upp och passivisera de ogripbara förbindelselänkar som band sam-

man individer i den härskande klassen. Han reformerade förvaltningen i grunden, delade in riket i 13 provinser och etablerade en södra och en norra huvudstad. Provinserna delades in i prefekturer som i sin tur delades upp i län, allt i ett styrsystem som reglerades genom tillsättningar från centralregeringen. Kontrollen var sträng; ingen tilläts färdas längre än fem mil utan pass. Dessa nätverk för ekonomisk förvaltning och politisk kontroll var stela och tilläts inte omorganisera sig på eget initiativ. Trögheten bestod under århundraden.

I Europa gavs samtidigt betydligt större utrymme för självorganisation, framför allt inom handel och produktion. Mingdynastins inre nätverk kom att leva i symbios med européernas utveckling av handelsnät under 1500- och 1600-talen. Längs deras nya handelsrutter fraktades Mingporslinet till överklassen i Europas centra. Den kinesiska byråkratin utökade och lade delvis om sin porslinstillverkning för att tillfredsställa de europeiska uppköparnas efterfrågan och smak. Den beskrivna situationen illustrerar ett möte mellan Mingrikets inre system av ekonomiska noder och länkar, och de europeiska handelsföretagens gränsöverskridande och expansionistiska länkar.

Under åren 1405–1433 planerade och genomförde kejsarens rådgivare Zheng He sex eller sju flottexpeditioner, vilka ledde till besök i hela 37 länder vid Sydostasiens kuster, Persiska viken, Röda havet och Afrikas östkust. Dessa expeditioner ledde däremot inte till någon bestående kolonisering eller något upprättande av handelsförbindelser. Det tycks som om sådana ambitioner var artfrämmande för det i grunden inåtriktade mäktiga riket. Den verkliga symbolen för detta är »den långa muren« som uppfördes under Mingperioden. Men traditionen att etablera barriärer mot yttervärlden är utomordentligt djupgående. Redan 400–500 år f.Kr. byggdes gränsskydd och drygt 200 år f.Kr. konstruerades föregångaren till dagens kinesiska mur. Kring 1450 stängdes också de kinesiska hamnarna för inhemska långfärdsskepp.⁴

År 1514 anlände det första portugisiska fartyget till Kanton. Denna kontakt mellan det aggressiva Europa och det mogna, stagnerande Kina blev förödande för den senare parten och adderade till det

exploaterande Europas många skamfläckar. Varifrån kom denna expansionslust hos de många länderna på »Asiens lilla udde«? Den bars fram av en doktrin som vi känner under benämningen *merkantilism* och som är ett uttryck för två sammanflätade ambitioner. Den första bestod i att binda samman uppsplittrade feodalriken till enhetsstater, där varje stat skulle få en integrerad ekonomi och ett centraliserat styrelseskick. Den andra ambitionen var att öka statens makt genom erövring, kolonial exploatering, sjöröveri och handel.

De många små feodaldömena i tyska, franska, engelska och andra områden kringgärdades av gränser som den berörde feodalfursten använde all sin kraft för att upprätthålla – så snart han inte i sin tur försökte bryta upp gränserna kring andra herrars gods. De många gränserna var också ekonomiska barriärer. När varor skulle passera en gräns utkrävdes tull. Samtidigt skiftade penningmynt, vikt- och måttenheter från område till område, och tidens rättspraxis hade en påfallande lokal prägel. Sträckan mellan Roanne och Nantes på floden Loire räknade på 1300-talet hela 74 tullstationer. På korta sträckor kunde därför en varas pris ofta både två- och fyrdubblas. Avskaffandet av dessa barriärer och ansträngningarna att minska friktionerna vid intern handel ledde till ökad frihet för alltfler ekonomiska aktiviteter. För den enskilde företagaren inom tillverkning, handel, transporter och tjänsteproduktion ökade friheten att knyta ekonomiska band med andra företag, liksom att anpassa dem till nya villkor.

På 1600-talet var Nederländerna med Amsterdam som centrum ett föregångsområde i detta avseende. Här fick marknadsmekanismerna styra förhandlingar, kontrakt och utbredningen av ekonomiska nätverk för samspel mellan leverantörer och kunder. Snart nog blev man även i England mera öppen för att näringslivet utvecklade nya former av samspel, och i Frankrike öppnade sig möjligheterna efter revolutionen 1789.⁵

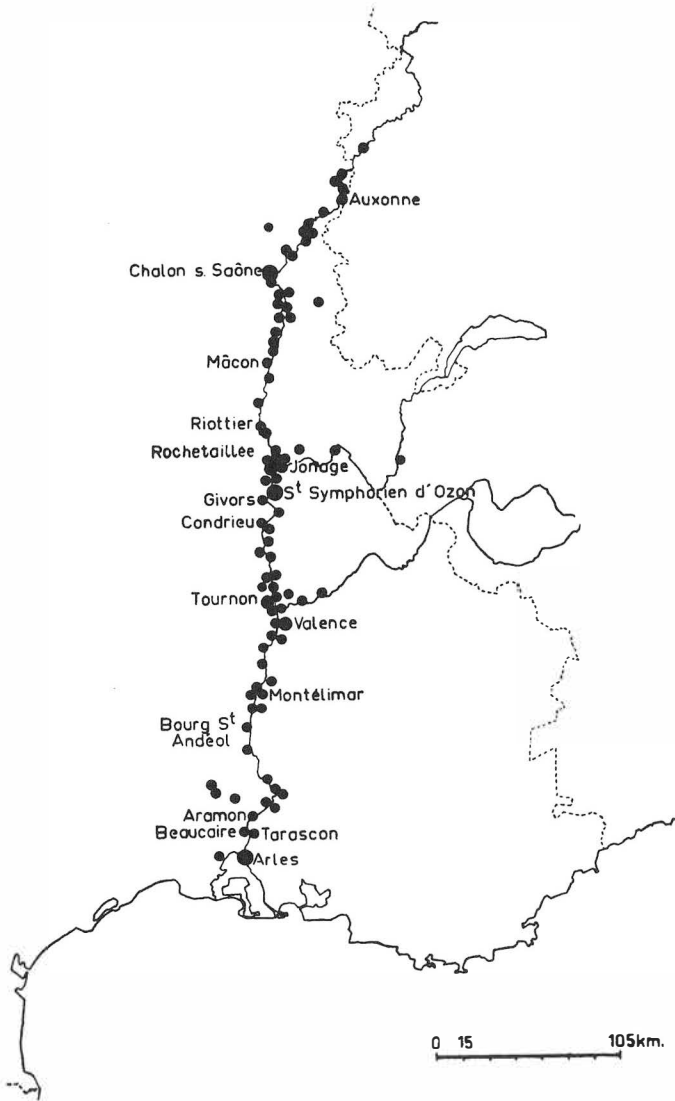

Fig 2: Bilden beskriver flodsystemet Rhône–Saône vid mitten av 1500-talet. En transportör fick betala tullar och avgifter vid ett stort antal platser längs denna naturgivna infrastruktur för transporter. Källa: Fernand Braudel, *Civilisationer och kapitalism 1400–1800*, Band 2.

Ett teoretiskt schema

Är det möjligt att generalisera den jämförelse vi gjort mellan Kubilai Khans rike och Marco Polos Venedig– och därmed mellan Mingdynastins och merkantilismens samhällen? I nedanstående tablå illustreras skillnaderna mellan å ena sidan ett monolitiskt och hierarkiskt uppbyggt nätverk, å den andra en mångfald av ömsom konkurrerande, ömsom samarbetande nätverk. Dessa båda typer kombineras så med två andra kontrasterande kategorier, den ena präglad av nätverk inom

	<i>Nätverk inom ett territorium</i>	<i>Nätverk med länkar som korsar ett eller flera territoriers gränser</i>
<i>Monolitiskt och hierarkiskt uppbyggda nätverk, där både nätverksbyggandet och kontrollen av deras användning är centraliserad.</i>	(A) Mingdynastins Kina med sitt utvecklade kontroll- och kommandosystem. Man kan också hänvisa till det tredje shogunatet i Japan vilket etablerades 1603 och som ibland uppfattas som den perfekt organiserade totalitära staten. ⁶	(B) En modern transnationell företagskoncern, liksom ett globalt syndikat för narkotikahandel. Ett lands koloniala dominans över ett annat, t.ex. 1800-talets brittiska imperium.
<i>Separat nätverk för olika samhälleliga och geografiska områden; förekomst av alternativa nätverk för många områden; självorganiserade nätverk.</i>	(C) Venedig under perioden 1200–1500. Öppenhet för nätverksbyggande representeras av medborgarnas deltagande i det politiska livet och möjligheter att hantera finansiellt kapital för nya projekt, ägar- och samarbetskonstellationer.	(D) Europamellan 1100 och 1450, då kungamaktens territorium var instabilt, feodala domäner slogs samman och bröts upp och gränsöverskridande handel mellan städer tog fart. Gränsöverskridanden och spänningar avseende maktfördelningen inom EUs domäner.

Fig 3: Nätverk inom ett territorium och länkar som korsar territoriella gränser.

ett bestämt territorium och den andra av gränsöverskridande länkar. Korsklassificeringen ger fyra fält (A)–(D) med åtföljande historiska exempel.

I fall A byggs hierarkiska, rigida och stela mönster upp inom ett territorium. Denna systemutformning kan motiveras med ambitionen att kontrollera och stabilisera resursflöden. Som tydligt exempel kan nämnas Mingdynastins Kina, vars nätverk också avsåg att minimera svårhanterliga innovationer och andra socio-politiska överraskningar. Denna typ av nätverk inom ett territorium utmärks av rigida mönster som kan förväntas brytas ner genom en kombination av yttre påfrestningar och inre förstelning.

Fall B omfattar två huvudfenomen. En företagskoncern med verksamhet i många länder – liksom ett globalt brottssyndikat – är exempel på icke-statliga men centraliserade nätverksorganisationer som griper över många gränser. Den politiska makten i ett territorium kan vidare sträva efter dominans över ett annat territorium, som under Europas koloniala epok. I båda dessa fall observerar vi hur maktfyllda och konfliktladdade länkar sträcker sig från ett territoriums centrum över till och in i andra territorier, med åtföljande förtryck och risk för konflikter. I vår historiska exposé stämmer bilden också in på de europeiska enhetsstater som under 1600- eller 1700-talen understödde privat merkantilistisk handel och kolonial exploatering. De många krigen under denna period belyser de konflikter som den här sortens gränsöverskridanden generellt ger upphov till.

Ruta C refererar till stadsstater som Florens, Genua och Venedig under tusentalets första århundraden. I modern tid kan tanken gå till Taiwan, Singapore, Hongkong eller Luxemburg. Generellt syftar fall C på samhällsformer där mångfalden medför en stimulans till fortgående omvandling av samhällets olika interna nätverk. Storbritannien under den industriella revolutionens epok kan vara en symbol för detta. En uppdelning på flera makt- och beslutsområden skapar i sådana system ett utrymme för överraskningar, och självorganiserade nätverk ger i sin tur upphov till innovationer. Samtidigt kan snabba

förskjutningar accentuera fördelningskonflikter mellan territoriets olika grupper och organisationer.

I fall D kan naturresurser och ekonomiska möjligheter utnyttjas i kombinationer som inte hålls tillbaka av gränser mellan stater och andra regioner. Under sådana villkor kan man utjämna resursobalanser på långa avstånd, och impulser till förnyelse kan också spridas i många skilda riktningar. Långsiktigt kan vissa noder och nätverksdelar växa och inta dominerande positioner. Varje enskilt territoriums självständighet är därmed fortgående hotad. Ett liknande hot kommer från självständiga aktörer som samverkar utan hänsyn till gränser och staters ambitioner. Ruta D leder också tanken till det medeltida Europa, med delvis självständiga territorier och vidsträckta nätverk vars länkar utnyttjades för informationsöverföring, politiskt inflytande, ekonomisk interaktion och varuförmedling. Under renässansen utvecklades dessa villkor ytterligare, men blev nu allt tydligare begränsade till ett samspel inom enhetsstatens ramar. Handeln fick då en tydligare prägel av just internationell handel, dvs en handel mellan länder.

Det schema vi presenterat pekar på den dynamik och anpassningsförmåga som verkar inom ett givet territorium då detta utsätts för gränsöverskridande krafter och fenomen. Vi kan också med framgång tillämpa det på den utveckling som präglade det sena 1900-talets industriella moderniseringsprocess, där nätverksekonomin blivit alltmer dominerande, och där de nya finans- och produktionssystemen skapar strukturer som ofta skär tvärs igenom existerande territorier. Försöken att på 1990-talet bilda en europeisk union är i stor utsträckning en politisk reaktion på detta förlopp, och precis samma problematik diskuteras i Mexiko, USA och Kanada i takt med att de »nordamerikanska« företagens ägar-, koncern- och leveransnät förtätas och vidgas. Vanmäktiga statsmakter frågar sig idag hur de ska kunna påverka var de statslösa företagen väljer att investera, var de anställer sin personal och hur de påverkar den yttre miljön.

Det är denna utveckling vi som regel associerar till när vi hör talas

om nätverkens ökade betydelse. Vi föreställer oss gärna att det är ett relativt nytt fenomen, som i första hand hänger samman med de senaste decenniernas transnationalisering av ekonomiska och politiska maktkonstellationer. Mot den globala arenans flexibla och rörliga aktörer har ställts det lokala territoriets mera tröga och rigida beslutsstrukturer. Detta är emellertid en alltför lättvindig analys. En av avsikterna bakom vår framställning är just att visa att spänningarna mellan territorium och nätverk är betydligt mer komplexa till sin natur, och att de inte enbart gjort sig gällande i modern tid.

Makt, ekonomi och legitimitet

Från och med 1400-talets andra hälft och århundraden framåt bevittnade den franska kungamakten med stor oro hur huset Habsburg genom en systematisk giftermålspolitik ringade in det franska territoriet. Det senare blev ett tomrum i habsburgarnas domän, en spricka som väntade på att fyllas igen. En sådan syn bygger på uppfattningen att ett territorium skall vara en sammanhängande del av jordytan.

Huset Habsburgs territorium täckte under Karl V:s era på 1500-talet stora delar av den europeiska kontinenten. Där fanns områdena runt Österrike, de tyska småfurstendömena, Nederländerna, iberiska halvön, delar av norra Italien m fl områden. Habsburgs makt utövades över ett lapptäcke av imponerande omfattning. Men territoriet hängde inte samman. De olika delarna hade skilda kulturer, mycket olikartade ekonomier och var geografiskt utspridda. Helheten hos ett territorium tycks vara ett nog så viktigt attribut när det gäller att skänka legitimitet åt makten över det.⁷ Detta är inte minst tydligt när makten baseras på demokratiska principer och makthavarna är folkvalda representanter. I Norden kan vi se hur statsapparat, länsförvaltning och kommuner med självstyre baseras på en territoriell indelning. Här som i flertalet länder med demokratiska val utgår man från geografiska indelningar i distrikt och valkretsar. I så måtto är demokratin territoriellt förankrad.

de enskilda staterna var att skapa ett enhetligt system av ekonomiska regler och villkor, en gemensam valuta och reducerade transport- och transaktionskostnader. Planerna på att förverkliga en ekonomisk och monetär union i Europa påminner på ett slående sätt om de utgångspunkter och föreställningar som under 1600- och 1700-talen kännetecknade den merkantilistiska politiken i ett antal europeiska länder.

En bakgrund till EUs integrationspolitik är den nätverksekonomi som förtätats och fått kraftigt ökad räckvidd under perioden efter 1970, inte minst tack vare en utbyggd datorkraft och informationsteknologi. Nätverk mellan olika enheter i en koncern, liksom länkar mellan självständiga men samarbetande företag, överskred under denna period på ett alltmer självklart och utmanande sätt territorialstaternas gränser. EUs angreppssätt innebär att gränserna och delar av centralmaktspolitiken anpassas efter näringslivets utveckling, även med risk för att unionen utvecklas till en federal stat som USA. Samma anpassning, om än något mindre uttalad, kan iakttas för områden som Kanda-USA-Mexiko och Stillahavsregionen kring Japan. Vidare igångsattes under 1990-talet en integrerande anpassning till EUs ekonomiska system av Europas före detta planekonomier. I samtliga fall finns ett mål att anpassa regelsystem och ekonomisk kontroll (tullar, transnationell beskattning m m) till det samspel som redan förverkligats mellan företagen. I EUs fall är dock avsikterna mycket mer långtgående. Målet är här att uppnå en kongruens mellan politiskt beslutsfattande och näringslivets gränsöverskridande interaktion.

Hur upprättas då legitimiteten när politiska beslutsdomäner – i generell såväl som i geografisk mening – förändras? En förutsättning är förstås att makten uppnåtts på ett i förväg godkänt sätt, men detta är långtifrån tillräckligt. Territoriell politik kan schematiskt beskrivas i form av två ömsesidiga samband. Det *första* gäller den tolkning av invånarnas villkor (inklusive deras värderingar) som läggs till grund för utformning av lagar, rättsskipning och ordningsmakt. Ju sämre denna återspeglar invånarnas verkliga villkor och värderingar, desto lägre legitimitet kan vi förvänta oss, och desto större inslag av förtryck

blir nödvändigt för att upprätthålla ordningen. Med vårt tidigare analyschema för ögonen (figur 3) skulle man kunna tala om ett bristande samband mellan invånarnas och de styrandes värderingar. För att makten ska uppfattas som legitim krävs med andra ord att medborgarna känner en tillräckligt stark identitet med det territorium de befolkar.

När territorierna växer i omfattning riskerar denna ömsesidiga växelverkan att avta mellan centralmaktens politik och de villkor som präglar olika delområden. En hierarkisk utformning av territorierna är ett sätt att återskapa balansen mellan enskilda delområden och den politiska maktutövningen. Principen innebär att centralmakten, t ex den federala nivån, begränsar sin politik till övergripande policyområden där det går att tillämpa universella lösningar. Samtidigt indelas territoriet i en eller flera hierarkiska nivåer, där varje delterritorium får sin regionala respektive lokala politiska makt. För att dessa undernivåer ska kunna uppnå legitimitet krävs att de får reell makt på de politiska områden som är relevanta för delterritoriet. I detta ligger också ett nytt balansproblem: ju större den legitimerade maktutövningen är inom underliggande delterritorier, desto starkare kan de repellerande krafterna bli. Därmed ökar sannolikheten för att delterritorier bryter sig ut och att helheten faller sönder.

Det andra ömsesidiga sambandet gäller den politiska maktens anskaffning av resurser och förmågan att göra dessa tillgängliga för invånare i olika delar av territoriet. Invånarna och andra ekonomiska subjekt beskattas – direkt eller indirekt – i olika delområden, och skattemedlen används för att finansiera såväl investeringar i kollektiva tillgångar som produktion av löpande kollektiva tjänster. De senare innefattar bl a säkerhet, lag och ordning, liksom försäkringsarrangemang som beredskap för brandskydd och andra akuttjänster. Beskattningssystem har dessutom alltid en omfördelande effekt, som tenderar att öka vissa grupper och regioners inkomster och förmögenhet – på bekostnad av andras. Omfördelningsmekanismerna kan antingen utjämna skillnader eller förstärka ursprungliga olikheter.

Ekonomisk teori behandlar dessa frågor i modeller av *kollektiva val*, *offentliga finanser* och *lokala kollektiva nyttigheter*. Även om denna teoribildning främst är förankrad i amerikansk erfarenhet har den också kommit att influera den politiska debatten i Europa. Teorin betonar bl a att ömsesidigheten är ett långsiktigt legitimitetskrav vid utformningen av beskattningsvillkor och skattesatser. De invånare och organisationer som beskattas måste uppfatta de kollektiva nyttigheter som kommer dem till del som tillräckligt värdefulla för att acceptera beskattningen. Även för denna dimension kan en hierarkisk uppdelning av territoriet ge möjlighet att skapa ömsesidighet mellan vad olika delterritoriernas invånare avstår i skatt och vad de får tillbaka i form av efterfrågade kollektiva nyttigheter. Eftersom de olika delregionernas ekonomier inte är stationära, kan en långtgående decentralisering av den ekonomiska politiken och beskattningen till delterritorier leda till att de senare fjärras från varandra.⁸

Det sena 1900-talets nätverksekonomi medför bl a nya och sammanfattade problem när det gäller registrering och beskattning. Företag med dotterbolag inom ett antal territorier kan helt enkelt välja i vilka bolag de låter redovisa sitt ekonomiska utfall. Värdet av en koncerns inbördes transaktioner kan också varieras efter hur och var transaktionerna beskattas. Vidare kan koncernens förmögenhetsvärde omplaceras mellan olika »beskattningsterritorier«. På många sätt medger nätverksekonomi att enskilda individer genomför likartade omplaceringar av inkomster och förmögenhetsvärden. Den nya ekonomin innehåller därmed djupgående inkongruenser, vilket i sin tur leder till strukturell instabilitet och starka incitament till förändring. Förmågan att observera, registrera, beskatta och konfiskera ekonomiska värden sätts i denna miljö på nya prov.

Tillgänglighet och barriärer

När en individ söker kontakt med en annan individ, organisation eller resurstillgång förekommer alltid friktion. Detta förhållande blir up-

penbart för oss om vi betraktar Marco Polos sällskap på resan mot Mittens rike. Friktionen i form av tidsförbrukning och direkta resekostnader innebar att Marco Polo inte återvände till Venedig förrän ett kvartsekel efter sin avfärd. Ju större friktionen är hos en kontaktkanal eller förbindelselänk, desto lägre blir tillgängligheten. För Venedigs köpmän var det väsentligt med närhet till leverantörer och kundmarknader. I ett modernt europeiskt samhälle kan vi tala om en politikers tillgänglighet till sina väljare. Tillgängligheten påverkas negativt av länkens friktion men positivt av det antal väljare som kan nås via länken. För den venetianske köpmannen, liksom för den moderna ekonomins säljare, växer tillgängligheten när antalet fasta och potentiella kunder växer. För en säljare i en region kan därför en stor marknad på långt avstånd vara ekonomiskt viktigare än en liten marknad på kort avstånd. Fem mil till Göteborgsregionens marknad kan med andra ord innebära större tillgänglighet till köpstarka kunder än en mil till Lidköpings mycket mindre och köpsvagare marknad.⁹

För person- och resursförflyttningar minskar tillgängligheten på en transportlänk stadigt med avståndet genom att kostnaderna och restiden hela tiden ökar. När man rör sig längs vissa länkar upphör emellertid plötsligt det gradvisa sambandet mellan avstånd och tillgänglighet. Vid en given punkt sjunker tillgängligheten diskontinuerligt, och friktionen höjs abrupt. Då talar vi om *barriärer*. Områden som kringärdas av sådana barriärer utgör regioner, och barriärerna kan vara brytpunkter för språkområden och kulturmönster, inklusive regler för ekonomiska transaktioner och överenskommelser – dvs för en ekonomisk kultur.¹⁰

Under Mingdynastin var det som tidigare påpekats förbjudet att färdas mer än fem mil utan särskilt pass. Denna gräns innebar en politiskt skapad barriär, med syfte att minimera riskerna för att kejsarfientliga grupper skulle kunna samordna sig, men också för att hindra ekonomiska grupperingar från att växa sig för stora. Medeltidens tullstationer var även de politiskt skapade barriärer, motiverade av varje småfurstes önskan att profitera på de varuflöden i Europa som

behövdes för att koppla samman överskottsutbud på vissa orter med överskottsefterfrågan på andra.

Man kan lätt klassificera de barriärer som påverkar kontakterna och utbytet mellan olika regioner. Självklara exempel är floder, berg och sund, men också trängselbarriärer, fiskala barriärer, tullar och gränsavgifter av annat slag, liksom institutionella barriärer som medför juridiska friktioner och procedurhinder. Andra barriärer vid internationell handel är tekniska hinder, föreskrifter om standardisering och skillnader i reglering av marknaderna i berörda länder. En grundläggande barriär kan förklaras med att en sammanhängande region tillhör en särskild kulturkrets, inom vilken språk, information och tradition skapar en given samhörighet, eller *affinitet*. I ett sådant område uppstår ofta en inre tillgänglighet, där de ekonomiska aktörerna har större benägenhet att handla med varandra och bygga upp ekonomiska nätverk för produktion och distribution.

Tillgängligheten avläses generellt som närhet i nätverk, möjligheter till kontakt och överföring med hjälp av länkar. Telekommunikation och annan form av förmedlad information är i viss mening relativt oberoende av fysiska avstånd. Men taxorna för telekommunikation är i de flesta fall sådana att kostnaderna växer med avståndet efter zonindelningar av geografien. Tidsskillnader mellan olika delar av jordklotet skapar också friktionskostnader. Tillgängligheten i ett nätverk beror just på tidsåtgång och andra länkspecifika kostnader. Tillsammans utgör de generaliserade kommunikationskostnader. Dessa behöver inte bero enbart på fysiska avstånd, utan kan också göras beroende av andra indelningar. Framtiden kan komma att innebära att kommunikationsvillkoren bestäms av hur individer, företag och andra organisationer sluter sig samman i ekonomiska klubbar för datornät, mobila telefon- och faxförbindelser och andra former av telekommunikation. Ekonomiska sammanslutningar av detta slag kan bilda nätverk som trotsar territoriella indelningar.

Tillgängligheten anger hur frekvensen av interaktion varierar med avstånd. Man mäter då distansen som ett sammansatt avståndsmått

som väger samman tidsåtgång, förflyttnings- och andra överföringskostnader. Med kunskap om tillgängligheten mellan två länder eller regioner av annat slag kan man ofta förutspå hur stor handel man kan förvänta sig mellan dem.¹¹

Affinitet och kunskapsutbyte

Vattnen mellan Japan och Kina konstituerade ett handelsområde långt innan Kubilai Khan behärskade det kinesiska territoriet. Vid slutet av det tjugonde århundradet tycks världsekonomin få sitt starkaste tillväxtcentrum i just detta område, med förbindelselänkar över Japanska sjön, Gula havet samt Öst- och Sydkinesiska sjön. Medelhavet har under flera årtusenden fungerat som ett handelsområde för ekonomierna runt dess stränder. Medelhavet har idag en långt mer undanskymd roll än tidigare, även om det fortfarande utgör ett ekonomiskt område. Handelslederna har under de senaste tusen åren varit täta i Östersjön och Nordsjön, med Engelska kanalen, Skagerack och Kattegatt som utlöpare.

I anslutning till dessa vattensystem utvecklades tidigt en infrastruktur för långväga handel och därmed sammanhängande transport- och distributionsverksamhet. Infrastrukturens livskraft visar sig i en återkommande teknisk förnyelse, och områdena kring varje vattensystem har tillsammans bildat en varaktig region av ömsesidigt beroende ekonomier. Detsamma gäller för områden längs navigerbara flodsystem. I Europa kan man peka på områden längs Don, Donau, Dnepr, Düna, Mälarleden, Weichsel, Oder, Elbe, Rhen och Rhone. För ekonomierna har vattensystemen historiskt fungerat både som transportleder och som barriärer. Denna kombination av att dela itu och binda ihop skapade tidigt förutsättningar för differentierade ekonomiska aktiviteter i respektive område. Vattenvägarna medförde gynnsamma villkor för handel, vilket i sig gav incitament till en specialisering av produktionen i de olika ekonomierna.

Sådana områden har som sitt främsta kännetecken att de är han-

delsområden, vilket innebär att deras ömsesidiga handelsutbyte är oproportionerligt stort. Det råder affinitet mellan handelsområdets sammankopplade ekonomier. Denna form av ekonomisk samhörighet har ofta, om än inte alltid, sin bakgrund i handelsområden som utvecklats runt vattensystem. En säljare har betydligt större sannolikhet att hitta kunder inom än utanför regionen, och långsiktiga relationer mellan levererande och mottagande företag uppkommer lättare i en sådan miljö. En länk mellan två ekonomiska aktörer är ju ett sätt att underlätta upprepade transaktioner, dvs återkommande flöden i form av leveranser. Starka länkar kan överbrygga långa avstånd och forcera barriärer. Möjligheten att etablera sådana länkar, att underhålla dem och vid behov byta ut dem är jämförelsevis stor inom områden med stark affinitet.

Beslut om att bygga kontaktnät, kommunicera och samarbeta har således en stark tendens att hålla sig till kända och besläktade kulturer, dvs till samarbetsparter som »talar samma språk« i mer än en bemärkelse. När två länder eller territorier av annat slag har en hög inbördes tillgänglighet och dessutom gemensamma yttre barriärer, är släktskapen och samhörigheten generellt så stark att begreppet affinitet är tillämpligt. Ekonomisk affinitet mellan två regioner underbyggs av en gemensam historia och kultur, språklig samhörighet, tidigare migrationsströmmar mellan regionerna, likartade regelsystem, lagar och institutioner.

Med denna lista borde man förvänta sig en särskilt markerad handelsbenägenhet mellan de nordiska länderna Danmark, Finland, Norge och Sverige, som ju i olika historiska faser har varit i union med varandra. Danmark, Norge och Sverige har i grunden samma språk, medan Finland har en svensktalande och Sverige en finsktalande minoritet. Alla fyra länderna har harmoniserade lagar och regelsystem. Under perioden 1970–1975 var handelsintensiteten mellan varje par av dessa länder 5–6 gånger så stor som den skulle ha varit utan en ekonomisk affinitet. För tyskspråkiga länder i Europa var den inbördes handeln samtidigt 2–3 gånger större än den med andra jämförbara

länder. Engelskspråkiga länder över hela jordklotet hade ungefär lika stor överrepresentation av sin inbördes handel. Samma mönster av samband kan iakttas för fler språk- och kulturkretsar.¹²

Ekonomiska affinitet ringar in geografiska områden, och den politiska maktens territorier kan antingen anpassas efter sådana mönster eller skära tvärs igenom dem. Vidsträckta politiska territorier omfattar normalt många separata områden som var för sig kännetecknas av ekonomisk affinitet. Kubilai Khans Kina var av det slaget, liksom det habsburgska riket under 1400- och 1500-talen, drottning Victorias brittiska imperium på 1800-talet, Ryssland på 1800-talet och Sovjetunionen på 1900-talet. Vid ingången till 2000-talet finns samma problematik för USA, Kanada, Kina, Indien och EU. När de olika deekonomierna drar åt var sitt håll tvingas politiken koncentrera sina resurser på att hålla samman de splittrade delarna. När politiska gränser däremot delar upp regioner med stark affinitet uppstår det motsatta problemet. Ekonomiernas strävan till samspel måste hållas i schack och kontrolleras.

Ekonomier som har stor benägenhet att handla med varandra uppvisar också normalt andra former av samhörighet. Frekvensen av gränsöverskridande ägande är t ex större för regioner med stor ömsesidig affinitet än för andra jämförbara regioner. Vidare är kunskapsutbytet och spridningen av tekniska lösningar på motsvarande sätt större mellan regioner där handelsaffinitet råder. En väsentlig del av varje företags teknikförnyelse äger rum i samband med inköp av investeringsvaror, i första hand utrustning och system som innebär tekniska lösningar. Detta förhållande utvidgas också till att gälla för en hel ekonomi, där en betydande andel nyheter och inspiration kommer genom inköp av utrustning från omvärlden.

Därmed spelar teknikimportörer en central roll som introduktörer av nya tekniska lösningar. De tar hem nya produkter och principlösningar från de delar av världen där de har information om innovationer och säljer nyheterna vidare till företag som byter ut sin utrustning eller bygger upp helt nya system. Dessa teknikimportörer med sina

inköpskällor i omvärlden upprätthåller innovationsnät som riktar sig utåt, och med vars hjälp de uppdaterar sin kunskap om nya idéer och ny utrustning. De bygger också upp länkar till sina inhemska kunder. Denna väv av innovationsnät tenderar att följa samma mönster som övrig handel. Affiniteten mellan olika ekonomier bestämmer därmed i långa stycken hur innovationer sprids mellan världsekonomis regioner.

Större koncerner är ofta själva aktiva som teknikimportörer. Koncernernas dotterbolag och filialer ingår i en nätverksekonomi som täcker många länder och regioner. Även dessa nätverk styrs av mönster som har med affinitet att göra, och fungerar därmed som kanaler för tekniköverföring mellan berörda regioner. Detta ger upphov till spridda fläckar på den ekonomiska kartan, där det råder långtgående teknologisk samhörighet.

De regionala lägesfördelarnas betydelse

Produktion och ekonomisk tillväxt uppvisar vid varje tidpunkt en ojämn fördelning mellan länder och regioner. Ekonomiska olikheter mellan geografiska områden är inte heller något specifikt för den industriella epoken. Vi kan återvända till Marco Polos Medelhavsbas-säng och identifiera sådana skillnader mellan stad och land, och mellan städer sinsemellan. Mångfalden i den ekonomiska geografien bekräftas också längs hela den räckta karavanstråk där Marco Polo färdades för att nå Mittens rike. Vid framkomsten till Kina och dess hierarkiskt styrda ekonomi fann han, enligt den bevarade berättelsen om honom, en än större variationsrikedom av städer än den han mött på färden.

Den ekonomiska miljön i en region bestäms av de lägesegenskaper som påverkar möjligheterna att bedriva skilda typer av produktion. En del av dessa lägesegenskaper är naturgivna, såsom råvaror, markens bördighet, klimat m m. Andra egenskaper har tillkommit genom investeringar av skilda slag i den lokala arbetskraftens erfarenheter,

kunnande och kompetens, och åter andra har med den byggda miljön att göra. En regions ekonomiska miljö sammanfattar alla dess lägesegenskaper, inklusive olika former av inom- och mellanregional tillgänglighet. En produktiv verksamhet måste alltid avväga tillgängligheten till insatsfaktorer mot tillgängligheten till avnämarna av produktionen. Under den industriella revolutionen ser man fortlöpande omlokaliseringar mot bakgrund av nya tillgänglighetsvillkor. Järnhantering som varit lokaliserad med god tillgänglighet till skogsråvara och träkol fick en tyngdpunkt i England när man lärde sig nyttja stenkol. Den modeindustri som under 1800-talet växte fram i Europa och Nordamerika sökte sig till stora städer med hög inkomst per capita. Tillgängligheten till signaler från köpstarka kunder, begåvade konkurrenter och erfaren arbetskraft gav försprång för Paris, New York och London – särskilt inom designindustrin.

En regions ekonomiska miljö kan relateras till dess inre nätverk för inomregional närhet och dess länkar till andra regioner. Det är så vi kan förstå Venedigs och Genuas ekonomiska försprång under senmedeltid, Amsterdams storhet på 1600-talet och Londons position under 1800-talets industriella expansion. Dessa tre stadsregioner spelade alla under sin respektive storhetstid rollen som internationell knutpunkt för handeln. Speciellt Amsterdam var på sin tid en utpräglad transitohamn, dit varor fraktades från världens alla hörn. Väl i Amsterdam packades varorna om i mindre poster och fördelades i försäljningsströmmar till olika delar av Europa. För sin samtid framstod Amsterdams lager som en överväldigande basar med en till synes obegränsad mångfald av varor. Filosofen Descartes såg därför på Amsterdam med ogillande. Han fann stadens varumängd besvärande; den gjorde honom yr och vimmelkantig.¹³

Betydelsen av de inomregionala ekonomiska nätverken poängterades i den engelske ekonomen Alfred Marshalls berömda opus *Principles of Economics* från början av 1900-talet. Där framhålls särskilt att likartade företag tenderar att samlas inom en och samma funktionella region, eftersom företagen tycks fungera effektivare och få starka

konkurrensfördelar av att befinna sig i varandras närhet. Denna strävan till samlokalisering är störst för verksamheter som präglas av pågående produktutveckling eller produktförnyelse.¹⁴

I Marshalls förklaringsmodell betonas tre fenomen. Fördelarna av samlokalisering härleds från den inomregionala *arbetsmarknaden*, från inomregionala *kollektiva resurser* som inte saluförs via någon marknad, och från lokalt förmedlad *teknologisk information*. Den första lägesfördelen uppstår framför allt i en diversifierad funktionell region där flera typer av verksamheter finns koncentrerade. Där skapas en robust arbetsmarknad med en bred uppsättning av de specialister och kompetenser som passar olika verksamhetsområden. Denna mångfald gynnar både arbetskraft och företag, vilket bl a visar sig i det faktum att likartade företag medvetet söker sig till varandra samtidigt som den specialiserade arbetskraften på motsvarande sätt dras till samma lokalisering.

Den andra lägesfördelen består i att kollektiva resurser kan byggas upp runt koncentrationen av företag. Eftersom resurserna är kollektiva, blir de billigare ju fler som delar på dem. För det tredje sprids känslig och subtil teknik- och marknadsinformation normalt snabbare och tydligare mellan företag i samma region än vad som kan åstadkommas med långväga informationskanaler. En del av denna information sprids mer eller mindre gratis mellan närlokaliserade företag. Denna tendens till samlokalisering gäller inte bara sofistikerad högteknologi. I Georgia i USA finns t ex Dalton med en koncentration av mattproducenter. Man finner en ansamling av juveltillverkare i Providence, och tillverkningen av bildäck var länge koncentrerad till Akron söder om Detroit. Under 1920-talet fanns nästan all amerikansk däcktillverkning i Akron. Med växande bilproduktion steg efterfrågan, men samtidigt standardiserades produkterna och produktionen blev mer rutinartad. Som en följd av detta startades tillverkning i många andra lokaliseringar och Akrons tidigare så gynnsamma specialisering vändes i sin motsats.¹⁵

Om man utvidgar Marshalls argument finner man att den regionala

koncentrationen också skapar förutsättningar för ett brett utbud av produktionsservice kring de verksamheter som ansamlats i en given region. Regionala koncentrationer av en expansiv näringsgren för t ex med sig ett behov av kreativa, utvecklingsinriktade underleverantörer. Därmed uppstår ett nätverk av tekniklänkade företag som tillsammans bildar en tekniklänkad industrigrupp, ett industriellt »kluster«. En sådan grupp har en kärna av ett eller flera företag som växer starkt och efterfrågar underleveranser i form av utrustning, tekniska lösningar men också löpande förbrukningsresurser. Den svenske ekonomen Erik Dahmén studerade detta fenomen för Sverige och använde beteckningen »utvecklingsblock« för det som vi kallat industriellt kluster. Ett typiskt drag för Sverige var att massa- och pappersindustrin, tillsammans med trävaruindustrin, gav upphov till flera sådana kluster av underleverantörer. De senare framställde kokare, pappersmaskiner, timmerhanteringsutrustning m m.

Ett sådant regionalt kluster utvecklades kring Karlstadsregionen i Värmland, ett annat runt Sundsvallsregionen. Det stora utrustningsföretaget i Värmland blev KMW, Karlstads Mekaniska Werkstad, som i början av 1860-talet startade sin produktion med en varierad uppställning av verktyg, järnvägsvagnar, lantbruksmaskiner m m. Redan 1880 inledde företaget sin inriktning på utrustning för pappersindustrin, men företaget och dess dotterbolag har i över hundra år lyckats bibehålla ett brett utbud av utrustning för andra kunder än massa- och pappersindustrin. De internationella exemplen på regionalt koncentrerade industriella kluster är legio. Man kan peka på de nätverk som är kopplade till flygplanstillverkningen i Hamburg och nätverken kring de två stora flygplanstillverkarna McDonnell Douglas och Boeing på USAs västkust. Den produktion av utrustning och hela flygplan som vid seklets början hade en lokalisering på USAs östkust (bl a New York) flyttade efter första världskriget västerut; gradvis följde en likartad omlokalisering för många underleverantörer. Flygplansindustrin blev också från början en viktig kundgrupp för Kaliforniens elektronik- och informatikindustri.¹⁶

De beskrivna lokalisering fördelarna genererar efterhand sina egna motkrafter, genom att trängsel uppstår och värdet på specifika lägen skapar alltför höga hyreskostnader osv. Dessutom blir en produktionsspecialisering när den mognar, standardiseras och rutiniseras allt mindre beroende av de beskrivna lägesegenskaperna. Då stannar den kumulativa processen av och verksamheter flyttar ut till andra lokaliseringar. Blickar vi tillbaka, ser vi hur Örebro specialisering på skoframställning, Uddevallas inriktning på textilier och andra regioners koncentration av möbeltillverkning efter en lång tillväxtfas följt av stagnation, övergått till att bli en industrisaga blott. På likartat sätt har tillverkningen av bildäck upphört att vara Akronföretagens ensak.

Konfliktskapande gränsöverskridanden

Ur nordiskt perspektiv uppvisar Europa redan under tidig medeltid en bild av stor rörlighet, där de nordiska vikingarna reste västerut mot de brittiska öarna, Island och Grönland, söderut in i Medelhavet, och österut in i Ryssland och vidare till Kiev, Konstantinopel och Bagdad. Att vikingarna kunde röra sig på ett så omfattande sätt berodde på att Europa vid denna tid till stor del saknade territoriell indelning.

När handeln under århundradena från och med 1000-talet bröt igenom och växte i omfattning, ökade också inkongruensen mellan de handelsförbindelser som band samman vidsträckta områden och de många små, isolationistiska regionerna och furstedomänerna. Från denna tid tilltar också olika rörelser i form av gesällvandringar och studentresor till de universitet som etablerades i Italien, Frankrike och Tyskland. Successivt kom de nätverk som band samman den alltmer mångfaldiga arkipelagen av handelsstäder att hamna i konflikt med lapptäcket av territorier i det feodala Europa. I många regioner gjorde furstarna länge framgångsrikt motstånd. Moderniseringen av detta Europa bestod i att en centraliserad kungamakt lyckades reducera furstarnas makt över sina territorier. För ekonomins del gällde det att få bort de barriärer som fördrade handeln inom respektive land.

I Frankrike avgjordes inte kraftmätningen mellan det gamla och det nya förän 1789 års revolution bröt upp de gamla strukturerna och Napoleons byråkrati och lagstiftning i form av Code Civile kunde lägga grunden till något nytt. I England ägde omvandlingen rum mycket tidigare, i Tyskland betydligt senare.

Den nya tiden och renässanstänkandet förde med sig en uppsjö av gränsöverskridande fenomen. Gutenbergs initiativ till att systematiskt utveckla och nyttja boktryckarkonsten gjorde spridandet av även komplicerade idéer till ett genomförbart projekt med kostnader som sjönk i proportion till hur många exemplar av skriften som trycktes. Tekniken hade skalfördelar och gav incitament till gränsöverskridanden i massupplaga.

Gutenberggalaxen kom efterhand att sprida sitt ljus globalt men fick till att börja med sin stora betydelse när det gällde att foga samman europeiska regioner till enhetsstater. Samtidigt började det europeiska projektet att konstruera en världsekonomi, där handelslänkar växte ut till områden i Ostasien, Afrika, Syd- och Nordamerika. Detta gränsöverskridande följde en strategi som de nordiska vikingarna utvecklat under perioden 750–1050, och som omfattade strandhugg där man lade beslag på värdeföremål och slavar, handelsutbyte, erövring och upprättande av koloniala relationer – alltefter styrkan hos motparten i varje territorium.¹⁷

Koloniseringen av Nordamerika blev ett speciellt europeiskt projekt, där europeiska Ortsnamn fördelats över den amerikanska kontinenten i en kaotisk ordning. Utvecklingen under hela 1800-talet är både i Kanada och USA samtidigt ett exempel på territorieutvidgning, om än i oordnade former. En fragmentiserad rättsskipning och lokala banker med regionalt giltiga sedlar kombinerades här med gränsöverskridande handel, samordnad postgång, utbyggnad av transkontinentala järnvägsförbindelser m m. Snart nog ställdes krav på en enhetsstat med allmängiltiga regler för ekonomi, federal politik och rättsordning. I båda fallen har det utvecklats ett intrikat balansförhållande mellan federation, delstater och lägre jurisdiktioner. Eftersom

det handlar om mycket stora territorier har balansen utsatts för svängningar ett antal gånger, däribland det amerikanska inbördeskriget.

Näringslivsutvecklingen i USA under det sena 1800-talet illustrerar också på ett annat sätt de svårbemästrade balansproblem som gjorde sig gällande inom Förenta staternas stora, integrerade marknad. Bolag och företagstruster utvecklade nätverk av syster- och dotterbolag över hela den amerikanska kontinenten, vilket direkt eller indirekt skänkte dem monopol eller en motsvarande ställning på marknaden. Sådana stora företagsnätverk visade sig också kunna uppnå betydligt större ekonomisk makt än enskilda delstater, och i några fall framstod de som alltför mäktiga även för den federala staten.

Ekonomen John Kenneth Galbraith gjorde det till något av sin livsgärning att undersöka hur den amerikanska kapitalismens företag obehindrat sträckte sig över alla delstatsgränser och skapade obalans genom både sin absoluta storlek och sin allestädes närvaro. Han noterade hur de fem största industriföretagen 1962 kontrollerade 12 procent av alla industritillgångar i landet. Ungefär samtidigt svarade de fyra största företagen för mer än en femtedel av all registrerad forskning och utveckling (FoU). Var och en av företagskoncernerna General Motors, Standard Oil of New Jersey och Ford Motor Company hade 1963 en inkomst som vida översteg de enskilda staternas. Tillsammans kunde de nära nog mäta sig med den federala regeringen.¹⁸ Motsvarande argument när det gällde Sverige framfördes vid samma tid av kommunistpartiets ledare C-H Hermansson. Särskilt riktade han blickarna mot det nätverk av ägare som i Sverige hade inflytande över stora delar av landets både inhemska och utlandsorienterade näringsliv. I detta sammanhang myntades beteckningen »de 15 familjerna«. Hermansson tyckte sig dock se att det rått en utbredd samhörighet mellan näringslivets, fackföreningsrörelsens och politikens makt i Sverige, en balans som många velat kalla »den svenska modellen«.¹⁹

Galbraith är intressant i vår analys inte minst därför att han härled-

de sina slutsatser om samhället ur sin syn på den teknologiska utvecklingen. Tillväxten av allt större och alltmer byråkratiska företag med vidsträckta marknader uppfattade han som följd av ett teknologiskt imperativ. Galbraith hade 1950- och 1960-talens teknikutveckling som riktmärke, medan vi själva däremot kan ta avstamp i utvecklingen under senare decennier – där datorkraft, informationsteknologi och mobil kommunikation spänner upp delvis nya framtidsmöjligheter. Det handlar därför inte längre om en teknologi som närmast *tvingar* fram stora, hierarkiska och fordristiska företag med ledning och produktion »under ett tak«. De tekniska möjligheter och tillämpningar som började prövas under 1970-talet och framåt medger istället att ett företags aktiviteter »dekomponeras«, dvs delas upp i väldefinierade grupper där var och en hanteras av en relativt självständig företagsenhet. Därmed kommer skilda aktiviteter att försiggå i separerade enheter som kan ha geografiskt spridd lokalisering men ändå hänga samman i effektivanätverk av informationsteknologi och täta persontransporter för olika kategorier av nyckelpersoner. I en sådan organisation kan arbetsställena vara uppdelade på enheter för företagsledning och strategiskt arbete, FoU-arbete och konstruktion, tillverkning, distribution och marknadsföring. När tillverkningen dekomponeras kan även relativt små enheter uppnå konkurrenskraftiga skal fördelar – genom en rätt vald specialisering hos varje enhet.

Informationsteknologin och den ständigt växande datorkraften har också medfört att kundnära och kundanpassad utveckling och produktion blivit mindre resurskrävande än under tidigare skeden av den industriella epoken. Under 1980-talet kunde man finna just denna form av förnyelse även bland industrigrenar som tekoindustrin. I Japan, USA och Italien kunde man hitta företag som utnyttjade intelligenta telesystem för kontakter med återförsäljare och kunder.

Följande fascinerande historia om tekoindustrin i den italienska Pratoregionen kan på olika sätt sägas vara typisk. Flera av regionens stora företag hade överlevnadsproblem, och olönsamma delar föll bort i en strukturomvandling där många företag skalades ned i storlek.

Samtidigt infördes ett videotextsystem, till vilket hela branschen i regionen fick tillgång genom datanät och billiga terminaler. Ett nätverk byggdes upp med länkar till skilda marknader, så att Prato-företagen blev särskilt skickliga på att följa ändringar i kundsmaken. De många små företagen kunde också samverka och dela på kostnaderna för logistiksystemens nätverk för transporter och lagerhållning – både för flöden från underleverantörer och flöden till distributörer, grossister och detaljister. Samtidigt delade de på den kollektiva information som formades i miljön, allt i enlighet med Marshalls modell av samlokaliseringens fördelar.

Företagen i Pratoregionen kunde också gemensamt utnyttja datoriserade program för att formge kläder och designa mönster. Datanätet gav dessutom producenterna möjlighet att vid individuella efterfrågesvängningar utnyttja varandras produktionskapacitet. Som en följd av detta fördubblades nästan antalet sysselsatta, samtidigt som genomsnittstorleken hos företagen reducerades. Exemplet visar hur informationsteknologin dels har understött inomregionala nätverk med stark koncentration, dels har gett varje enskilt företag en ökad förmåga att sträcka ut sina tentakler globalt – att bli gränsöverskridande i jakten på den mycket subtila och svårfångade informationen om klädmodet och dess aktuella utvecklingsriktning.²⁰

Globaliseringens teknologi

Berättelsen om den framgångsrika förnyelsen av Pratoregionens teknoföretag ger en bild av den globalisering av ekonomiska interaktioner som tagit fart under senare decennier. Teknologin påverkar kostnaderna för att styra tillverkningsprocesser över avstånd. Den ger också stöd till samspelet mellan marknad och producent, mellan leverantör och kund. Därmed kan transaktionskostnaderna sänkas och mera krävande transaktioner ske utan att kostnaderna skjuter i höjden.

En transaktion genomförs när en vara eller tjänst överförs från en säljare till en köpare, och innebär alltså rent allmänt att vissa rättighe-

ter byter ägare. Överföringar av detta slag ger upphov till olika transaktionskostnader, men med nya tekniker för kommunikation och transporter förändras mönstret av dessa kostnader vilket i sin tur stimulerar en omstrukturering av ekonomin. Omvandlingen under 1900-talets sista 25 år leder fram till den nätverksekonomi som vi uppehållit oss vid redan tidigare i detta kapitel, och vars förutsättning är framväxten av dagens avancerade informationsteknologi. Genom denna har företagen tvingats utveckla nätverk till ett växande antal kundgrupper, var och en med sina specifika preferenser och krav på varornas och tjänsternas attribut. Företagen bygger samtidigt ut länkarna till sina leverantörer för att snabbt kunna variera sina insatsströmmar när produktmixen behöver anpassas. Resultatet har blivit betydligt mer finfördelade strömmar av varor och tjänster.

Nätverkstänkandet relativiserar själva företagsbegreppet. Den enskilda företagsenheten kan uppfattas som en organisation av nätverk för informationsutbyte, finansiella strömmar och materiella resursflöden. Dessa nätverk knyter samman inte bara arbetsplatser inom en och samma produktionsenhet, utan också arbetsplatser inom avlägsna produktionsenheter i en företagskoncern. Det radikala är att samma kategori av nätverk även bildar stommen för samspelet mellan oberoende men samverkande företag, dvs mellan enheter som tillhör *olika* koncerner. Samtidigt öppnas möjligheterna att dekomponera ett företag och en koncern. Det innebär att olika enheter bryts ut ur organisationen för att spela en mer självständig roll, samtidigt som de förblir knutna till sitt ursprung genom länkar som är specifikt utformade för den typ av samverkan man vill uppnå. En enhet kan svara för marknadsföring och kampanjer, kanske i samarbete med utomstående konsulter. En annan enhet svarar för distribution och transporter. Ytterligare någon får huvudansvaret för produktutvecklingsarbetet. Kanske bryter man också ut företagets försörjning med informationsteknologi, något som flera industriföretag gjorde på 1980-talet. Det mönster som utbildas liknar den tidigare beskrivningen av Pratoregionen i Italien. Skillnaden är att banden och samarbetslänkarna kan

sträckas ut över större områden. Som en yttersta konsekvens kan »globala Pratoregioner« växa fram.

När banden mellan oberoende företag blir starka kan man tala om strategiska allianser. Dessa kan avse länkar mellan stora koncerner, mellan ett stort och ett eller flera mindre företag, men även mellan enbart små företag. Genom en strategisk allians kan två företag eller företagsgrupper komplettera varandra. De behöver inte utveckla full kompetens på alla områden utan kan stödja varandra när det gäller olika typer av teknisk och kommersiell kompetens. Strategiska allianser kan gälla samverkan i gemensamma utvecklingsprojekt, försäljningssamverkan och samarbete i system för leveranser av insatser i form av komponenter, råmaterial osv. Allianserna har under 1980-talet speciellt blivit kända som nätverk mellan två eller flera företag som samarbetar i långsiktiga FoU-projekt och med produktförnyelse av både direkt och mer principiell natur. Europeiska företag har minst lika ofta sådant samarbete med amerikanska företag som med andra europeiska partners.

Strategiska allianser uppstår när två eller flera företag inte kan klara vissa uppgifter lika bra på egen hand som i samverkan. Alliansen som form återspeglar det faktum att företagssammanslagningar är dyra, inte minst därför att företagskulturer kan vara svåra att gifta samman. En jämförelse av USA, Europa och Japan visar att fler amerikanska företag på 1980-talet ingick i allianser än europeiska och japanska. Vid skiftet mellan 1980- och 1990-talen hade långt mer än hälften av alla produktionslinjer inom USAs halvledarindustri sin bakgrund i en strategisk allians. Bland halvledarföretagen hade en klar majoritet ingått en eller flera allianser. Samarbetet gällde utveckling av såväl tillverkningsprocesser som produkter. Genom alliansen ökar snabbheten i FoU-arbetet, en egenskap som blivit allt viktigare i takt med att ekonomierna i slutet av 1900-talet har alltför svaga immaterialrättsliga skydd med tanke på den stora betydelse som FoU-investeringarna fått.²¹

Det europeiska näringslivet har under perioden 1970–1990 gradvis

avnationaliserats. Globaliseringen av produktion och marknader har skapat förutsättningar för en trolöshet ifråga om val av lokalisering. Företagens möjligheter att flytta sin verksamhet har ökat, både vid en omlokalisering mellan kommuner inom ett enskilt land och mellan olika länder. Företagsenheter och arbetsställen placeras i allt högre grad med hänsyn till var det finns utbildad och kompetent arbetskraft. Därmed har också ett inslag av tävlan uppstått mellan alternativa lokaliseringar i Europa. Vilken ort erbjuder de bästa nätverksvillkoren vid varu- och persontransporter, vid meddelandeförsörjning och därigenom för huvudkontorsaktiviteter, vid utvecklingsarbete, varuproduktion och partihandel? På vilka orter finns det väl fungerande marknader för hushållens dagligvaru- och sällanköpshandel? På vilka platser finns den mest eftertraktade arbetskraften för skilda verksamhetsområden, den arbetsmarknad som har störst bredd och stabilitet?

Globaliseringen har utan all jämförelse nått längst när det gäller kapitalmarknaderna. Världens stora aktiebörser är sammankopplade och de stora börsmäklarfirmorna har kontor i nätverk som täcker många börser i små och stora länder. Obligationsmarknaderna är på liknande sätt sammankopplade i gränsöverskridande system, och handeln med valutor är i grunden inriktad på samspelet mellan alla konvertibla valutor. Denna liberalisering och vidgning av nationella kapitalmarknader till en världsmarknad accelererade under 1980-talet. Varför blev utvecklingen sådan? Vem eller vad har drivit på denna synnerligen avgörande globalisering?

Nätverken ger närmast obegränsade möjligheter att omplacera och omdisponera ekonomiska medel och finansiellt kapital. Sådana rörelser av ekonomiska värden kan bara till mycket höga kostnader kontrolleras av statliga och överstatliga myndigheter, och ändå kan kontrollen aldrig bli annat än godtycklig. Liberaliseringen av världens kapitalmarknader kan därför ses som en politikens anpassning till vad som tvingats fram av den tekniska utvecklingen. Det har också framstått som önskvärt att ge penning- och kapitalmarknadens specialiserade aktörer fullt tillträde till det globala spelet med ekonomiska

värden. I annat fall skulle de stora och välförgrenade företagsnätverken ha fått en snedvridande särställning.

Utifrån detta faktum blev det naturligt att plädera för en integration av kapitalmarknaderna inom EU. Unionens finansiella integration omfattar två delar – fri kapitalrörelser och fri utlandsverksamhet. Det senare innebär att man avlägsnar hindren för kreditinstitut, försäkringsinstitut och andra företag som handlar med värdepapper när det gäller att driva rörelse utomlands, dvs i andra EU-länder. Därmed kan individer och företag i de olika länderna få tillgång till samma utbud av finansiella tjänster. Detta motverkar också möjligheten att upprätthålla monopol och andra konkurrensbegränsningar i de enskilda länderna.

Ett stort antal observationer från perioden 1975–1995 visar att marknaderna för finansiella flöden inte är tillräckligt stabila. Under 1990-talets inledande år hämmades den ekonomiska politiken i flera europeiska länder av rädsla för bestraffningar från Europas transnationella finansmarknad. Det är uppenbart att marknaden inte alltid förmår göra riktiga bedömningar, och inte heller är i stånd att reagera rationellt. Följden blir godtyckliga, nyckfulla och stereotypa marknadsbeteenden. Med oklara och rentav destabiliserande förväntningar gör marknadsaktörerna bara ont värre. Därmed uppstår spekulationsvågor som tämligen oförskyllt kan drabba enskilda valutor. Variationerna i de kortsiktiga rörelserna blir orimligt stora. Det kan gälla omflyttningar mellan valutor, men även marknadsräntor. Det är på grund av sådana föreställningar som många anser att fria kapitalrörelser inom EU bör kombineras med en gemensam valuta, eller åtminstone en stramt samordnad ränte- och penningpolitik och ett valutakurssarbete.

Världen blir interregional och transnationell

När ekonomins aktörer opererar i variationsrika och gränsöverskridande nätverk minskar nationalstatens förmåga att direkt utöva infly-

tande över ekonomin. Likartade svårigheter uppstår också för hushåll som gör sina dispositioner på ett fält som sträcker sig längre än statens gränser. Individernas växande rörlighet innefattar också gränsöverskridanden. De mindre territorierna kan samtidigt få en ökad politisk kraft. De trögrörliga regionala tillgångarna skapas och underhålls i den funktionella regionens politiska fält. I Sverige motsvaras detta fält ibland av enskilda kommuner.

I de flesta fall är den nya tidens region en grupp av kommuner, hopkopplade i samarbetsnätverk som för tanken till näringslivets strategiska allianser. Det är i sådana samarbetsterritorier som framgångsrika investeringar kan göras i en regions egenskaper, där de senare utgör dragningskraft både för hushållens lokalisering och företagens val av läge. I 1990-talets Sverige ser vi hur grupper av kommuner försöker samarbeta i sådana former, t ex för att skapa förutsättningar för högfartståg längs en Botnia-, Europa- eller Göta-landsbana. Genom olika formeringar av detta slag kan stora delar av världen komma att bli mer regional och mindre nationalstatlig till sin karaktär. Inom EU är en sådan utveckling i långa stycken en del av unionens vision. Där gäller också i hög grad att varu- och tjänsteflöden blir allt mindre internationella och alltmer interregionala.

De funktionella regionernas arbetsmarknad i Europa har sedan 1960-talet breddats i två dimensioner – dels genom ett arbetskraftsutbud med varierad sammansättning, dels i form av större geografiska områden. Den växande och höga rörligheten består i stor utsträckning av en arbetspendling som håller samman varje region. Näringslivet har under samma epok eftersträvat lokaliseringar inom regioner med robust arbetsmarknad och hög tillgänglighet till arbetsutbud med lång utbildning och många inriktningar.

Den skisserade analysen leder till slutsatsen att en funktionell region uppnår konkurrensfördelar genom att attrahera utbildad arbetskraft och skapa förutsättningar för hög personrörlighet. Företag och hushåll röstar med fötterna genom att i långsamt tempo lämna funktionella regioner med låg dragningskraft. Samtidigt rör sig de

utbildade hushållen till områden med attraktivt boende och acceptabel tillgänglighet till stadsregioner med expansiva företag och mångskiftande arbetsplatser. Denna process präglade Europas höginkomstländer under 1970- och 1980-talen. Kommer befolkning och aktiviteter att allt starkare koncentreras till de områden som redan utvecklat starka konkurrensfördelar?

Konkurrensen mellan regioner följer inte så enkla och linjära förlopp, bl a beroende på täthets- och trängselkostnader. En annan motkraft uppstår genom att hushållen kan utveckla tekniker för så kallat gratisåkande. Hushållets olika medlemmar kan sprida sina mantalskrivningsorter. Den enskilde medlemmen kan välja att arbeta en del av sin tid i en storstadsmiljö och samtidigt utnyttja denna region för delar av sin nöjes- och kulturkonsumtion. Mycket av hushållsmedlemmarnas förvärvsaktiviteter kan samtidigt äga rum i en annan, mer avskild och naturnära ort, där bostad och arbetsplats kan kombineras. Det finns också möjlighet att placera den mörka årstidens fritid och arbete utomlands i solrikare miljöer. Ungdomarnas studietid fördelas över universitet i olika länder och regioner. Hushållets inkomster kan vidare parkeras i sparkapital och pensionsfonder i en portfölj av länder – utan verklig kontroll från någon makthavares sida. Därmed blir kopplingarna allt svagare mellan individens skattebidrag och nyttjandet av lokalt kollektiva resurser. En sådan bristande kongruens kan ställa krav på helt nya institutioner och samhällskontrakt.

Växande täthet och trängsel ger således upphov till krafter som håller tillbaka ytterligare förtätning och fortsatt inflyttning av personer och verksamheter. Interaktionskostnaderna stiger brant när en regions aktiviteter och rörlighet passerar befintliga kapacitetsgränser. Därmed reduceras dragningskraften. Både företag och hushåll får incitament att välja andra lokaliseringar. Den förtätning som länge pågått i Europas kärnområde kan därför medföra att konkurrenskraften hos svenska och andra perifera stadsregioner på lång sikt kan öka. Villkoret är dock att man kan skapa en hög grad av tillgänglighet till olika sorters arbetskraft, till skolor, högskolor och universitet, till

kultur- och fritidsutbud, till inköps- och försäljningsmarknader. Den stadsregion som vill uppnå ett verkligt försprång måste sträva efter en tillgänglighet som ligger klart över genomsnittet, samtidigt som kostnadsnivån pressas ner mot genomsnittet eller därunder.

I framtidens funktionella regioner blir samspelet mellan näringsliv, forskning och kultur en allt viktigare del av det globala gränsöverskridandet. Vi har i detta kapitel sett hur företagsamhet och handel genom historien kommit att överskrida och störa politikens strävan att hålla samman, skydda och utveckla enskilda territorier. Ett svar på detta fenomen har varit att utvidga det enskilda territoriet. I nästa kapitel ska vi se hur även kunskapsproduktionen kommit att få mycket starka inslag av gränsöverskridande. Här finns återigen samma spänningsfält mellan det lokala och det globala. Vetenskaplig produktion och utveckling påverkas dels av lokala, platsbundna egenskaper, dels av gränslösa kopplingar till andra platser för kunskapsproduktion. Det senare gäller för både samarbete och diffusion, och därmed förstärks också bilden av ett antal framväxande inkongruenser mellan territorium och nätverk.

Kunskapens flöden och skapandets platser

FÖR GÅNGNA TIDERS människor var det en självklarhet att de tillgångar man behövde för sin överlevnad var ojämnt fördelade och att deras läge kunde förändras. Jägaren följde viltets stråk, men han visste att det fanns år när viltet var reducerat i antal. I tider av torka eller regn, kyla eller värme, flyttade djuren till andra platser, och jägaren fick flytta med. Jordbrukaren lärde sig vilken jord som gick att bruka och stannade där, men han visste också att jorden med tiden utarmades och att han behövde lämna den i fred för att den skulle återfå sin livskraft. Han visste dessutom att det fanns bördiga trakter och mindre bördiga. I industrins samhälle visste alla att det fanns platser som var rikt utrustade med naturtillgångar. Om råvaror och energi uppträdde i lämpliga kombinationer var arbete och tillväxt nästan givna. Välståndet uppstod på platsen för tillgångarna. Framgången var rumsligt förankrad.

Kunskapssamhället är annorlunda beskaffat. Till skillnad från villebråd, jordbruksmark och industriella råvaror är kunskap något som kan flyttas genom mänskliga beslut. Det krävs inte ens kollektiva eller politiska beslut; det räcker med att en individ vill ta sin kunskap med sig och flytta någon annanstans. Om en framgångsrik individ överger sitt företag, sitt universitet eller sin bostadsort är framgången inte längre bunden till territoriet, och i varje fall tillfaller framgången inte den nation eller region som han eller hon lämnat. I takt med att den

kvalificerade kunskapens betydelse för samhällets produktion och organisering växer, kommer territoriernas möjlighet att kontrollera välståndsutvecklingen sannolikt att minska.

Detta vore kanske inte något stort problem om samhället omvandlades långsamt och vi hade generationer på oss att anpassa oss till förändringarna. Men kunskapsutvecklingens hastighet är svindlande. Låt oss bara nämna några exempel. År 1900 hade vi ingen realistisk modell för atomen, ingen relativitetsteori, och vi visste ingenting om gener. Datorer, satelliter, laser och radar var okända begrepp. Universiteten var få och små. 1900-talet har inneburit en kunskapsexplosion. Antalet vetenskapliga artiklar som publiceras varje år har sedan det förra sekelskiftet tusenfaldigats. I de flesta av västvärldens demokratier går vid 1900-talets slut minst 25 procent av befolkningen vidare till postgymnasial utbildning, i vissa länder så mycket som 50 procent. Vid seklets början var den andel svenskar som gick vidare till läroverk bara någon enstaka procent.

Vilka har konsekvenserna blivit av denna kunskapsexpansion? Vi ska i detta kapitel ta fasta på forskningens, innovationernas och nyskapandets konsekvenser för de rumsliga förhållandena. Närmare bestämt ska vi fråga oss hur relationen mellan kunskapsproduktion och samhällsliv utvecklats. Det oerhörda intresse som i våra dagar riktas mot universiteten som drivkrafter i samhällsutvecklingen – och mot forskningsparker, teknikbyar och andra rumsliga former för samverkan mellan forskning och innovationer – avspeglar en förskjutning av näringslivets tyngdpunkt bort från råvaror och råvarubaserad fabriksproduktion till kvalificerade tjänster och produktion som vilar på forskning och utveckling, FoU. Denna utveckling ska dock ges sina rätta proportioner. Jordbruk är naturligtvis fortfarande nödvändigt, och även 2000-talets samhällen kommer att behöva bryta mineraler och avverka skog. Men övergången från ett dominerande råvaruberoende till ett dominerande kunskapsberoende tycks åtminstone i de industrialiserade delarna av världen ovedersäglig.

I denna utveckling framstår vissa områden med en äldre industri-

struktur som särskilt drabbade – med stagnerande näringsliv, sjunkande befolkningstal, låga markvärden och ofta också en mindre tilltalande livsmiljö. I andra områden är resultatet tvärtom en tillväxt i befolkning och i ekonomisk och kulturell aktivitet. För de mest framgångsrika har det i litteraturen på senare år dykt upp särskilda termer: kunskapsregioner, universitetsregioner, »science regions«, »high technology regions«. Beteckningarna är många och ännu inte fast etablerade, men egenskaperna hos tillväxtregionerna är genomgående desamma. Överst på listan av kännetecken står förekomsten av ett eller flera universitet av hög kvalitet, vilket tillförsäkrar regionen ett tillräckligt antal forskare och ingenjörer. Andra viktiga egenskaper är tillgång till riskkapital, betydande offentliga investeringar i forskning och teknikutveckling, ett mångfacetterat näringsliv med stora inslag av högteknologi och en hög grad av »levbarhet« (liveability), dvs en attraktiv livsmiljö och en god infrastruktur.¹ Indikationer finns också på att de mest framgångsrika av dessa regioner uppvisar en stor mångfald, både etniskt och kulturellt, och att de inom sig samlar kompetens och erfarenheter från många olika delar av världen.

Skapande förstörelse – och dess dilemman

Under mellankrigstiden formulerade den österrikiske ekonomen Joseph Schumpeter sin teori om den »skapande förstörelsen«. På ytan säger denna teori att det är nödvändigt att undan för undan göra sig av med gammal teknik för att ge plats åt ny; skapandet av det nya både kräver och syftar till förstörelse av det gamla. Men djupare besett sade teorin också något mer. Den som skapar det nya skaffar sig ett temporärt monopol och besitter därmed en möjlighet att ta mer betalt. Innovationer är mer värda än det som tillverkas på rutin. Ett samhälle som vill åstadkomma en hög inkomstnivå måste därför ständigt se till att utveckla nya varor och tjänster som ligger tidigt i produktcykeln. Då är varor och tjänster dyrare att framställa, eftersom den stora utvecklingskostnaden måste återbetalas. Därför kostar de mer – och

inbringar mer till producenten. Skapande förstörelse av samhällets produktionssystem bestämmer därigenom nationalstaternas långsiktiga välfärd.

Schumpeters teori är fortfarande en viktig utgångspunkt för diskussionen om FoU, men på en central punkt har villkoren förändrats under det dryga halvsekel som gått sedan den först presenterades. Det gäller kunskapsproduktionens former. Under mellankrigstiden härskade fortfarande föreställningen att nya produkter var ett resultat av utveckling inom företaget eller av enstaka ingenjörer eller uppfinnare. Samspelet med universitet och högskolor var knappast beaktat. Likaså tänkte man sig kunskapsalstringen som en i hög grad lokal process. Skulle man utveckla en ny motor, eller en atombomb, samlade man den personal som man trodde kunde åstadkomma detta och lät den arbeta, ofta på en bestämd plats, tills uppgiften var löst.

Detta har förändrats. Kunskapsproduktionen har under de decennier som gått skett i ett allt intimare samspel mellan å ena sidan universitet och högskolor, och å den andra innovatörer och företag. Vi kan tala om en tendens till kunskapsproduktionens samhällsintegration. Samtidigt har kunskapsproduktionen också genomgått en *global* integration, så att ny kunskap nu växer fram i ett samspel mellan forskningsprocesser på en lång rad platser i världen – länkade till varandra genom personnätverk och nät för elektronisk kommunikation. Vi kan tala om kunskapens flöden mellan skapandets platser. Dessa flöden sker i ett transnationellt rum, där politiska och andra formella gränser har mycket liten inverkan.

Ny kunskap och ny teknologi kan därmed i en viss mening sägas vara »allestädes närvarande« – under förutsättning att man har tillgång till de nätverk som förmedlar kunskapens flöden, och under förutsättning att man kan förstå och använda denna kunskap. Under en sådan global kunskapsregim minskar möjligheten att med hjälp av FoU placera sig tidigt i produktcykeln. Även om man lyckas göra det, kommer andra snart efter. Att komma efter behöver heller inte nödvändigtvis vara en nackdel. Att ligga först innebär långvariga och stora

investeringar i dyrbar grundforskning. Den som kommer steget efter kan utnyttja de i regel öppet tillgängliga resultaten och koncentrera sina insatser på innovationer, kund Anpassning och tillverkning. Flera framgångsrika nationer och regioner präglas av en god förmåga att göra just detta, såsom efterkrigstidens Japan och Norditalien. Vad dessa stater och regioner, eller för den delen olika företag, lyckas med är att framgångsrikt kombinera »allmän kunskap« med sin egen »specifika kunskap«.²

I de senaste årens FoU-debatt har därför fokus förskjutits från kunskaps*produktion* till kunskaps*absorption*. Man har blivit på det klara med att »skapande förstörelse« även sker genom import och tillämpning av redan vunnen »allmän« kunskap. I själva verket är detta vad som *måste* ske på varje enskild plats i ett globalt integrerat system för produktion av kunskap. Samtidigt kommer man inte ifrån att framgång också hänger ihop med tillskottet av »specifik« kunskap. Det räcker därför inte med en allmänt hög utbildningsnivå. Nationen, regionen eller företaget måste också ha en egen kunskapsutveckling, en egen tradition, som gör att man kan ta fram unika produkter som blir intressanta för resten av världen.

Situationen har gett upphov till ett antal dilemman i FoU-politiken, vilka i varierande grad kan märkas i de flesta forskningsintensiva länder. *Ett* sådant dilemma gäller FoU-politikens verkningar. Hur ska en regering kunna uppnå »skapande förstörelse« inom sin stats territorium? Eller, med andra ord, hur ska en statlig FoU-politik kunna utformas så att dess frukter i form av ökad välfärd tillfaller invånarna i det egna landet?

Ett annat dilemma gäller möjligheterna att vinna politiskt stöd för FoU. Så länge ny kunskap och innovationer antogs tillkomma i ett tämligen slutet system, var den kollektiva finansieringen av FoU ganska lätt att motivera. Stor och bra forskning kunde förväntas ge stora och bra produkter, vilka i sin tur skapade stor och bra välfärd. I USA och Sovjetunionen, men även i länder som Frankrike, Storbritannien och Sverige, var det kalla kriget en ytterligare drivkraft.

Forskningens syfte var militärt försvar mot det kommunistiska hotet eller, som i Sveriges fall, möjligheten att agera på vapenmarknaderna. I USA kunde rädslan för underläge i terrorbalansen förmå även de konservativa grupperingar som normalt sett föraktar statlig näringspolitik att ge sitt bifall till satsningar på rymd-, radar- och kärnvapentechnologi, ofta i marknadsmässigt dubiösa konstellationer av industri, militär och universitet.³ Om sambanden mellan grundforskning, innovationer och välfärdsutveckling alltså tycks vara svagare än förut, kommer det politiska motståndet mot FoU sannolikt att öka, såvida inte forskningspolitiken kan få ett nytt *raison d'être* genom exempelvis sin förmåga att skapa nationell konkurrenskraft eller bekämpa en hög arbetslöshet.

Ett tredje dilemma har att göra med de rumsliga effekterna. Den utveckling som skisserats ovan har i många länder lett till förskjutningar i den intellektuella och industriella geografin. Gamla industriella centra (som Glasgow, Liège eller Bratislava) faller tillbaka medan förut obetydliga och perifera kunskapsstäder träder fram som centra i nya dynamiska tillväxtregioner (Cambridge, Heidelberg, Nice, Århus).⁴ Ett antal folktäta, traditionsrika stadsregioner i västra Europa (som London, Paris, Amsterdam/Rotterdam, Milano och Grenoble) har klarat även denna omvandling ganska bra och utgör ett slags europeiska »islands of innovation«. ⁵ Resultaten av dessa tendenser är fullt synbara också i Sverige. Redan FA-rådets rapport från 1985, *I framtidens kölvatten*, kunde avläsa universitetsstädernas expansion, och det decennium som förflutit därefter har inte ändrat på detta grundläggande mönster. Linköping, Lund, Umeå och Uppsala uppvisar en hög och stabil befolkningstillväxt och tycks av tillgängliga (om än ofullständiga) data ha ett nyföretagande per capita som klart överstiger riksgenomsnittet. De rankas också, fast i varierande omfattning, högt i enkäter av företag och investerare.⁶

Dilemmat är inte svårt att se. Här finns en näringsgeografi som uppvisar ett antal formidabla vinnare, samtidigt som redan hårt tillbakapressade industriella och agrara regioner hamnar i innovatio-

nernas skugga, förlorar begåvade ungdomar och entreprenörer och blir alltmer ointressanta för investerare. Ett sådant tillstånd i landet kommer i sin tur att utsätta det politiska systemet för stora påfrestningar. Den regionalpolitik som länge handlat om jordbruks- och industripolitik kan i allt högre grad komma att handla om utbildnings- och forskningspolitik, men också om kulturpolitik.

Kunskapsproduktion och näringsliv

Låt oss till att börja med anlägga ett historiskt perspektiv och ställa frågan: när blev innovationer vetenskapsberoende? Svaret är inte givet. Man kan säga att vetenskapsakademierna under 1600- och 1700-talen svarade för ett slags innovationsbefrämjande vetenskap. Nya metoder för täckdikning, svinavel och experiment med sibiriskt bovete tillkom exempelvis som en följd av initiativ inom den svenska vetenskapsakademien, grundad 1739. Men ett sådant svar är ganska krystat. Forskning i egentlig mening var det inte tal om, utan snarast om ett slags profana lekmanafunderingar, ofta utförda av präster på landsbygden som experimenterade på det egna prästbordet.

Klyftan mellan vetenskap och teknik bestod länge. Inte någon av de stora 1800-talsteknologierna – järnvägen, telegrafan, telefonen, den elektriska belysningen – byggde, annat än indirekt och vagt, på vetenskapliga upptäckter.

Detta ska emellertid inte fördunkla ett viktigt faktum, nämligen att vetenskapen tidigt ställdes i nationernas tjänst.⁷ Kew Gardens utanför London blev under slutet av 1700-talet ett centrum för växtförädling och botanisk vetenskap.⁸ Det brittiska imperiets naturalhistoriker försåg Kew med växter.⁹ Syftet var att antingen odla dem på hemmaplan eller förädla dem och odla dem på någon plats i imperiet. Sådant var exempelvis det uppdrag som gavs till den olycksalige kapten Bligh, som med sitt skepp *Bounty* skulle hämta brödfrukter på Tahiti för senare odling i det mer närbelägna Karibien. Medan Kew Gardens under 1800-talet utvecklades till ett botaniskt centrum och London

Zoo, grundat 1828, blev en motsvarighet för djurriket, pågick den industriella revolutionen i England för fullt utan att någon kontakt förekom mellan dessa båda utvecklingsprocesser – den vetenskapliga och den industriella.¹⁰

I USA genomfördes under 1800-talet en lång rad militära och vetenskapliga expeditioner, *surveys*, till de okända västliga delarna av kontinenten.¹¹ Dessa var ekonomiskt nyttiga på många sätt. Mineraler och andra naturresurser kartlades, jordbruksförhållanden klarades, och hydrologiska undersökningar, främst genom John Wesley Powells berömda arbeten, preciserade villkoren för kolonisationen i de nederbördsfattiga områdena i sydväst.¹² Något samband fanns knappast mellan dessa vetenskapliga insatser och den industrialisering som samtidigt pågick i landets östra delar. Däremot lade, precis som i England, upptäckterna grunden för framtidens råvarubaserade industri i Västern, vilket också var en del av avsikten.

Även i Sverige förekom en omfattande forskning riktad mot de råvarurika delarna av landet, särskilt i norr.¹³ Ett antal statliga institutioner tillkom för ändamålet, bl a Sveriges Geologiska Undersökning (SGU), Skogsinstitutet och Centrala Skogsförsöksanstalten. För jordbruket hade Kungliga Lantbruksakademien och de länsvisa hushållningssällskapen bildats 1814, och planmässig forskning tillkom från 1800-talets mitt. Forskning utfördes också inom ramen för organisationer som Svenska Mosskulturföreningen, eller av industrier som LKAB och MoDo.¹⁴

Rent generellt kan man ändå säga att denna forskning, återigen i likhet med den i England och USA, i ytterst ringa mån inriktades på att alstra innovationer för industriellt bruk. Det handlade i allt väsentligt om en kartläggning av naturtillgångar. I samband med forskningen upprättades ett antal platser som blev centrala för produktionen av kunskap. Dessa var närmast stationer eller replipunkter, strategiskt belägna för insamling av data, t ex i fjällen, i havsbandet eller i regioner med olika odlingsbetingelser där agrarvetenskapliga forskningscentra byggdes upp. Dessa stationer, och de forskningsföretag som utgick

från dem, bidrog till att gestalta det svenska territoriet, förse det med en geologi, en flora, en fauna, och en historia bortom de skrivna källorna djupt ner i istiden och de varviga lerorna. De Geer, von Post och Svenonius blev namn för *Folkskolans läsebok* och Turistföreningens årsskrifter.¹⁵ Därmed bidrog denna forskning indirekt också till den svenska nationens homogenisering och konsolidering.

Dessa tre exempel – England, USA och Sverige – är ganska typiska. Under perioden från den moderna vetenskapens genombrott på 1600-talet ända fram till 1900-talet var vetenskapens roll i den industriella och ekonomiska omvandlingen indirekt och främst knuten till fältvetenskaperna, dvs de discipliner som samlade data ute på fältet: botaniken, zoologin och de viktiga geovetenskaperna. Vetenskapen var precislika fokuserad på identifikationen av råvaror som produktions-systemet självt var på bearbetningen av dem.

Före första världskriget existerade strängt taget ingen föreställning om att ett rumsligt närmande mellan kunskapsproduktion och varuproduktion skulle kunna ha några fördelaktiga effekter. Formell och boklig kunskap var med andra ord ingen erkänd lokaliseringsfaktor, och universiteten utövade ingen större lockelse på företagen. Visserligen hade de sedan början av 1800-talet utvecklat ett bestämt forskningsethos, och skulle därmed på sikt komma att återta det vetenskapliga initiativet från vetenskapsakademierna. Men detta ethos, först formulerat av Wilhelm von Humboldt i Berlin 1809, innehöll också en idé om universitetsprofessorn som en upphöjd statstjänsteman, fjärran från jordisk ävlan och det ekonomiska livets buller. Det är värt att notera att detta ethos genomsyrat universiteten i flera nordeuropeiska länder och därmed fungerat som ideologiska bromsklossar för den mer industrivänliga utveckling som skett i USA.

Denna beskrivning av det allmänna mönstret får inte tolkas som så att alla platser skulle ha varit ointressanta som innovativa centra före första världskriget. Så var det naturligtvis inte. Redan i antiken spelar vissa städer rollen av kunskapscentra och svarar för en oproportionerlig del av kunskapsproduktionen. Hamnstäder har exempelvis genom

historien i hög grad varit centra för teknologiska innovationer. Det skulle förmodligen vara möjligt, och också mycket intressant, att skriva en historia om det tekniska nyskapandet som ett resultat av kunskapens vandringar över betydande geografiska avstånd. Sannolikt skulle en sådan historia visa att innovationsbenägenheten är större där importen av kunskap är intensiv och där ett utbyte fortlöpande sker med omvärlden. Leonardo da Vinci arbetade i en norditaliensk miljö som i detta avseende var prototypisk, med korsande handelsvägar och en mångfald av små italienska stadsstater i intensiv konkurrens, mellan vars hov tidens lärda och hantverksskickliga ambulerade.

Ett annat exempel är instrumentmakeriet i London på 1700-talet, som blev framgångsrikt bl a därför att stadens instrumentmakare ständigt fick beställningar från Europas ledande vetenskapsmän, vilka ofta reste till London för att på ort och ställe bistå instrumentmakarna med anvisningar. Hantverksprocessen blev därmed ett led i kunskapsprocessen. Även under industriepoken svarade ingenjörer, hantverkare och skickliga yrkesarbetare för en avancerad erfarenhetskunskap, som ofta gick i arv och som därför blev en del inte bara av individen utan också av platsen. Denna kunskap kunde vara teknisk, men den kunde också gälla entreprenörskap och företagande – den kunde utgöra en »anda«. Det var på denna typ av platsbestämd anda och nedärvd erfarenhet som den engelske ekonomen Alfred Marshall syftade då han i början av 1900-talet använde uttrycket »industry is in the air«. Dock bör vi lägga märke till att den praktiska kompetens han syftade på hade väldigt litet med formell akademisk kunskap att göra.

Undantag från regeln om den rumsliga separationen mellan näringsliv och vetenskap utgjordes av de tränade specialister som rekryterades till manufaktur och bergverk. Kemister togs till mineralindustrin, sockerbruken eller färgerierna. Man brukar framhålla upptäckten av färgämnet anillin på 1880-talet som det första tydliga exemplet på att kemisk vetenskap kunde alstra en betydande industriell tillverkning.¹⁶ Jacob Berzelius, verksam mer än ett halvsekel tidigare, har ibland betecknats som vår förste svenske industrielle innovatör

tack vare sitt samarbete med industrimannen Johan Gottlieb Gahn. Geologer knöts till gruvföretagen, och jägmästare och agronomer fick framskjutna poster inom skogsföretagen och den begynnande jordbruksindustrin.

Generellt var det emellertid i ganska ringa mån som dessa vetenskapligt utbildade specialister ägnade sig åt forskning. Företagen hade sällan eller aldrig någon infrastruktur för sådant förrän långt in på 1900-talet. Pionjärerna var de tyska företag, främst inom den kemiska industrin, som omkring 1870 satte upp egna laboratorier. Strax efteråt följde amerikanska. Företagen ville skaffa sig maximal kontroll över forskningsprocessen, i övertygelse om att det var på detta sätt man bäst utnyttjade personalen.¹⁷ Redan vid 1900-talets början finns det emellertid exempel på att företag länkade sig samman för att främja teknologisk förnyelse. Det förekom också att universitetens forskare och ingenjörer blev konsulter åt industrin i forskningsfrågor. Men efter en kort smekmånad svalnade känslorna i detta äktenskap, och för de flesta universitet och högskolor förblev industrin länge en ganska perifer partner och vice versa.¹⁸

I Tyskland, där kunskap och akademiska titlar hade hög social prestige, förekom dock allmänt att industrialister skickade sina barn till universitet och tekniska högskolor, vilket bidrog till flödet av idéer mellan de båda världarna. Särskilt inom den kemiska industrin var utbytet i Tyskland fruktbart. Fritz Haber vid Technische Hochschule i Karlsruhe lyckades syntetisera ammoniak från atmosfäriskt kväve. Hans upptäckt togs om hand av Carl Bosch, en ingenjör vid BASF, Badische Anilin- und Soda Fabrik, som studerat kemi och därför insåg värdet av Habers arbete och kunde omsätta det i industriell tillämpning. Både Haber och Bosch fick Nobelpriset i kemi för sina insatser.¹⁹

Man bör också lägga märke till det geografiska mönstret i dessa tidiga möten mellan forskning och näringsliv före år 1900. Det var specialisterna som sökte sig till företagen, och inte tvärtom. Väl ute på företagen blev de i regel ensamma och kom snart att isoleras från den vetenskapliga händelseutvecklingen. I New England förekom dock att

forskare inom de teknologiska disciplinerna vid exempelvis MIT startade egna företag. De första företag som grundades på basis av sådana vetenskapliga upptäckter uppstod faktiskt redan före sekelskiftet 1900.²⁰

Inte förrän vid 1900-talets början syns de första tecknen på ett djupare och mer varaktigt intresse från näringslivet för kunskapsproduktionens centra. Intressant nog skedde det till att börja med i samband med första världskriget, då mötet mellan näringsliv och universitet drevs på av statliga pengar. Kriget ledde i såväl USA som England till etablerandet av de första delarna av det som skulle komma att bli en forskningsrådsorganisation. I USA inleddes också de federala forskningsbeställningar hos universiteten som skulle bli stilbildande och under perioden 1940–1990 en dominerande faktor i det amerikanska forskningssystemet. Bland de universitet som under 1910-talet fick de största forskningsbeställningarna fanns MIT och Stanford.²¹

Vid ungefär samma tidpunkt bildades i Sverige Pappersmassekontoret och Metallografiska institutet, vilka närmast kan uppfattas som ett slags prototypiska branschforskningsinstitut. År 1919 grundades Ingenjörsvetenskapsakademien, IVA.²² Detta visar att intresset för en forskning som kunde stödja industrin höll på att utvecklas under seklets första decennier. Samtidigt visar trenden att starta branschvisa institut på att ointresset för att utnyttja universiteten som innovationshärder förblev bestående, åtminstone i Sverige.

I USA var situationen annorlunda, och ett innovationsbefrämjande, industrivänligt universitet började framträda redan under mellankrigstiden, sannolikt bl a som en följd av att amerikanska universitet på ett helt annat sätt än de europeiska var beroende av externa finansiärer och därför beredda till en långtgående anpassning till avnämarnas krav. Det är också i USA vi får se de första tydliga exemplen på en nyföretagsamhet direkt länkad till universiteten, medan de svenska ämbetsmannauниверsiteten först långt senare, och i allt väsentligt ännu inte idag, har blivit del av denna utveckling.

Den linjära modellens tid

I och med andra världskriget segrar slutgiltigt idén om att universiteten kan fungera som värd, eller hemmabas, för militära eller industriella projekt. Av dessa var det otvivelaktigt de militära projekten i USA som angav färdriktningen. Stora belopp, långt större än dem under första världskriget, plöjdes ner i forskning hos ledande universitet som Harvard, Princeton, MIT och University of California, som blev värd för kärnvapenprogrammet i Los Alamos. Efter 1945 fortsatte investeringarna genom Koreakriget och det kalla kriget.

Den logik som låg till grund för investeringarna kan sammanfattas med uttrycket »den linjära modellen«. ²³ Tanken var mycket enkel. Om forskarna fick resurser för grundforskning inom ett riktat område skulle de ta fram den nödvändiga nya baskunskap som behövdes för att lösa ett visst problem. I nästa steg gick beställningen till ett laboratorium för tillämpad forskning vid en myndighet eller ett högteknologiföretag, ofta med ingenjörer och specialister rekryterade från samma universitet. Företagen utvecklade innovationer och kunde sedan i sin tur låta ett rutinmässigt tillverkande företag svara för serieproduktionen. Snart nog upptäckte man att de militära beställningarna gav en teknologiutveckling som hade många civila tillämpningar. Datorer, mikroelektronik, radiokommunikation och andra teknikområden utgjorde snart insatsprodukter till den militära sektorn, och ytterligare något senare utvecklades på dessa områden produkter för företag och enskilda. Från grundforskning via tillämpad forskning, innovation och entreprenörskap till serietillverkning gick en »linje«, en kedja där den ena länken var en förutsättning för nästa.

Den linjära modellen föreskrev ingen geografisk närhet mellan komponenterna i kedjan. Det var i princip fullt möjligt att forska i Cambridge, Massachusetts och tillverka någonstans i Mellanvästern. I praktiken kom det dock att utbildas en modell där den geografiska närheten blev betydelsefull. Stanford blev därvid mönsterbildande genom att under sin dynamiske och industrivänlige dekanus vid

School of Electrical Engineering, Frederick Terman, skapa Stanford Industrial Park. Terman hade studerat vid Stanford och disputerat vid MIT. Krigsåren på 1940-talet hade han tillbringat vid Harvard, där närheten till Washington och de politiska centra hade lett till en lång rad militära kontrakt, och därmed till en dynamisk industriell aktivitet. Han återvände till Stanford övertygad om att Kaliforniens universitet måste stärkas för att kunna konkurrera om de federala beställningarna.

Men det gällde inte bara att få vara med och ösa ur statens kassakista. Det handlade också om att förändra den industriella strukturen i regionen. I några nyckelformuleringar sammanfattade Terman den logik som skulle gälla under decennier framöver. Han ville bygga en »community of technical scholars«:

En sådan gemenskap består av industrier som utnyttjar ytterst sofistikerad teknologi, tillsammans med ett starkt universitet som är öppet för de kreativa processer som pågår inom den omgivande industrin. Det är detta mönster som tycks vara framtidens melodi.²⁴

Terman satsade på en intensifierad forskarutbildning inom sitt område och på rekrytering av landets bästa forskare. Han tog också initiativ till uppbyggnaden av Stanford Industrial Park, en av USA:s första forskningsparker. Den första hyresgästen, Varian Associates, motiverade sitt val av Stanford i slutet av 1940-talet med de förbättrade kontakterna mellan företaget och forskningen. Man ville framför allt »placera företaget lite närmare gamla vänner, underlätta pågående samarbetsprojekt och förbättra tillgången till utexaminerade studenter inom fysik och elektronik«.²⁵

AnnaLee Saxenian, som undersökt Silicon Valleys utveckling, visar hur just denna fusion – mellan å ena sidan universitetet, och å den andra den lokala och regionala miljön med ett stort antal välutbildade ingenjörer och forskare – skapade en bra jordmån för en långsiktigt

självunderhållande tillväxt inom flera högteknologiområden, särskilt mikroelektronik och integrerade kretsar. Företag som Hewlett & Packard, Shockley Transistor, Fairchild och senare Apple Computers har alla vuxit ur denna mylla.

Saxenian lägger en speciell tonvikt vid det relativa oberoendet av Washington. Visserligen fortsatte de militära beställningarna att komma till Stanford, där de erbjöd en viktig finansiell bas för forskningen. Men kopplingarna till staten och militären kom aldrig att prägla själva entreprenörskulturen, som var lokalt eller snarare regionalt präglad av omgivningen. I Silicon Valley härskade ett slags datorernas Vilda västern. Man bar inte slips, man föraktade affärshemligheter, man bytte ofta arbetsplats och drog ibland till grannföretaget i kvarteret intill. Riskkapitalmäklare, ingenjörer, forskare och annan personal verkar alla ha ingått i en stor umgängeskultur med ganska otvungen stil. Östkustens universitet bibehöll däremot en mer hierarkisk struktur. Man lyckades där aldrig integrera de olika aktörerna och kunde därför inte heller hålla innovationsklimatet uppe. Under 1970- och 1980-talen har Route 128 i Bostonregionen inte alls utvecklats på samma gynnsamma sätt som Silicon Valley, och det tidiga 1990-talet innebar en svår kris för många högteknologifirmor i Massachusetts.

Dessa båda innovationsregioner har under flera decennier dominerat debatten om nya lokaliseringsmönster och också figurerat livligt i teorier om lokal och regional utveckling. De har dessutom stimulerat till många efterföljare. Japans »Teknopol«²⁶, Frankrikes Sophia-Antipolis, Sevillas Cartuja '93, Adelaides Multifunction Polis och Sibiriens Akademgorok är alla exempel på försök – som regel statligt eller regionalt orkestrerade och finansierade – att åstadkomma industriell och teknologisk utveckling.²⁶ Forskningsparker världen över vittnar om hur Stanfords exempel uppfattas som ett attraktivt sätt att skänka aspirerande högteknologiföretag en hemvist i forskningens närhet. Den i Sverige mest kända forskningsparken är Ideon i Lund.

Forskningslitteraturen om dessa parker växer nu, och av allt att döma varierar deras resultat och betydelse avsevärt. En kritik som

riktats mot forskningsparkerna går ut på att de är den linjära modellens barn och därför inte är anpassade till ett mer realistiskt och dynamiskt sätt att se på själva innovationsprocessen. Denna kritik tar fasta på att innovationer påfallande ofta är resultatet av ett samspel mellan dem som arbetar »på golvet« och de ingenjörer och forskare som tar sig an synpunkter och idéer därifrån.²⁷ Det visar sig också att företagens skäl till att förlägga sin verksamhet i en forskningspark inte har så mycket att göra med förhoppningen om att komma i åtnjutande av nya forskningsresultat.

Motivet är snarare att kunna kommunicera med forskarna och att finnas nära den unga, just färdigutbildade arbetskraften i form av ingenjörer, naturvetare eller doktorer inom olika discipliner. Sedan handlar det också om att bli delaktig av en kunskapsbaserad och innovativ företagskultur, som åtminstone i viss mån tycks vara platsbunden. Universiteten och de tekniska högskolorna och deras omgivningar har en »atmosfär« som kan vara svår att definiera, men som ändå är omisskännlig för den som upplevt den. Alla forskningsparker är heller inte likadana, lika lite som universiteten är det. En forskningsparks speciella status visade sig vid en nordisk undersökning vara den enskilda faktor som hade störst betydelse för valet att förlägga ett företag just dit.²⁸

Lärdomen från Kalifornien tycks dock inte ha så mycket med formell status att göra. Vad 1940-, 50- och 60-talens Silicon Valley visade var att samspelet mellan vetenskap och näringsliv inte bara är en fråga om forskningens resultat eller personalens kvalifikationer. Det unika med Kiseldalen var den prägling som samspelet mellan vetenskap och näringsliv fick av den regionala kulturen.

Kunskapsproduktion i en värld av platser

Den konkurrens som idag förekommer mellan städer, regioner och stater om företags och regeringars gunst, om investeringar i universitet och forskningsanläggningar, är i grunden ganska ny. En central poli-

tisk fråga har detta bara varit under något eller ett par decennier, och inom regional planering har frågans vikt ökat särskilt efter 1980. Ändå kan ett något längre historiskt perspektiv vara befogat för att förstå de politiska dilemman som uppträder när kunskapens flöden överskrider territoriella gränser.

I flera avseenden påminner dagens förhållanden om dem som rådde före de moderna nationalstaternas tillkomst. Under medeltiden fanns inga stater som gjorde anspråk på resultaten av kunskapsarbetet. Lärdomen var kyrkans egendom och vetenskapen var, som det hette, »trons tjänarinna«. Hela Europa inneslöts i en universell, värdemässig och kognitiv gemenskap som ibland kallades *orbis latinus*, den latinska kretsen. I denna krets fanns emellertid platser som utmärkte sig för sina universitet och läroanstalter: Paris, Bologna, Cambridge, Oxford, Orléans, Krakow, Padua och Montpellier. Dessa platser fick ett rykte

Fig 5: Universitet i Europa verksamma år 1500. Källa: A History of the University of Europe, vol 1. Cambridge 1992.

som lärdomscentra, och när studenter runtom i Europa sökte sig en utbildning var det till dessa man ställde färderna. Det var också i dessa tidiga universitetsstäder, vilka även var kyrkliga centra, som tryckerier och bokproduktion blomstrade.

I dåtidens Europa, som var ett Europa utan nationella gränser, rådde vad man kan kalla en translokal universalism. Den intellektuella geografin ordnades inte främst efter nationella gränser utan efter de platser där kunskapsförmedlingen var intensiv och av hög kvalitet. Men den kunskap som förvaltades och förmedlades var traditionell och hårt bunden till kyrkans dogmer. Nya metoder för kunskapssökandet förekom knappast. De försök som gjordes att utveckla genuint ny kunskap med hjälp av nya redskap fördömdes. Galileis öde, att ställas inför inkquisitionen och tvingas avstå från sitt självständiga sanningssökande, har blivit en symbol för att kunskap i själva verket kom att uppfattas som kätteri.

Under de följande århundradena skedde en utveckling bort från den transnationella lärdomsgemenskapen till en uppdelning av den intellektuella geografin efter territorier. Denna process såg olika ut på olika håll i Europa, men rent generellt hängde den samman med framväxten av nationella, territoriellt baserade stater. Man kan se dessa tendenser redan i Norditaliens stadsstater under renässansen. I dessa världsliga, kommersiellt inriktade furstendömen blev navigationskonst, krigskonst och tekniska och ekonomiska innovationer viktiga vapen i den hårda konkurrensen med hungriga grannstater och med levantinska och arabiska köpmän. I denna situation uppstod också en ny roll för kunskapsproduktionen. Lärda och tekniskt förfarna personer kunde nu ställa sin förmåga i tjänst hos världsliga ledare, som efterhand blev beroende av att inte bara ha lydiga soldater i sin sold, utan också uppfinnare, konstruktörer, strateger och diplomater.

Leonardo da Vinci är en utmärkt representant för den typ av vetenskapsman som nu blev på modet. Leonardo tjänstgjorde vid furstehov i Milano och Florens. Han var en gudabenådad mångsysslare – känd för att inför en furste han sökte arbete hos ha hävdad att han

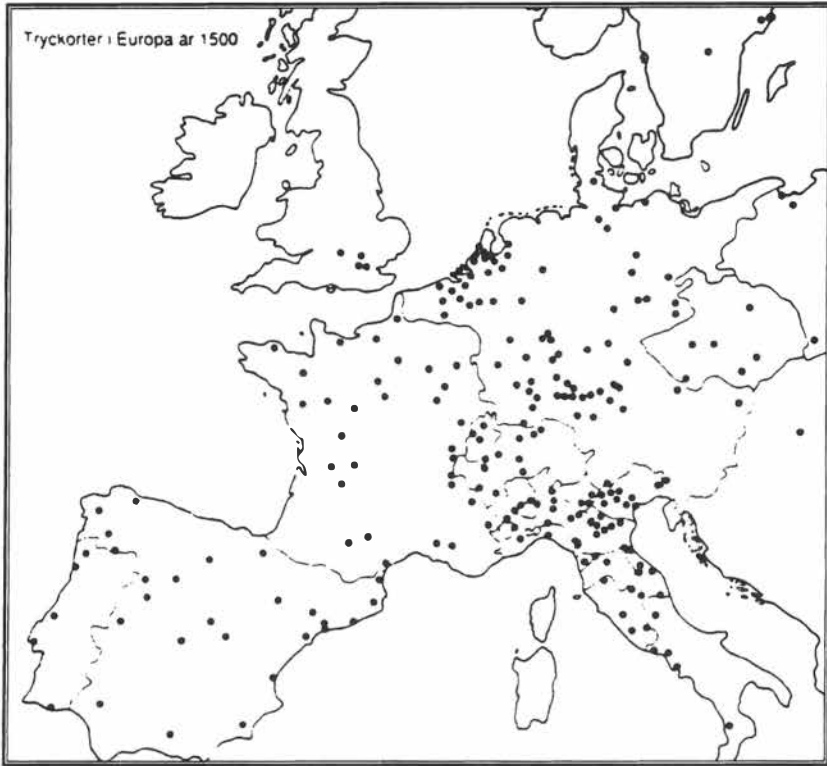

Fig 6: Tryckorter i Europa år 1500. Källa: Lucien Febvre & Jean-Henri Martin, *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450–1800*. London 1986.

behärskade trettio yrken. Men särskilt viktigt för stadsstaten Florens var Leonardos tekniska uppfinningsförmåga. Leonardo konstruerade ritningar till kanoner, vattenpumpar, flygplan och andra originella uppfinningar. Hans insatser kom att begagnas av hans uppdragsgivare i konflikterna med konkurrerande stater. Det intellektuella livet hade börjat frigöras från kyrkans ideologiska grepp, bara för att skrivas in i kraftfältet från den världsliga makten.

Under de följande århundradena skärptes denna tendens. Med den naturvetenskapliga revolutionen under 1600- och 1700-talen trädde vetenskapsakademierna fram som företrädare för det statliga, eller nationella, intresset. Territorialstaterna organiserade det intellektuel-

la livet som en primärt inomnationell angelägenhet. De intellektuella yrkena etablerades på nationella arbetsmarknader, och lagstiftning och regler gjordes upp i varje land för sig. Tillträde till universiteten blev i allt högre grad reserverat för det egna landets ungdomar. (Detta gällde förstås enbart *manliga* ungdomar. Kvinnornas tillträde till universiteten dröjde i allmänhet till slutet av 1800-talet och fick inte någon större omfattning förrän långt in på 1900-talet). Särskilt de sk skiplomerande utbildningarna (advokat, apotekare, läkare m fl) liksom vissa särskilt kostnadskrävande utbildningar har i stort sett reserverats för det egna landets medborgare. Under de två senaste århundradena har storföretag och hela samhällssektorer (jordbruk, skog, industri, hälsovård, offentlig förvaltning osv) framträtt som beställare av forskning och innovationer. Till och med den senaste vetenskaper, matematiken, färgades på detta sätt av nationernas syften. Napoleon konstaterade exempelvis att »framsteg och fulländning inom matematiken är nära förbundna med nationens välstånd«, och han gynnade också med stipendier och statliga poster matematiker och ingenjörer.²⁹

Nationaliseringen av det lärda livet gjorde att utvecklingen under 1800- och 1900-talen i vårt land gick mot ett slags *insula suecana*, ett nordligt medvetanderum där en viss form av inåtvändhet och självhävdande särart kunde utbreda sig. Detta gällde också inom universiteten, trots deras kosmopolitiska traditioner och internationalistiska ideologi. Ett citat från 1972 års internationaliseringsutredning, genomförd av dåvarande UKÄ (Universitetskanslersämbetet), formulerade en besk diagnos över vart detta hade fört svenskt universitetsväsende vid 1970-talet början:

Jämfört med många andra länder är det påfallande att Sverige i så ringa grad har haft en medveten policy – genomtänkta system och organisationsformer – för utbyte av lärare och studenter. Organ för internationellt utbyte saknas också inom universitetsväsendet. Inte heller har dessa frågor diskuterats i någon större

utsträckning. [...] Påfallande är också de svenska universitetens bristande kännedom om utbildning och utbildningsförhållanden utomlands.³⁰

Nationaliseringens paradox

1800- och 1900-talens gradvisa nationalisering av kunskap och forskning är på sätt och vis paradoxal. Under denna period skedde ju faktiskt en remarkabel förbättring av möjligheterna att resa och kommunicera. Författaren Paul Valéry skrev, förmodligen alldeles korrekt: »Napoleon färdades inte fortare än Caesar.« Efter Napoleon kunde emellertid Jules Vernes romanhjärte Phileas Fogg resa jorden runt på åttio dagar, och idag går det på mindre än åttio timmar.

Förklaringarna till att nationaliseringen så länge kunde förbli den dominerande tendensen är flera. Låt oss ange några av dem vi uppfattar som de viktigaste. Före andra världskriget var samarbetet kring storskaliga anläggningar och instrument mycket ovanligt. »Big science« är ett sentida fenomen. Utbildningen vid universiteten skedde också i allt högre grad för professionaliserade och specialiserade arbetsmarknader i de enskilda länderna, något som var fallet även i Sverige. Rörligheten på den intellektuella arbetsmarknaden, som i det tidigare eliternas Europa varit betydande, avtog nu märkbart. Den halvofficiella universitetsideologin i Sverige, boströmianismen – efter filosofiprofessorn i Uppsala Christopher Jacob Boström – legitimerade och förhärligade detta förhållande.

För karriärvägarna blev det betydelsefullt att universiteten och de allt fler specialhögskolorna i Sverige förvandlades till myndigheter, vars uppgifter formulerades i ett uttalat nationellt sammanhang. Den bredaste karriärvägen var ämbetsmannens, och denne hade sitt ämbe-
te knutet till den svenska staten, knappast till ett företag och aldrig någonsin till en annan stat. Omvänt gjorde sig utrikes personer inte besvär med att söka positioner som ämbetsmän i Sverige.

Den tidiga industrialismens innovationer var sällan forskningsba-

serade. Rent generellt kan man säga att sambandet mellan vetenskapliga genombrott och teknologisk förnyelse ända fram till mellankrigstiden var mycket svagt. I Sverige tillkommer det faktum att industrin levde tämligen gott på rika naturtillgångar, en avancerad hantverksbaserad teknologi och på de sk »snilleindustrierna«, där uppfinningsrikedom och entreprenörsanda förenades med stor teknisk skicklighet. I denna situation var »spaningen« mot utländska forskningscentra mindre motiverad. I den mån det fanns miljöer som framstod som intressanta för företagen rörde det sig knappast om universitet. När vetenskapen och forskningen till sist, efter andra världskriget, börjar erkännas som en viktig »produktivkraft«, sker det helt inom ramarna för en nationell, territorialstatlig politik. I Sverige tillkom forskningsråden som en konsekvens av denna nyvunna insikt.

När man betraktar de faktorer som historiskt bidragit till att göra forskningen och kunskapshandlingen snävt nationell till sin inriktning, är det också lätt att konstatera att förutsättningarna på i stort sett samtliga punkter förändrats kraftigt, inte minst under de senaste åren. Samarbete kring stora anläggningar är numera vanligt. Svenska forskare deltar i flera sådana internationella projekt, t ex vid kärnfysikanläggningen CERN i Genève eller i samband med miljö- och polarforskning. Arbetsmarknaderna internationaliseras, särskilt inom områden där beroendet av den nationella kontexten är litet. Specialiserade arbetsuppgifter inom naturvetenskaperna tillhör denna grupp, liksom ekonomi och datavetenskap. Präster, journalister och andra med utpräglat kontextberoende yrken, hårt knutna till det nationella språket och kulturen, torde däremot inte ha samma möjlighet att internationellt konkurrera om jobb.

En annan omständighet är att universitetens myndighetskaraktär avtar. 1990-talets reformer inom högre utbildning och forskning har lett till att universiteten blivit friare att själva utforma examina och program. Dessa kommer därför sannolikt att bli mindre enhetliga nationellt, medan vi förmodligen får se talrika anpassningar till utländska förebilder.

Slutligen kan man konstatera att innovationer nu ofta är forskningsbaserade, särskilt inom expansiva områden av näringslivet såsom läkemedel, data och kommunikation. Forskningsbaserade innovationer sker heller inte längre primärt i ett nationellt sammanhang. Det finns en växande insikt om att den klassiska kedjan forskning-innovation-tillverkning både är kortare (de s k leddena minskar) och inte längre ryms lokalt eller ens inom territorialstaten.

Troligen är det inte ens längre fråga om en »kedja«. Den linjära modellen har på senare år utsatts för en omfattande kritik. En bättre metafor för innovationsförloppet är kanske nätverket, där kontakter sker i flera dimensioner samtidigt, och den kritiska frågan kan ställas såväl »på golvet« som bland ingenjörer eller forskare. Innovationsförloppen är inte bara företagsinterna; nätverken är transnationella och kunskapsöverföringen sker i mängder av inbördes relaterade steg. Forskningschefen vid den italienska Ansaldo-koncernen har beskrivit tendensen bort från en dominans av egen FoU i företaget mot MKA, *Multi-Channel Knowledge Acquisition*.

Själv delar han in MKA i fyra delar, »Make« (egen FoU, design), »Buy« (licensiering, beställningar av FoU, köp av högteknologiföretag), »Cooperate« (samarbetsprojekt med kunder, leverantörer, konkurrenter och forskningsinstitutioner) och »Gather« (insamling av information från universitet och andra offentliga forskningsinstitutioner, teknisk litteratur, databaser, osv). Skälet till att dra ned på mängden egenproducerad FoU är att forskningen kostar mycket tid och pengar. Ett öppet samarbete kring företagets teknik- och kunskapsutveckling leder istället till minskade risker, större kontakter och reducerade kostnader.³¹ Kunskapsproduktionen sker idag alltmer decentraliserat, en tendens som förstärks av informationsteknologins möjligheter, och kan inte uteslutande sägas vara knuten till universiteten. Företag, organisationer och massmedier är växande centra för kvalificerad kunskapsproduktion.³²

Kunskapsproduktionens transnationalisering

I vår tid är transnationaliseringen av vetenskapen en snabbt växande tendens. Den legitimeras av en internationalistisk ideologi, men dess drivkrafter är andra. I grunden svarar transnationaliseringen mot vetenskapens egna behov. Kommunikation äger rum därför att forskare upplever ett behov av att byta information med varandra, av att samarbeta för att lättare få fram ny kunskap och av att positionera sig internationellt. Samarbete utvecklas därför att detta gör vetenskapen kostnadseffektiv och därför att teamwork höjer prestationsförmågan hos enskilda forskare.

Forskarna och deras institutioner har alltså goda skäl att medverka till och befrämja denna transnationalisering. Men staten, liksom dess medborgare, har också andra intressen att beakta. För dem är det viktigt att vetenskapen kommer till nytta *i det egna landet*. Ur detta perspektiv är de ca tre procent av landets BNP som Sverige årligen satsar på FoU och de stora statliga beloppen till universitetens och högskolornas utbildning inte att betrakta som en offergåva till Sanningen. Snarare ska de mer än 40 miljarder kronor det handlar om betraktas som det pris Sverige har att betala för att skapa teknologisk förnyelse, för att vidmakthålla arbetskraftens kompetens och för att klara en skärpt internationell konkurrens.

Inom territorialstaten Sverige kan flera aktörer urskiljas som alla delar samma grundläggande predikament. Företag, organisationer, regioner, städer och kommuner har alla intressen i kunskapsproduktionen. Ny kunskap ska resultera i innovationer, tillämpningar och nya jobb. Med ny kunskap ska arbetskraften vidareutbildas och den yngre generationen utbildas. Vetenskapliga institutioner ska locka kvalificerad arbetskraft till olika platser, och den högutbildade arbetskraften ska i sin tur locka dit det kunskapsintensiva näringslivet, i en självförstärkande framgångsspiral som de senaste decennierna kunnat iaktas i storstäder och universitetsstäder.

Dessa kunskapsproduktionens intressenter står emellertid inför ett

fundamentalt dilemma. Å ena sidan medför kunskapens flöden ett krav på fortsatt transnationalisering av vetenskapen, å den andra vill staten (och i minst lika hög grad dess olika aktörer) få del av vetenskapens avkastning i form av innovationer och nyskapande verksamhet. Dessa två fenomen är inte så lätta att harmonisera. Situationen kan liknas vid ett Moment 22: man vill nyskapa lokalt, medan den nya kunskapen i själva verket uppstår globalt, inom olika nätverk för vetenskaplig kommunikation och innovationsspridning. Det gör att staterna livligt uppmuntrar internationellt samarbete men samtidigt försöker styra tillämpningar och tillverkning till det egna landet.

Detta förhållande leder till vad man kan kalla territoriella kunskapskonflikter. Sådana existerar mellan olika stater; de upprepade anklagelserna i USA om att utländskt, särskilt japanskt, kapital på ett otillbörligt sätt tillgodogör sig amerikanska forskningsresultat är ett tecken på detta. Oron inför fusioner där högteknologiföretag ingår tillhör samma kategori. Men de territoriella kunskapskonflikterna håller också på att bli alltmer accentuerade *inom* staterna. Sverige är här ett ovanligt tydligt exempel, förmodligen p g a att staten är den i stort sett enda finansiären av högre utbildning, den överlägset största finansiären av grundforskning och en betydande beställare av s k sektorsforskning.

Den starka statliga rollen, liksom bristen på alternativa större finansieringskällor för högre utbildning och grundläggande forskning, gör att de territoriella kunskapskonflikterna i ovanligt hög grad blir föremål för politiska överväganden och hänsyn. Detta förhållande fördjupar dilemmat. Ur regionalpolitisk synpunkt kan det te sig tilltalande om »skapandets platser« är många, men alla enheter för utbildning och forskning är inte lika bra på att upprätthålla den breda kontaktyta mot omvärlden, särskilt internationellt, som krävs för att »kunskapens flöden« ska kunna tillgodogöras. De mindre av dem kan, utom möjligen i vissa nischer, ha svårt att spela denna roll. Och klarar man inte det, kan man ifrågasätta om skapandets platser verkligen blir fler. Ur nationell synpunkt, i varje fall i ett land som Sverige med

knappt nio miljoner invånare, gäller det att optimera användningen av en begränsad pott av FoU-resurser.

Territoriella kunskapskonflikter, som djupare besett handlar om den rumsliga fördelningen av kunskap och kompetens, yttrar sig därför som en kamp om investeringar i högre utbildning och forskning. Hur angeläget detta ter sig i regionerna framgår av att länsstyrelser, olika regionalt baserade stiftelser och till och med kommuner nu allt oftare biträder som finansiärer av högskoleetableringar och forskning, trots att detta är ett statligt ansvar. I federalt organiserade stater som USA, Kanada och Tyskland är detta mönster för finansieringen sedan länge etablerat. Men troligen är det ett tecken på »kompetenslandskapet« betydelse att också centralistiska, statsfinansierade system för högre utbildning och forskning i Frankrike och Sverige nu naggas i kanten av otåliga regioner, kommuner och företag som är beredda att ta saken i egna händer.

Vetenskapens avnationalisering

Hur omfattande är då transnationaliseringen av vetenskapen? Och hur allvarliga är dess konsekvenser för ett enskilt land som Sverige?

Transnationaliseringen kan beläggas med hjälp av ett antal indikatorer. Mönstret varierar i någon mån mellan olika länder. Små länder tenderar t ex att vara mer internationellt orienterade än stora. Ideologiska och politiska skäl finns också. Det gamla sovjetsamhället hade nästan inget internationellt vetenskapligt samarbete, och det lilla som fanns förekom i stort sett bara inom östblocket.³³ Nedanstående data har en övervikt av exempel från Sverige, ett litet land, vilket möjligen ger ett något övertydligt intryck av transnationaliseringens snabbhet. Data från Frankrike eller USA skulle ge en delvis annorlunda bild. Samtidigt är transnationaliseringen ett fenomen som per definition bygger på ömsesidighet.

Data ger heller inte hela bilden. Allt samarbete är inte mätbart. Det finns skäl att anta, att de informella kontakterna i form av resor,

korrespondens och telekommunikation har ökat ännu snabbare än de formella, som ofta blir resultatet av ett föregående spontant framväxande utbyte. Med e-post och Internet kan kommunikationerna ske nästan helt utan tids- eller kostnadsfriktion, och alla tecken tyder på att dessa medier ytterligare accelererat de gränsöverskridande kontakterna. De data som ges i de följande styckena kan därför närmast betraktas som toppen av ett isberg.

En första indikator är *student- och forskarrörlighet*. År 1968, ett år som symboliskt präglades av internationella frågor, studerade 1 500 svenskar utomlands. År 1997 är detta antal över 20 000. Allt fler universitet söker bereda möjlighet för sina studenter att bedriva utlandsstudier som en del i utbildningen. Utbildningsdepartementet har föreslagit att av det totala antalet examinerade svenska studenter bör 10 procent eller mer ha studerat utomlands under någon period.

En annan indikator är *bibliometriska data*, exempelvis internationella samförfattarskap i vetenskapliga tidskrifter. Inom naturvetenskaperna är det mycket vanligt att artiklar skrivs av flera författare. Sedan ett par decennier visar andelen artiklar som skrivits av minst två författare från olika länder en starkt växande tendens. År 1975 var andelen på detta sätt internationellt samförfattade artiklar inom medicin, naturvetenskap och teknik 10 procent av det totala antalet artiklar publicerade av svenskar. I början av 1990-talet hade andelen stigit till 35 procent.³⁴

Finansieringen är betydligt mer nationellt baserad, även om flera stora internationella forskningsprogram under senare år börjat göra inbrytningar. EU-programmen och miljöforskningen är exempel på multinationellt finansierade program som befinner sig i snabb tillväxt. I EU-länderna stiger därmed de FoU-kostnader som går utomlands snabbt i förhållande till de totala FoU-kostnaderna. Ändå ligger denna andel i de flesta länder, Sverige inkluderat, fortfarande under 10 procent.

Samarbetsavtal mellan universitet i olika länder blir fler och fler. Delvis är detta en konsekvens av NORDPLUS, ERASMUS, SOCRATES

och andra mobilitetsfrämjande program, men även forskningssamarbete gör det ibland meningsfullt att formalisera relationerna. Ökningen av antalet samarbetsavtal har också varit en viktig drivkraft bakom universitetens behov att profilera sig i en hårdnande konkurrens om studenter och forskningsanslag. Avtal med utländska universitet fungerar som bekräftelser på erkännande och kan därmed höja universitetets prestige. I Sverige är ökningen av antalet internationella avtal särskilt markant från och med slutet av 1980-talet.

Ett fenomen som bidragit till forskningens transnationalisering under 1900-talet är framväxten av *internationella mötesplatser för forskning*. En viktig drivkraft bakom dessa är de alltmer komplicerade, storskaliga och kostsamma instrument som forskare använder sig av. Elektromagneter, partikelacceleratorer och teleskop är exempel på apparater som bara kan anläggas på ett fåtal platser och genom insatser av en mångfald finansörer, ofta med flera olika stater inbegripna. Verksamheten vid dessa utgörs ofta av vad som brukar kallas »Big Science«. Den mest kända av dessa anläggningar är CERN, Centre Européenne de Recherche Nucléaire, i Genève, där verksamheten pågått sedan 1950-talet. Det typiska mönstret vid sådana anläggningar är att den fasta personalen är liten medan olika forskargrupper som behöver använda sig av instrumentet ifråga avlöser varandra för att utföra sina experiment. Vid slutet av 1980-talet var antalet användare vid CERN över 5 000.³⁵

En liknande process pågår i anslutning till vissa specialtekniker utvecklade vid ett bestämt laboratorium. Dessa behöver inte vara dyra och skulle i princip gå att kopiera, men forskare föredrar likväl ofta att vistas vid det laboratorium där tekniken eller instrumentet uppfunnits på grund av den stimulans det innebär i det egna arbetet. På detta sätt fungerade exempelvis den franske nobelpristagaren (1991) Pierre-Gilles de Gennes' instrument för mätning av kaos i vätskor, beläget i Paris, dit forskare kom både från Frankrike och andra länder. En typisk vistelse vid anläggningar och instrument av detta slag kan vara någon eller några månader. Det karakteristiska för dessa anläggningar är att

de är lokalt baserade men att verksamheten vid dem är nästan helt och hållet knuten till ett transnationellt vetenskapligt rum.³⁶

Den transnationella innovationsprocessen

FoU i privat näringsliv genomgår en parallell transnationalisering. I viss mening har innovationer alltid varit en effekt av kunskapens flöden mellan olika platser. Ny kunskap har uppstått som en kombination av kunskapselement tillkomna på olika platser vid olika tidpunkter. Likväl har innovationer traditionellt haft en stark territoriell komponent. En sista addition av kunskap och teknik har lagts till den redan kända kunskapen, och detta tillägg har ofta skett lokalt, i ett bestämt laboratorium eller i någon annan kunskapsproducerande miljö. Klassiska exempel är Edisons uppfinning av glödlampan på 1870-talet eller uppfinningen av den integrerade kretsen i Silicon Valley på 1950-talet (även om namnet Silicon Valley tillkom först i början av 1970-talet).

Detta mönster för teknisk utveckling och innovation kommer knappast att förlora sin giltighet. Men den allt snabbare omsättningen och kommunikationen av ny kunskap – liksom den ökade transnationaliseringen av kunskapsprocessen – kommer att skärpa kraven på det »specifika« tillskottet, samtidigt som det är nödvändigt att hålla jämna steg med den allmänna kunskapsutvecklingen. Den senare är primär. Det specifika är just ett tillskott.

Ur ett historiskt perspektiv kan man säga att kunskapens flöden mer och mer kommit att dominera över skapandets platser. Som vi tidigare kunnat konstatera finns det en lång rad indikatorer med vars hjälp vi kan avläsa denna förändring. Samtidigt går det inte att förneka att det i denna process framträtt regioner och platser, ibland hela nationer, som erövrat privilegierade positioner i den transnationella innovationsprocessen. Dessa regioner uppträder som transnationaliseringens specialister, som lyckats göra de nya internationella villkoren till sina bundsförvanter i kampen om resurser. Kanske skulle man kunna

påstå att medan kunskapen flödar gränslöst – som på ett öppet hav där den fritt kan välja riktning – fungerar dessa regioner som öar av fast mark, där kunskapens frön kan rota sig och växa.

Kunskapsregionerna utmärks av att de lyckats utnyttja kunskapsflödet till att skapa forsknings- och innovationsanläggningar av hög kvalitet, men också av att de kunnat utnyttja den kunskap som de därvid kommit att förfoga över till ett omfattande nyföretagande som skapat arbetstillfällena och, i bästa fall, blomstrande samhällen.

Transnationaliseringen av FoU är speciellt framträdande inom den privata sektorn. Historiskt är den emellertid ett sent fenomen. Ett av de första exemplen var tyska Siemens' laboratorium för telekommunikation i London, vilket inrättades på 1860-talet. Under senare delen av 1800-talet bidrog emigrerande tyska kemister till spridningen av företagsbaserade forskningslaboratorier i såväl England som USA. Amerikansk forskningsnärvaro i Europa inleddes på allvar av Kodak, som öppnade ett laboratorium i Harrow utanför London 1928.³⁷ Väsentligen har dock transnationaliseringen av FoU i företagen utvecklats under efterkrigstiden. Det gäller både ifråga om volym, där trenden är fortsatt stigande, och ifråga om kvalitet – forskningen vid utlandsbaserade laboratorier knutna till företag som IBM och Bell har erövat Nobelpris.

Svenska företag som SKF och Electrolux har en hög grad av utlandsbaserade FoU-enheter (50 procent eller mer). Andra, som Volvo, Saab och Pharmacia (före fusionen med Upjohn), ligger betydligt lägre (ca 10 procent). Det mest intressanta är emellertid att fenomenet är ganska nytt. Uppemot två tredjedelar av de utlandsbaserade FoU-enheterna har tillkommit efter 1980. Tyngdpunkten i utlandsverksamheten ligger i Europa, där 70 procent av FoU-arbetet bedrivs.³⁸ Mönstret förändras undan för undan. På kort tid har Astra etablerat en sk »forskningssatellit« inriktad på smärtforskning i Montreal (1994) och beslutat (oktober 1995) om att investera i ännu ett centrum för forskning om »magsårsbakterien« *heliobacter pylori* i Boston.³⁹ Till detta ska läggas sk strategiska allianser, där företag i olika länder går

ihop om forskning och produktutveckling. Fusioner mellan högteknologiföretag, som t ex den mellan Pharmacia och den amerikanska läkemedelstillverkaren Upjohn, innebär ofta en ytterligare transnationalisering av hela företagets utvecklings- och produktionssystem. De enskilda staternas möjlighet till inflytande över resultaten minskar därför ytterligare.

Tillväxten i svensk utlands-FoU svarar mot en internationell trend. En undersökning från 1992 av 200 europeiska, japanska och amerikanska företag visar en ännu mer utpräglad transnationalisering än hos de svenska. Europeiska företag använde i genomsnitt 35-40 procent av sina FoU-kostnader utanför hemlandet. Siffran för de amerikanska företagen, med tillgång till USA:s enorma resurser av forskare och med sin stora hemmamarknad, var lägre, 20 procent. Japanska företag har intill nyligen nästan helt och hållet genomfört sin FoU i hemlandet. Idag går 5 procent av de japanska företagens FoU-kostnader utomlands, men andelen växer snabbt.⁴⁰

En analys baserad på de 500 största företagen i världen (enligt affärstidskriften *Fortune*) visar att multinationella företag ökar sin FoU i andra länder än moderlandet, och att man också tillmäter denna del en växande betydelse för sin förnyelseförmåga och konkurrenskraft. De europeiska företagen är mer internationellt orienterade än de amerikanska och japanska. Transnationaliseringen är ett förhållandevis nytt fenomen, och brytpunkten ligger omkring 1970. Före detta år placerades bara 27 procent av nya laboratorier i utlandet, medan siffran efter 1970 (i genomsnitt) uppgår till 65 procent. Tendensen är fortsatt transnationalisering, åtminstone om man ska tro företagens egna prognoser. Hela 66 procent av företagen ansåg i början av 1990-talet att man i framtiden skulle lägga »ökad tonvikt på ett globalt integrerat FoU-nätverk«. Av de japanska företagen hyste 81 procent denna uppfattning.⁴¹

Strategiska allianser

Det är emellertid inte alltid nödvändigt för ett företag att investera i FoU i ett annat land. En annan tendens är, som redan skildrats i kapitel 2, att två eller flera företag bildar strategiska allianser eller så kallade *research joint ventures*, där man delar arbetsuppgifter och kostnader och utbyter resultaten via täta, transnationella men inomorganisatoriska nätverk.⁴² Sådana allianser blir allt viktigare för företagen i takt med att kostnaden för FoU tar en allt större andel av den totala produktionskostnaden. Idag är FoU-kostnaden i genomsnitt mer än 20 procent, med stora variationer mellan olika branscher.

Forskningen om företagens motiv till att förlägga FoU utanför sina hemländer visar på några viktiga faktorer. Man vill framför allt undvika hindrande regler på hemmaplan, man vill ligga nära tillverkning och marknad och man vill aktivt söka upp unik kompetens. Ju mer de utlandsbaserade FoU-enheterna är inriktade på grundforskning, desto mer intresserade tycks de vara av kompetensnivå och vetenskaplig standard, dvs av att finnas vid eller i närheten av ett kunskapscentrum. När laboratorierna däremot i första hand har till uppgift att förstärka länkarna till den lokala marknaden är de mindre forskningsinriktade och lägger mindre vikt vid att ligga nära kunskapscentra.⁴³

De undersökta svenska företagen ansluter väl till detta mönster, och fyra huvudmotiv framhålls i sammanhanget. För det första stöd till lokal produktion, för det andra produktanpassning till lokala marknadsförhållanden, för det tredje »politiska förhållanden«, dvs faktorer i företagets omgivning som påverkas av politiska beslut, och för det fjärde uppsökande av forskningsresurser. De politiska skälen vägde tyngst, vilket kan förklaras av att de svenska storföretagen rent allmänt investerade mycket i EG-länderna som en förberedelse för den inre marknadens genomförande 1 januari 1993. Hela 60 procent av de utlandsbaserade FoU-enheterna har tillkommit efter 1980 genom förvärv av andra företag med redan existerande forskningsenheter.⁴⁴

Frågan om företagens FoU-transnationalisering griper in i det problemkomplex som gäller kontrollen över kunskapstillväxtens resultat. Enligt en vanlig föreställning är transnationaliseringen meningsfull och värd att uppmuntra bara när den gagnar välfärden i Sverige. Följande citat är hämtade ur en rapport från Statens industriverk 1990:

Om FoU är inriktad mot att rationalisera produktionen genom att ersätta människor med kapital, t ex innehållande amerikansk och japansk elektronik, är det inte säkert att den bidrar till det svenska samhällets välfärd. [...] Likaså ska värdet av FoU inte överskattas om resultaten till stor del utnyttjas för produktion och sysselsättning utomlands. [...] Vad som [...] kan tänkas vara negativt är att den utländska FoUn är ett slags bekräftelse av en internationell arbetsfördelning inom en stor koncern, vilken innebär att där FoU bedrivs kommer också en stor del av produktionen och marknadsföringsansvaret att ligga. [...] Lokalisering av FoU markerar ofta en plats där företaget avser att vara verksamt under en längre tid framåt.⁴⁵

Reaktioner som dessa är begripliga så länge territorialstaterna är de grundläggande systemen för en omfördelning av välfärden. Samtidigt tenderar de att undanskymma ett påstående som lika gärna kunde göras, nämligen att de platser utanför Sverige där FoU bedrivs i väsentliga avseenden tycks vara mer attraktiva för företagen än platser i Sverige. Det är just sambanden mellan FoU-enheter av olika slag och den allmänna livs- och produktionsmiljön som gör att regioner och stadsregioner konkurrerar, inte bara om lokaliseringar av tillverkningsenheter utan också om forskningsavdelningar och universitet. Om dessa kunskapscentra finns, förbättras rimligen förutsättningarna för det nyskapande som kan ge upphov till nya tillverkningsenheter.

Är då svenska miljöer attraktiva för stora FoU-investeringar? Svaret kan enklast avläsas i det faktum att sådana investeringar från utlandet

baraförekommer i måttlig omfattning. Utländska företag köper svenska företag, men de startar sällan forskning eller ny tillverkning här.⁴⁶

Marknadsnärhet går inte att trolla fram i ett glesbefolkat Norden, men det behöver inte vara avgörande. Denna faktor minskar i betydelse, och Japans exempellösa tillväxt efter 1960 beror knappast på att man kommit närmare marknaderna i USA och Europa, om än möjligen på att de asiatiska marknaderna växer. Komparativa fördelar för tillverkning har också saknats i Sverige, fram till relativt nyligen, då det svenska kostnadsläget anpassats nedåt i jämförelse med många konkurrentländers. Det som i realiteten skulle kunna vara intressant för FoU-investerare är förmodligen verkligt framstående forskningsmiljöer på svensk mark. Detta skulle kunna locka utländska investeringar, och är kanske också en förutsättning för att svenska företag ska känna sig lockade av fortsatt samarbete med svenska forskare.

I detta perspektiv är kunskapsproduktionens transnationalisering ett ganska obarmhärtigt fenomen. Svenska storföretag har redan kontakter med ledande forskningsinstitutioner över hela världen.⁴⁷ Det finns i princip ingenting som hindrar dem från att utveckla ett sådant samarbete om det gagnar dem, och därmed kanske minska sina engagemang i Sverige. Makten över dessa beslut står bara i en mycket indirekt mening under demokratisk kontroll (såvitt inte kognitiv protektionism skulle bli en accepterad politik). Det är förstås möjligt för riksdagen att avdela större resurser till forskning vid institutioner i Sverige, för att på det sättet konkurrera om investerarnas gunst. Men hur man än räknar kommer man aldrig ifrån att svenska resurser knappast kan mäta sig med dem i Västeuropa, USA eller Japan. Detta kan vara ett skäl till att befrämja en starkare sammanslagning av resurser inom EUs ram, så att Sverige på denna väg kan åstadkomma ett antal miljöer som både ifråga om volym och kvalitet håller internationell toppklass, samtidigt som de är så internationella till sin karaktär att de framstår som attraktiva och naturliga livsmiljöer även för utländska forskare (på det sätt som framför allt några av de mest framstående amerikanska miljöerna lyckats göra sig »universella«).

Kunskapsregionernas betydelse

Transnationaliseringen innebär för ett land som Sverige en stor risk för att »svensk« FoU flyttar ut till kapitalstarka och potenta kunskapscentra i andra delar av världen, utan att något annat kommer istället. Även företrädare för SKF, ABB och Volvo kan en dag vilja säga som den VD från Singapore som om sitt företags framtidsplaner glatt meddelade: »And we will do R&D in Boston!«⁴⁸

Mot denna bakgrund är det angeläget att fråga sig vad som i själva verket avses när det talas om »internationalisering« i FoU-sammanhang. I de kretsar där man ägnar sig åt att fundera över företagens FoU har begreppet knappast några idealistiska övertoner. I en presentation av sina insatser för att internationalisera svensk FoU skriver Styrelsen för teknisk utveckling, STU, att man under 1980-talet »ökat sina ansträngningar« för att åstadkomma detta. »Syftet med internationellt samarbete«, heter det vidare, »är att genom samarbete och utbyte av kunskap utveckla den egna verksamhetens kvalitet. Inom industrin söker man även utvidga sina marknader...«⁴⁹ I denna uttolkning handlar internationalisering alltså om att stärka den »egna« verksamheten, vilket väl får uppfattas som den svenska. Det talas också om hur företag i Sverige genom att delta i europeiska program blir delaktiga i teknikutvecklingen.

En faktor av viss betydelse för att förklara den svenska utvecklingen är den stora andel, hela 85 procent, av den offentligt finansierade forskningen som utförs vid universitet och högskolor. Av OECD-länderna är det bara Schweiz och Turkiet som kommer i närheten av sådana tal, medan exempelvis Japan, USA och Frankrike placerar en nästan lika stor andel utanför högskolesektorn.⁵⁰ Förhållandet har satts i samband med det faktum att Sverige trots sin stora produktion av forskningsresultat och en betydande mängd internationella patent uppvisar få högteknologiska produkter tillverkade eller framtagna i landet.⁵¹ En historisk förklaring till detta torde vara de svenska universitetens utpräglade ämbetsmannakaraktär och synen på den akade-

miska läraren och forskaren som en från privata och ekonomiska intressen fristående person. En annan förklaring är säkerligen det konsekventa fasthållandet under hela efterkrigstiden vid tanken att statliga forskningsmedel, även sektorsmedel, ska koncentreras till universitet och högskolor och väsentligen fördelas efter inomvetenskapliga kriterier.⁵²

Hur ska man då se på förhållandet mellan å ena sidan internationaliseringen av kunskapens produktion och distribution, och å andra sidan behovet av att skapa välfärd lokalt, regionalt eller nationellt? En första utgångspunkt är att erkänna dilemmat som ett nytt, grundläggande villkor för samhällsutveckling och politik. Givetvis fungerar det fysiska arvet efter de agrara och industriella epokerna, bebyggelsen och infrastrukturen, som en historisk friktion: vissa gamla centra fortsätter »av bara farten« att vara stora och därmed attraktiva. Den tiden är emellertid förbi då förekomsten av god jordbruksmark, industriella råvaror eller energi för förädling bestämmer lokaliseringen av människor och kapital. På samma sätt som den spontant verkande kraften var stark i gångna epokers lokaliseringprocesser, är kunskapsflödenastransnationalisering och koncentrationseffekter en utomordentligt svårstoppad process. En »arkipelagisk« struktur håller på att växa fram, där skapandets platser bildar öarna och där kunskapens flöden strömmar över stora områden utan skäl att göra halt. Det är inte lätt att på kort tid med politiska eller andra styrmedel annat än marginellt påverka denna vår tids rumsliga dynamik. Om kunskapsregioner fungerar som attraktorer för människor och kapital med fri rörlighet, vill det mycket till av motmedel för att förmå människor och kapital att välja regioner präglade av torftigt utbildningsutbud, lägre löner och sämre utbildad arbetskraft.

En annan viktig omständighet är att det ur nationell synpunkt, inte minst i ett glesbefolkat land som Sverige, kan vara en klok användning av begränsade resurser att anpassa sig till den överordnade internationella tendensen. En slutsats av detta skulle vara att satsa kraftfullt på sådana vetenskapliga och industriella miljöer som kan följa med i

utvecklingen och tillgodogöra sig de globala kunskapsflödena. Detta skulle kunna medverka till att generera ett antal miljöer i landet som kan vara attraktiva även för de stora internationella aktörernas FoU-investeringar. Vissa orter kan också, genom medvetna politiska åtgärder, lyftas till kunskapscentra med en egen dynamik. På detta sätt kan man modernisera hela landsdelar, som annars kanske inte hade kunnat få del av utvecklingen. Ett näraliggande och stimulerande exempel är Tromsø i Nordnorge. Tromsø var för 30 år sedan en sliten, sömning småstad. Idag, efter universitetets etablering 1968, är den en lysande framgång – den är Norges snabbast växande stad och en magnet för människor och näringsliv från hela landet.

En tredje faktor att beakta är att i god tid och på allvar uppmärksamma de omfattande utvecklingsbehoven för de områden som inte ligger inom kunskapsregionerna och deras omland. Det bör därvid inte bara handla om att med hjälp av transfereringar mildra effekterna av tillbakagången. Snarare bör man fundera över dessa områdens egenart och försöka hitta olika »postindustriella« utvecklingsstrategier. Samspelet mellan kompetenslandskapets »höjder« och dess »dalar« i t ex Sydostsverige, Norrlands inland eller Bergslagen bör kunna utvecklas långt mer än hittills. Traditionella politiska och administrativa gränser bör inte få stå hindrande i vägen för ett sådant samarbete. Regionala utvecklingskontrakt, där kunskapsstäderna och problemområdena gemensamt formulerar en väg framåt, skulle kunna vara ett instrument som uppmuntrar dialog snarare än konkurrens.

I sådana kontrakt bör man utgå från att framgångsrika regioner i en globaliserad och kunskapsbaserad ekonomi inte kan avvara avancerade centra som fungerar som importhamnar och kontaktlänkar mot kunskapens internationella flöden. Men för att skapandets platser ska kunna bli fler måste de interna länkningarna inom regionen fungera väl. Detta är något som i sista hand bestäms av de politiska maktstrukturernas förmåga att anpassa sig till de nya krav som kunskapsproduktionen och de nya nätverken i allt högre grad riktar mot det traditionella territoriets legitimitet.

Från territoriella enhetsstater till nationella allianser

VARJE TERRITORIUM innehåller en kontinuerlig och tämligen beständig yta med en given konfiguration av storlek, naturresurser, topografi och klimat. Uppfattningen om vilka gränser som ska betraktas som »naturliga« har skiftat i tid och rum. Ibland har fysiska barriärer i form av bergskedjor, floder eller kuster uppfattats som naturliga gränser. I andra fall har etniskt-kulturella avgränsningar eller de funktionella samspelen ansetts vara de naturliga gränserna för politiska system. Ofta har emellertid gränserna satts utifrån andra kriterier – exempelvis efter geopolitiska balanspunkter mellan stridande parter, ibland med hjälp av linjaler på kartan vid förhandlingsbordet.

Den form som dominerat under de senaste århundradena är det »suveräna« territoriet, dvs en nationalstat eller vad som i dagligt tal brukar kallas ett »land«. Suveräniteten innebär i korthet att staten kontrollerar gränsdragningarna och samhällsaktörerna inom sitt geografiska område. Territorierna är inordnade i en hierarki med det suveräna territoriet i toppen och regioner och kommuner längre ner i pyramiden. Enligt denna modell får det inte finnas något överordnat territorium i förhållande till staten. Däri ligger även en ömsesidighet. Alla stater är i princip jämlika på den globala scenen oavsett läge, resurser och storlek. Territoriets gränser uppfattas som liktydiga med det politiska systemets gränser, och det moderna statsystemet har bl a karakteriserats på följande, träffande sätt:

»Politik handlar om att härska, och utmärkande för det moderna härsarsystemet är att makten gemensamt delats upp i territoriellt definierade, fasta och ömsesidigt exklusiva enheter med legitim överhöghet. I så måtto förefaller det att vara unikt i historien.«¹

Miljoner och åter miljoner människor har under de senaste århundradena offrat sina liv i kampen för olika territorier på den europeiska kontinenten. Vad dessa politiska konflikter främst har handlat om är just gränsdragningar och maktfördelning mellan territorier. Under tidigare epoker har territorierna vidgats genom så kända geografiska upptäckter och kolonisationer av »vita fläckar« på kartan. I modern tid handlar den territoriella konkurrensen om ett nollsummespel, där expansionen av ett visst territorium leder till en reduktion av andra.

Ett territorium har en oföränderlig komponent, nämligen sin geopolitiska position med dess naturresurser och omgivning. Det går inte att flytta stater eller regioner; däremot kan gränserna ändras vilket ger utrymme för expansionism. Sverige befinner sig i norra Europa och mitt i Norden. Finland har en 130 mil lång landgräns mot Ryssland. Schweiz är en alpstat omgiven av tidigare expansionistiska stater som Italien, Frankrike, Tyskland och Österrike. Den geopolitiska positionen utgör basen för den traditionella säkerhetspolitiken. Till detta kommer förmågan hos ett politiskt system att motstå aggression från omgivningen, dvs den militära kapaciteten. Under de senaste århundradena har territorium i allt högre grad varit liktydigt med en säker tillflykt för människor som vill utveckla sitt eget sätt att leva och använda resurserna inom de geografiska gränserna för egna syften.

På grund av de senaste 50 årens europeiska utveckling kan de traditionella villkoren för territoriell suveränitet inte längre ens nödtorftigt uppfyllas. I själva verket pågår en grundläggande omvandling av de politiska strukturer och institutioner vi vant oss vid att betrakta som stabila, där begrepp som »suveränitet«, »internationell politik« och »inrikespolitik« ofta ifrågasätts. Allt fler viktiga politiska sakfrågor är vare sig internationell eller inrikes politik utan en kombination med

helt nya egenskaper.² Man har talat om en politik som är »intermestic« – på svenska skulle den kanske kunna kallas för »interländsk«. Det som är typiskt för denna nya form är att den hämtar drag både från traditionell inrikespolitik och utrikespolitik.

Från inrikespolitiken hämtas den öppna demokratiska traditionen med sitt stora utrymme för politisk debatt och partimotsättningar. Härifrån kommer även en rad nya aktörer som tidigare ägnat sig främst åt inrikespolitik: de olika departementen i regeringskansliet och de ämbetsverk som sorterar under dem. Hit hör även kommuner, landsting och länsstyrelser för vilka en ny värld nu öppnar sig.

Från utrikespolitiken hämtas föreställningar om behovet av genuint svenska handlingslinjer och av nationell samling. Även på andra nivåer finns liknande tankar om behovet av att formulera genuint regionala eller lokala strategier och åstadkomma samling kring dessa. För att kunna åstadkomma denna mobilisering krävs förhandlingar och åter förhandlingar mellan tämligen självständiga parter på olika plan. Det ligger i sakens natur att förhandlingarna förutsätter ett visst mått av slutenhet. När processen sedan fortsätter i Bryssel handlar det ofta på nytt om både många och invecklade förhandlingsturer innan frågorna äntligen hamnar på dagordningen för beslut.³

Konstruktionen av den Europeiska unionen innebär att medlemsstaterna är en del av ett gemensamt och överordnat territorium. Näringslivet och finanskapitalet har samtidigt omvandlats på ett sådant sätt att staterna knappast kan sägas kunna kontrollera dem i traditionell mening. Parallellt med den europeiska integrationen pågår en regionalisering både inom och över Europas många statsgränser. I Belgien har statsmakten överlämnat en del av sin formella suveränitet till regionerna och omvandlat enhetsstaten till en federation. I andra stater har den regionala och lokala självständigheten förstärkts – med eller utan konstitutionella förändringar. Statens traditionella dominans över det nationella territoriet håller på att försvagas, och de utvecklade delarna av Europa får i allt högre grad karaktären av »postsuveränt« område.

Den svårbestämda regionen

Eftersom »regionernas« administrativa gränser fastställts av staten har territorialiteten tidigare bestått i en maktkamp på det nationella planet, där dragningen av kommun- och länsgränser liksom skapandet av nya regionala indelningar och kompetenser varit viktiga inslag. När de politiska krafterna inom en viss region börjar uppfatta denna som ett viktigt politiskt instrument, och som en grund för social samhörighet, blir den rådande administrativa indelningen kontroversiell. Antingen uppfattas den gällande indelningen som bekymmersam ur *identitetssynpunkt* (gränserna sammanfaller inte med existerande kulturella gränser), ur *funktionellsynpunkt* (gränserna utgör ett hinder för näringslivets utveckling) eller ur *administrativ synpunkt* (gränserna försvårar en effektiv politisk problemlösning).

Precis som det gemensamma statsbegreppet i Europa underlättar samspelet mellan staterna skulle det finnas behov av ett gemensamt europeiskt regionbegrepp. Samtidigt är den regionala problematiken här så vittskiftande att varje standardiserat och något så när precis regionbegrepp riskerar att bli stereotyp i det enskilda fallet. Om förebilden för ett nytt europeiskt regionbegrepp exempelvis hämtas från de tyska eller spanska systemen blir Sverige som helhet närmast en enda stor region, vilket verkligen skulle utmana de svenska länsaktörerna och inte heller underlätta förståelsen av vad som pågår i den europeiska transformationen. Om förebilden däremotsöks i de svenska länen blir den regionala maktkampen i Belgien obegriplig, eftersom den svenska lösningen innebär att administrativa indelningar utan hänsyn till regionala identiteter är fullt möjliga. Indelningen i län under 1960-talet liksom 1970-talets kommunsammanslagningar skedde utan hänsyn till medborgarnas territoriella samhörighet.

Utifrån definitionen av territoriet som en geografisk avgränsning av politisk makt är det uppenbart att den politiska maktkartan överensstämmer med den rådande politiskt-administrativa indelningen. Sverige består i denna mening av ett nationellt territorium, av regio-

nala territorier, dvs »län« med landsting, och av lokala territorier med »primärkommuner«. Frågan är naturligtvis vilka krav som ska ställas på en »politisk enhet« för att den ska kunna sägas definiera ett territorium. I de självklara fallen föreligger ett antal demokratiskt förankrade politiska institutioner med viss självständighet. De svenska länen är uppenbarligen sådana territorier om man ser till landstingens roll. I en annan typ av indelning saknas sådana institutioner, och något territorium existerar följaktligen inte. Så t ex utgör de statliga ämbetsverkens geografiska verksamhetsområden – såsom Vägverkets olika distrikt – knappast några territorier, utan snarare något som bör betraktas som underavdelningar till det nationella territoriet.

Mellan dessa båda ytterligheter finns en gråzon där det är en empirisk fråga i vad mån det är rimligt att tala om territorium. Ett statligt regionalt organ, t ex en svensk länsstyrelse, kan sägas upprätthålla ett territorium under förutsättning att det åtminstone i någon mån fungerar som instrument för regional problemlösning av medborgarna i området. Ett självorganiserat regionalt organ utanför statsmakten kan vanligen inte sägas definiera ett territorium. Om man som samerna i *Sápmi* har lyckats upprätta offentlig-rättsliga strukturer som sametinget är situationen dock en annan, och det kan då vara rimligt att tala om ett samiskt territorium. Det speciella problemet här är att samerna – med dagens gränser för *Sápmi* och den aktuella definitionen av vem som är same – utgör en befolkningmässig minoritet i »sitt område«, och att de geografiska gränserna för övrigt inte kan sägas vara särskilt distinkta.

Förvirringen om vad en region egentligen är för något speglar de många försöken att etablera en ny territorialitet, där regionen kan träda fram och ta för sig på sina egna villkor. I överförd bemärkelse kan man säga att regionerna i Europa står inför en problematik som liknar den som de nya staterna i Tredje världen mötte efter avkolonialiseringen. De europeiska regionernas gränser är dragna av högre makter, och graden av politisk självständighet avgörs av centralmakten.

För att kunna föra en begriplig diskussion om den territoriella

utvecklingen är det därför nödvändigt att uppmärksamma skillnaden mellan existerande territorier och territoriella projekt, eller vad antropologen Benedict Anderson kallat »föreställda gemenskaper« (*imagined communities*). Åtskilliga definitioner av begreppet »region« innebär ett fjärmande från rådande politiskt-administrativa indelningar och handlar vanligtvis om vad ett regionalt territorium *skulle kunna vara*. Många forskare gör sig faktiskt skyldiga till att under vetenskaplig täckmantel formulera politiska program. Skulle man betrakta dagens statssystem i Europa med samma glasögon som man använder i regiondebatten skulle resultatet bli uppseendeväckande. Var börjar Sverige och var slutar det? Ur identitetssynpunkt kan Sverige måhända med fördel betraktas som en region i den nordiska gemenskapen. Ur funktionell synvinkel däremot torde Sverige – inte minst med tanke på ekonomiska kontakter och handelsstatistik – lika gärna uppfattas som en del av Tyskland.

De statliga territorierna definieras emellertid på ett mera okontroversiellt vis utifrån sina redan etablerade politiskt-administrativa gränser. Ett realistiskt förhållningssätt skulle därför kunna vara att även i subnationella sammanhang utgå från dagens indelningar och betrakta konkurrerande föreställningar som ett utflöde av regional territorialitet, regionala projekt och föreställda gemenskaper. Ett regionalt territorium är med denna utgångspunkt helt enkelt en geografisk enhet med en viss politisk självständighet, något som förutsätter egna politiska institutioner. Därefter kan man diskutera i vad mån eventuella brister i den politiska självständigheten kan kompenseras genom andra former av självständighet – och exakt vid vilken punkt autonomi blir så liten att territoriet i realiteten upplöses. Genom att använda ett gemensamt territoriebegrepp på olika politiska nivåer blir det också naturligt att använda samma typ av kriterier för vad som ska räknas som ett territorium.

Territoriets omvandling

Varje epok har sin territoriella struktur. Stater har kommit och gått. Territorier har vidgats och krympts. Ärkefiender har bildat allianser, bundsförvanter har blivit konkurrenter och även oheliga allianser har upprättats. Så har det varit och så lär det förbli. Det sovjetiska imperiets upplösning påminner om det habsburgska väldets öde. Att Jugoslavien faller sönder i sina regionala beståndsdelar är ett tragiskt exempel med många historiska föregångare, exempelvis Kalmarunionen för ett halvt årtusende sedan. Att staterna i västra Europa samverkar för att skapa fredliga förhållanden är ännu bara en blek påminnelse om antikens Pax Romana. Sådana fredsinitiativ har för övrigt skett efter varje storkrig i Europa sedan trettioåriga kriget.

Våra strategiska vägval kan jämföras med antikens uppfattningar. Platon diskuterade i *Lagarna* de geografiska egenskaperna hos den ideala stadsstaten, den så kallade *polis*. Han ansåg att denna polis skulle vara isolerad, särskilt från havet för att undvika utländskt inflytande. Befolkningen skulle samlas i centrum av territoriet och relationerna med omgivningen och handeln skulle hanteras av ett litet antal särskilt utbildade ämbetsmän. Om befolkningen växte skulle nya polis upprättas på andra håll. Föreställningen var att isolering befrämjade stabilitet och goda politiska lösningar, ett synsätt som kanske kan förklaras av den grekiska frustrationen efter nederlagen i de peloponnesiska krigen. Platons lärjunge Aristoteles och dennes elev i sin tur, Alexander den store, kom däremot att förespråka och också genomföra upprättandet av ett stort imperium som hölls samman av ett nätverk av stora handelsstäder och av grekernas ekonomiska och kulturella expansion. Genom vidsträckta nätverk kan välfärden öka. Valet mellan den platonska isolationismen och den alexandriska kosmopolitismen har bestått som ett klassiskt dilemma i historien. Jämförelsen i kapitel 2 mellan Kina och Venedig för 700-800 år sedan är en parallell till förhållandet mellan den grekiska stadsstaten och Alexander den stores imperium.

Mycket av den territoriella omvandlingen i vår tid följer således kända historiska mönster. De europeiska staterna växte fram ur Romarrikets sönderfall. I denna process uppstod nya territorier – först regioner i form av stadsstater och stadsnät (såsom Venedig, Florens, Hansan) – och senare territorialstater. Jämfört med Romarriket var territorialstaterna både *mindre* (men samtidigt större än stadsstater), kompaktare (tätare relationer mellan centrum och periferi) och *mer avgränsade* (militärt-administrativt, men även kulturellt).

Den största paradoxen i europeisk historia är enligt den norske statsvetaren Stein Rokkan att de starkaste och mest stabila territorialstaterna utvecklades längs ytterkanten av Romarriket, medan dess centrala delar förblev fragmenterade ända till långt in på 1800-talet. Hans förklaring var att det gamla Västromerska riket innehöll ett brett bälte av städer som förenades genom handelsvägar, och att detta samtidigt var kärnområde för den romersk-katolska kyrkan. Denna geografiska koncentration av tätorter och infrastruktur innebar en hård konkurrens om makten. Sannolikheten för att en enskild stad skulle lyckas etablera sig som dominerande centrum var därför liten. Utanför Romarriket var emellertid situationen nästan den omvända – med få tätorter, långa avstånd och ett glest nät av handelslänkar – vilket främjade uppkomsten av territorialstater.

Territorialstaterna har som dominerande organisationsprincip på den politiska scenen i Europa uppfattats som någorlunda jämförbara storheter, med en solid ideologisk och teoretisk grundval. Territorialstaterna utvecklade en större förmåga än tidigare politiska system att skapa, befästa och stärka gränsdragningar mellan det egna territoriet och omgivningen.

Genom de senaste 50 årens europeiska utveckling har territoriet emellertid ställts inför kvalitativt nya villkor. Dessa har sin grund i en rad historiskt unika geopolitiska konfigurationer som framträtt (såsom Europas tudelning 1945–91), men också i nya värdemönster och i den nya och tillämpade kunskap som är en följd av teknikens och vetenskapens framsteg. Utan några anspråk på fullständighet skulle

man i detta sammanhang kunna peka på fyra avgörande faktorer för territoriets nuvarande omvandling.

Den första faktorn är att det nya värdemönstret hos befolkningen i västra Europa innebär en tydlig förskjutning, om än inte någon fullständig övergång, *från kollektivism till individualism*. Detta hänger bl a samman med den höjda utbildningsnivån. Individualiseringen utgör en individens mentala frigörelse från oönskade kollektiv, men framför allt en ny frihet som kan användas för att aktivt välja nya tillhörigheter. För individernas tillhörighet till en gemenskap eller ett kollektiv på en viss plats är denna förskjutning revolutionerande.

Den andra faktorn är att det nu går att *kommunicera över olika tidszoner* och att det finns *en infrastruktur* som gör det möjligt att mycket snabbt transportera varor och människor över stora geografiska avstånd. Världen krymper och territorier fungerar i allt mindre utsträckning som barriärer för mänskligt samspel.

Den tredje faktorn är *näringslivets globalisering och framväxten av gränsöverskridande produktionsnätverk och finanskapital*. De nya organisationsmönstren präglas av en funktionell hierarkisk princip som innebär att ett underbolags olika funktioner visserligen kan vara löst sammankopplade, men att de internationella länkarna är desto starkare och också kan registreras som internationellt handelsflöde. Omvandlingslogiken är helt enkelt att utnyttja skalfördelar för att bättre kunna konkurrera på den globala marknaden. Finanskapitalet är den mest dynamiska komponenten i denna avreglerade globala ekonomi.

Den fjärde faktorn är den *politiska integrationen i Europa*. Det finns alternativa teorier om varför integrationen ägde rum och varför processen blev som den blev. Här räcker det med att konstatera att den inre marknaden särskilt motiverades som en anpassning till de gränsöverskridande produktionsnätverken och kapitalflödena, och att den ansågs nödvändig för att Europa skulle kunna hävda sig i den globala ekonomin. Exakt samma förutsättningar som främjat uppkomsten av gränsöverskridande produktionsnät skapar också incita-

ment för helt nya politiska former. Det nationella territoriet får därmed allt tydligare infrastrukturella och systembundna uppgifter, på bekostnad av de tidigare så framträdande säkerhetsfunktionerna.⁴

Låt oss studera denna pågående omvandling utifrån föreställningen att territoriet åtminstone inifrån avgörs av två specifika relationer: dels av hur det ur samhörighetssynpunkt förhåller sig till det civila samhället (*identifikation*), dels av hur det infrastrukturellt och politiskt förhåller sig till det näringsliv som verkar inom dess gränser (*integration*).

Territoriet och dess civila samhälle

Att tillhöra ett territorium innebär att också ha en viss hållning till det – att äga en identitet. Identiteten är en fråga om intersubjektivitet, om hur människor förhåller sig till sina territorier och om hur de uppfattas av omgivningen. Identiteten är oftast flerskiktad, där varje individ ingår i en rad »vi« och därför också har många olika definitioner av vilka »dom« är. *Identifikation* handlar om hur en person rangordnar alla sina tänkbara identiteter. I den meningen råder det en konkurrens om själarna mellan överlappande territorier. Men människor grupperar sig också i funktionella kategorier som klass och livsstil, vilka likaså tävlar om uppmärksamheten.

Individens identiteter har ett komplicerat förhållande till politiskt-administrativa gränser. Å ena sidan är gränserna till viss del en avspiegling av dominerande identifikationer hos invånarna. Å andra sidan är identiteterna inte alltid historiskt givna och naturliga, utan mer eller mindre konstruerade. Identiteter har emellertid olika politisk relevans. Omständigheterna styr rangordningen av identiteterna.

Ett territorium har också en sorts identitet som alltid måste definieras inifrån, och som bygger på traditioner och dominerande förhållningssätt hos det civila samhället.⁵ Detta politikens »vi« upprättar en geografisk gräns för vilka som är bundna av en viss maktstruktur och vilka som står utanför – vilka som definieras som medborgare, och

vilka som inte gör det. Därmed avgörs också vilka som ska omfattas eller inte omfattas av solidariteten i systemet. Människor förutsätts indelas i »vi« och »dom«, där »vi« får stå för trygghet, solidaritet och förutsägbarhet – medan »dom« får representera hot, det främmande och det osäkra. Politikens »vi« fungerar i territoriella konflikter som skyddande gemenskaper.⁶

Hur påverkas då de territoriella identifikationerna av de nya villkor vi beskrivit? Utmaningen mot den nationella identifikationen kommer från flera håll: från försöken att skapa en europeisk identifikation utifrån EUs kulturpolitik, och från nya regionala constellationer inom och över nationsgränserna. Genom Maastrichtfördraget existerar redan ett europeiskt medborgarskap, och frågan är om framtiden kanske också kommer att innehålla ett Östersjömedborgarskap?

Territoriet utmanas dessutom av individens funktionella identifikationer med en speciell livsstil, med en viss koncern, med en bestämd grupp i den mångkulturella mosaiken osv. De kosmopolitiska grupperna är på 1990-talet troligen större än någonsin tidigare: Var finns deras centrum och världs ände?

En avtagande identifikation med det suveräna territoriet underminerar långsiktigt det nationella välfärdssystemet. Individualiseringen ger samtidigt helt nya möjligheter för exempelvis regionala identifikationer, vilket också förstärker de regionala territoriernas mobiliseringsförmåga.

Om territorierna genom ökad individualism och personrörlighet inte längre avspeglar medborgarnas identifikationer, och samhällsprocesserna fäster allt mindre vikt vid gränserna, kan mycket väl ett antal nya och icke-territoriella idéer slå igenom – där gränserna definieras av sociala nätverk i det civila samhället eller av näringslivets produktionsområden. Den kanadensiske statsvetaren David Elkins har skisserat en sådan postmodern politisk ordning utifrån föreställningen att en människas involvering i en viss gemenskap bara utgör en begränsad aspekt av hennes identitet. Eftersom varje individ har en repertoar med många identiteter kan man tänka sig att hon samtidigt

är medlem av flera gemenskaper utan inbördes rangordning. Politiken blir en styrelseform och gemenskap à la carte.

Elkins tänker sig att ett geografiskt område skulle kunna hysa många politiska gemenskaper och styrelser. Mycket av de traditionella politiska funktionerna kan betecknas som en sorts kollektivt risktagande: militärt försvar, arbetslöshetsförsäkring, hälsostandard för livsmedel och droger, trafikkontroller, sjukvård, läkarlegitimation osv. En viktig fråga är om man ska fördela risker och kostnader bland vissa kategorier av medborgare, eller bland dem som bor inom ett visst område. När ska ansvaret vila på personen själv eller familjen, och under vilka omständigheter ska kostnaderna spridas inom en större krets? Elkins konstaterar att frågan har besvarats mycket olika under skilda epoker och i skilda samhällen. Vad som sker är att en nation, ett samhälle eller en grupp beslutar att vissa typer av risker ska delas kollektivt utifrån bestämda kriterier, och att övriga risker är att betrakta som personliga och privata problem. Enligt Elkins kommer den specifika platsen i framtiden att bli mindre viktig som grund för riskdelning, medan olika grupper och kategorier av människor istället kommer att öka i betydelse. Sådana kategorier behöver inte heller begränsas till individer inom en nation utan kan mycket väl utsträckas till globala nätverk.⁷ Det återstår dock en hel del tänkande, modellarbete och organisering innan den här sortens nätverksbaserad välfärd kan bli ett verkligt alternativ till de territoriellt organiserade välfärdsystemen.

Territorium och näringsliv

Integration är ett komplicerat begrepp som handlar om relationer mellan delarna i ett system. Genom att aktörer inom ett integrerat territorium är länkade till varandra på ett visst sätt kommer en förändring att fortplantas från en aktör till en annan. Vad som sker inom systemet kan till viss del förklaras av interna faktorer. Varje politiskstyrelse, vare sig vi talar om en kommun eller om EU, kan antas

sträva efter att integrera sitt område även om förmågan och framgången varierar. Ju mer integrerat ett territorium är, desto mer betyder de interna förhållandena för vad som sker i territoriet. Statsvetaren Karl W. Deutsch betonade redan i början av 1960-talet att gränserna för en autonom organisation kan beskrivas i termer av en kommunikationsdifferential: bland medlemmarna eller delarna i en organisation ska det finnas en mer utvecklad kommunikation än med omgivningen. Differentialen mellan intern och extern kommunikation kan användas för att studera en organisations sammanhållning. Ett högt värde indikerar en väl sammanhållen organisation gentemot omgivningen, medan ett lågt värde antyder en sönderfallande struktur.⁸ Integration förutsätter ett visst mått av självständighet för de politiska institutionerna och näringslivet i förhållande till omgivningen.

Näringslivets nätverk kan klassificeras utifrån sin relation till ett givet territorium, och utifrån frågan om de fungerar bevarande, störande eller upplösande. Varje nätverk som inte har Internets icke-territoriella och öppna struktur bidrar i princip till att integrera något territorium. Föreställningen om att nätverk också kan användas för att vidga eller vidmakthålla ett territorium strider mot vanliga schabloner om att nätverk tenderar att vara enbart upplösande eller desintegrerande. Spänningen mellan territorium och nätverk har också en teknisk dimension, eftersom den politiska räckvidden betraktas som beroende av kommunikationstekniken. Det som är typiskt för vår tid är utvecklingen av informationsteknik och transportteknik med dess betydande investeringar i infrastrukturen. Karaktären på den politiska kontrollen beror i hög grad på möjligheterna att geografiskt avgränsa nätverken, och på vilken roll politiken spelar för infrastrukturen.

Förhållandet mellan ett territorium och dess näringsliv har alltmer präglats av en obesvarad kärlek. Adam Smith skrev visserligen om nationernas välstånd, men utgångspunkten var inte nationalstaterna utan de enskilda företagen och marknadsaktörerna. Hans kritik riktades mot det dåvarande merkantilistiska, statsstyrda ekonomiska systemet, till förmån för en fri marknadsekonomi. Ett framgångsrikt

näringsliv kommer att kunna vara konkurrenskraftigt också på en större marknad än den egna nationens. Samtidigt produceras varor och tjänster på andra håll i världen som inte tillverkas inhemskt och därför kan behöva importeras. Det kan således ligga i nationens intresse att näringslivet får bedriva sin verksamhet under frihandel. Samtidigt innebär frihandeln att incitamenten verkar i riktning mot en försvagad kongruens mellan ekonomi och territorium. En stat kan bli mäktig och välbärgad utan territoriella konflikter med omgivningen och kan uppnå sitt välstånd genom att skicka ut en mängd ekonomiska tentakler i världen.

Globaliseringen av näringslivet förändrar politikens villkor. Förhållandet mellan företag och stat är en viktig politisk och ekonomisk problemställning. Föreställningarna om önskvärda lägen i detta förhållande intar en central plats i de politiska ideologierna – från marxismens statsägda eller åtminstone statsstyrda företag, till korporatismens intresse- och företagsstyrda stat och liberalismens autonoma företag som opererar inom vida politiskt-institutionella ramar. Ytterst är relationen en fråga om makt, nämligen om hur nära företagen ska knytas till staten.

Den traditionella suveränitetsteorin betraktar i princip företagen som underställda statsmakten. Detta är också en viktig förutsättning för att kunna skänka substans åt begreppet »nationell ekonomi«. I situationer där stat och företag är nära sammanlänkade – genom statsföretag, korporatistiska eller »organiska« arrangemang – är det uppenbart att intressegemenskapen mellan företag och stat kan vara så stor att det blir svårt att skilja på statsintressen och företagsintressen. I en marknadsekonomi med självständiga företag är förhållandet mer komplicerat, men visst anses det finnas »nationella företag« och en intressegemenskap mellan stat och näringsliv – »det som är bra för Volvo är bra för Sverige«, som den tidigare finansministern Gunnar Sträng en gång formulerade saken. Tidigare föreställningar om det nationellt trogna kapitalet har i Sverige formulerats som »Wallenbergandan«. Staten har för att kunna finansiera sina åtaganden ett intresse

av att skapa förutsättningar för ett blomstrande näringsliv, och företagen är å sin sida kortsiktigt beroende av fasta spelregler och en medveten ekonomisk politik. På lång sikt kommer andra politikområden in i bilden: infrastruktur, utbildning, kultur och omsorg m m. Traditionellt har det funnits starka skäl att betrakta företag som integrerade delar av en nation och också upplevts som naturligt att karakterisera företag utifrån deras nationella identifikationer. Svenskarna har på världsmarknaden ansetts konkurrera med japaner, tyskar och amerikaner.

När företagen globaliseras förändras naturligtvis förhållandet till staten. Det kan ibland kännas ansträngt att hänga nationsflaggor på de storkoncernerna. IBM är Japans största exportör av datorer och Sony är USAs främsta exportör av teveapparater. Företagens framgång på världsmarknaden har livligt påhejats av de nationella politikerna, vilka också successivt har anpassat staternas handelsförbindelser och regleringar av kapital och valuta till de nya omständigheterna. Man har hela tiden kunnat hävda att det funnits ett nationellt intresse av dessa anpassningar.

Vid en given tidpunkt börjar emellertid företagen att ompröva sina nationella identifikationer och lojaliteterna mot en viss stat. Omorganisationen av Asea-Brown Boveri (ABB) under hösten 1993 är en god illustration till detta. ABB-ledaren Percy Barnevik formulerade saken som att man inte längre tänker »i nationella termer«. ⁹ Vi kan tala om framväxten av ett transnationellt näringsliv, där statsgränserna går liksom mitt i boksluten. Skillnaden mellan ett traditionellt internationaliserat företag och ett transnationellt ligger främst i deras interna organisation. Det förra är organiserat efter en geografisk hierarkisk princip, där företagens enheter i andra länder är fullständiga företag med egen FoU, produktion, marknadsföring, administration, ledning, strategier osv. Den interna handeln är mycket begränsad. Det senare är däremot organiserat efter en *funktionell* hierarkisk princip, där underbolagen är ofullständiga företag och de internationella länkarna både styr och dominerar verksamheten. ¹⁰ Fortfarande utgör

de transnationella koncernerna till antalet en mindre del av näringslivet och det finns gott om företag, särskilt små och medelstora, som allttjämt har en stark nationell eller regional identifikation och lojalitet. Huruvida de »europiska« företagen hyser någon lojalitet mot EU som kan mäta sig med den tidigare nationella identiteten återstår att se. En möjlighet är att transnationaliseringen innebär en splittring mellan företagets identifikation och lojalitet, dvs en tendens till euroidentitet kombinerad med en lojalitet endast mot sig själva.

Transnationaliseringen av näringslivet bryter upp enkla samband mellan företagets och ländernas konkurrenskraft. Vanliga antaganden om att en nationell ekonomisk konkurrenskraft kan härledas ur konkurrenskraften hos de företag som är lokaliserade inom dess geografiska gränser, eller hos företag som tydligt markerar sin nationella identitet, gäller inte längre.¹¹

I den nationella politiken frodas emellertid fortfarande föreställningar om att de transnationella koncernerna utgör »nationella intressen«. I den omfattande beredningsprocessen och förhandlingarna inför ett svenskt EES- och EU-medlemskap spelade de transnationaliserade företagen en nyckelroll. I kampanjen inför folkomröstningen om svenskt EU-medlemskap 1994 var näringslivet mycket aktivt och pläderade för medlemskap. Ett viktigt argument var att medlemskapet gav möjlighet för företagen att påverka spelreglerna på den inre marknaden och därmed innebar ett skydd mot att missgynnas i konkurrensen. Staten och näringslivet skulle således ha haft gemensamma intressen av ett medlemskap. Den uppenbara risken är emellertid att dessa företag bara ville få svensk draghjälp för att skaffa sig fördelar i förhållande till sina europeiska konkurrenter, och att lojaliteten därmed blev ensidig.

Men varför skulle ett transnationaliserat företag med eget »medlemskap« i EU vara så angeläget om att även Sverige som stat skulle bli medlem? Förmodligen var det ju just dessa företag som själva hade minst att vinna på medlemskapet. I samhällsdebatten förekommer ibland argumentet om att EU-medlemskapet mest har att göra med ett

uppdyrkande av nationella lösningar. Näringslivet behöver fasta spelregler och ett positivt företagsklimat, vilket den svenska politiken visat sig ha haft svårt att skapa beroende på den svaga borgerligheten och det mäktiga facket. Genom ett EU-medlemskap skulle näringslivet minska sitt beroende av svensk politik.

En mindre konspiratorisk förklaring till varför de minst berörda är de mest aktiva är att varje företag behöver en skyddande politisk struktur – även om man opererar på den globala marknaden. Om ett företag behandlas orättvist eller råkar ut för ogynnsamma spelregler krävs en politisk uppbackning som bara staterna kan erbjuda. Det ligger därför i de transnationella företagens intresse att de också uppfattas ligga i sina »hemstater« intresse.

Vidare tycks alla företag behöva en hemmabas där de kan utveckla och testa produkter och produktionsteknik samt leda företaget. Så länge en nation utgör den hemmabas där företaget kan utöva strategisk, kreativ och teknisk kontroll kommer den nationella ekonomin att gynnas oavsett om företaget i realiteten ägs av utländska investerare eller bolag.¹²

Utvecklingen av förhållandet mellan den svenska staten och storindustrin belyser en viktig slutsats: transnationaliseringen av näringslivet innebär ett skifte från politiska regleringar av näringslivet till förhandlingar mellan stat och näringsliv.¹³ Gränslösheten markerar med andra ord en tydlig maktförskjutning.

Den nationella integrationen i Europa innebar historiskt att de lokala och regionala gränsernas betydelse minskade för näringslivet. De ekonomiska spelreglerna beslutades på nationell nivå och staterna blev de dominerande aktörerna ifråga om ingrepp i marknadsekonomin. Genom den inre marknadens fyra friheter, och genom avregleringen av valutan, förlorar statsgränserna sin tidigare roll, samtidigt som spelreglerna i hög grad beslutas inom EU. Denna process har medfört att näringslivets intresse för de lokala och regionala territorierna ökat, inte minst som miljöer för själva produktionen. Näringslivet är starkt beroende av sådana miljöer när det gäller infrastruktur

och personalrekrytering. I det gränslösa Europa ökar paradoxalt nog antalet relevanta gränser kraftigt.

En intressant hypotes skulle kunna vara att en regions eventuella framgång beror på om den kan erbjuda institutionella länkar för ökad kommunikation mellan offentliga och privata intressen, och på om den kan mobilisera politiska och administrativa resurser för att skydda sig mot oönskade konsekvenser av den europeiska integrationen.¹⁴

Territoriella ideologier

Den territoriella omvandling som vi nu bevittnar äger givetvis rum i ett bestämt idésammanhang och inte i något ideologiskt tomrum. Synen på vad det egna territoriet är, vad det skulle kunna vara och vad det möjligen *borde* vara öppnar i själva verket upp ett vitt spektrum. Hur idéerna sedan förhåller sig till det konkreta agerandet varierar. I vissa fall kan de nog fungera som vägledning för det konkreta handlandet, i andra fall skapas nya idéer för att rättfärdiga ett visst agerande eller också anpassas idéerna helt enkelt till nya förutsättningar.

Ideologiseringarna av territoriet – vi kallar dem här för enkelhetens skull ideologier – innehåller skiftande krav på graden av integration och folklig identifikation. Ideologier som förutsätter både hög identifikation och integration är i synnerhet traditionell regionalism, nationalism och paneuropeism. Dessa ideologiska kompasser har ofta mytiska drag med föreställningar om utvaldhet och en ödesbunden gemenskap. Idéerna har som regel en lång historisk tradition med mycket speciellt ursprung, och varje särskild riktning har också ett stort antal uttolkare. Såvitt vi vet har det inte tidigare gjorts några försök att systematisera dessa territoriella ideologier utifrån synen på integration och identitet, och vi har därför valt att försöka klassificera och skissera några huvuddrag i dessa idémönster – naturligtvis utan anspråk på fullständighet.

Den *traditionella regionalismen* har sin bakgrund i romantikens provinstanke. Regionen ansågs vara naturligt framvuxen och utrustad

med en ursprunglig folklig gemenskap och med den folklore som antogs ingå i den provinsiella kulturen. Regionen var inte bara en plats utan inbegrep också människornas liv på denna plats. Den betraktades som självförsörjningsbas, som livsform och identitet. Under 1800- och 1900-talen kom den traditionella regionalismen att fungera som en motståndsrörelse mot urbaniseringen och industrialiseringsprocessen.

Regionen blev härigenom inte bara en analyskategori utan också ett ideal, som för regionernas talesmän positivt avvek från den kulturupplösande modernisering som tycktes berusa samtiden. När allt fast förflyktigades och alla värden omvärderades framstod regionen (så tolkad) med sin trygga, lantliga puls och sin ursprungliga folkkultur som ett alternativ.¹⁵

Den traditionella regionalismens politiska form är regional självstyrelse med en geografisk indelning som följer kulturella gränser och folklig identifikation. För många regionalister var federalismen den statsform som bäst svarade mot de regionala anspråken på autonomi.

En annan idériktning är *nationalismen* som även den har djupa historiska rötter. Begreppet *patria*, som vi använder i ordet patriot, förekom redan på 700-talet för att beteckna ett *regnum*, det geografiska området för detta *regnum* och människorna där. Medeltida idéer om kungariket och folk låg också nära senare föreställningar om nationer.

Den moderna nationalismen har sin bakgrund i franska revolutionen med dess idéer om att statsmakten skulle vila på en folkligt förankrad suveränitet, och att människorna skulle ha en gemensam tillhörighet inom statsgränserna. Nationsbegreppet är emellertid diffust och kan syfta på det mesta: på etnicitet, historisk tradition, religion, språk osv. Nationalismen kom också att inkorporera föreställningar om »nationella ekonomier«, avgränsade av valutor, offentliga finanser och statlig ekonomisk politik.

Den nationella principen etablerade territoriella idealgränser med devisen »ett land, ett folk, ett rike«. Principen gick hand i hand med den industriella revolutionen som förutsatte elementär folklig utbildning och gemensamma minnen, traditioner och andra kulturella koder. Resultatet blev en kulturell standardisering i nationalstaten, kanske främst symboliserad av språklig likriktning. Udden var riktad mot mångkulturella imperier och principen fick ett genombrott vid Versaillesfreden 1919. Därigenom kom nollsummespelet om territoriell integration att innehålla både en nationell integrationsväg och en desintegration av imperier.

Den *paneuropeiska visionen* har en lång idéhistorisk tradition. Under medeltiden fördes en diskussion bland furstar, kardinaler och påvar om att i det latinska Europa upprätta en »Respublica Christiana« som ett bålverk mot Bysans och den islamska världen. Från tid till annan har olika härskare, särskilt tyska och franska, försökt upprätta en europeisk enhetsstat under en viss stats hegemoni. Under 1800-talet fördes en omfattande politisk och vetenskaplig diskussion om möjligheten att skapa ett Europas Förenta Stater utifrån en europeisk identifikation. Redan här utkristalliserades de två institutionella lösningar som skulle prägla den fortsatta diskussionen: en europeisk statsbildning respektive en nära samverkan mellan staterna. 1800-talets lösning var den sannolikt lättast framkomliga vägen, nämligen maktbalans och samverkan, medan den moderna lösningen, EU, är den komplexa integrationsvägen.

Den gemensamma och underliggande tanken i dessa olika idékomplex är att identifikation och integritet antas vara fundamentala förutsättningar för politisk stabilitet, legitimitet och effektivitet, kort sagt för ett fungerande samhällskontrakt. Om det saknas överensstämmelse mellan territoriets gränser och de folkliga identifikationerna uppstår betydande svårigheter att uppamma folkligt stöd för den politiska makten och därmed en risk för territoriell upplösning. Om det saknas kongruens mellan den geografiska avgränsningen av grundläggande politiska problem och de politiska beslutens räckvidd upp-

står betydande svårigheter för en effektiv problemlösning och en uppenbar risk för bristande legitimitet.

Användningen av dessa ideologier som politiska ledstjärnor för den territoriella politiken har under de senaste århundradena givit upphov till starka politiska konflikter. De revolutionära idéerna om nationalstaten fick till följd att Europas statssystem under 1800-talet kom i gungning, och att den rådande inkongruensen mellan politik och kultur hamnade högt upp på den politiska dagordningen. I praktiken visade det sig dock att de folkliga förutsättningarna dåligt matchade de politiska maktförhållandena. Visserligen uppkom nationalstater (i betydelsen »Nation states«) som fungerade relativt väl i detta avseende, och där det förmodligen bästa exemplet är en av de yngre statsbildningarna, nämligen Island. Men framför allt fick vi nationalstater som såg till att skapa en folklig tillhörighet, och som genom industrisamhällets framväxt fick politiska instrument att standardisera kulturella uttrycksformer och konstruera en nation inom territorialstatens gränser (»State nations«).

Nationalstaterna i Europa har sålunda tillkommit på två olika sätt. Antingen fanns det, som i det franska exemplet, en existerande territorialstat som kunde skapa en nation av befolkningen och därmed upprätta en kongruens mellan politik och kultur. Eller också – som i fallet Tyskland – lades den kulturella samhörigheten hos en betydande folkgrupp till grund för en vision och en framgångsrik kamp för en kongruent statsbildning.

I många europeiska stater kvarstår motspänstiga regioner med etniskt-kulturella särdrag, såsom Flandern, Grönland, Bretagne, Korsika, Sydtyrolen, Katalonien, Baskien, Skottland och Åland. En betydande del av terrorismen i Europa har sprungit fram ur konflikten mellan centralmakt och sådana regioner, t ex i Baskien (ETA) och på Nordirland (IRA).

Den paneuropeiska visionen kan möjligen uppfattas som mindre hotfull än de nationalistiska budskapen, något som främst har att göra med att det här handlar om ett avsevärt större territorium än national-

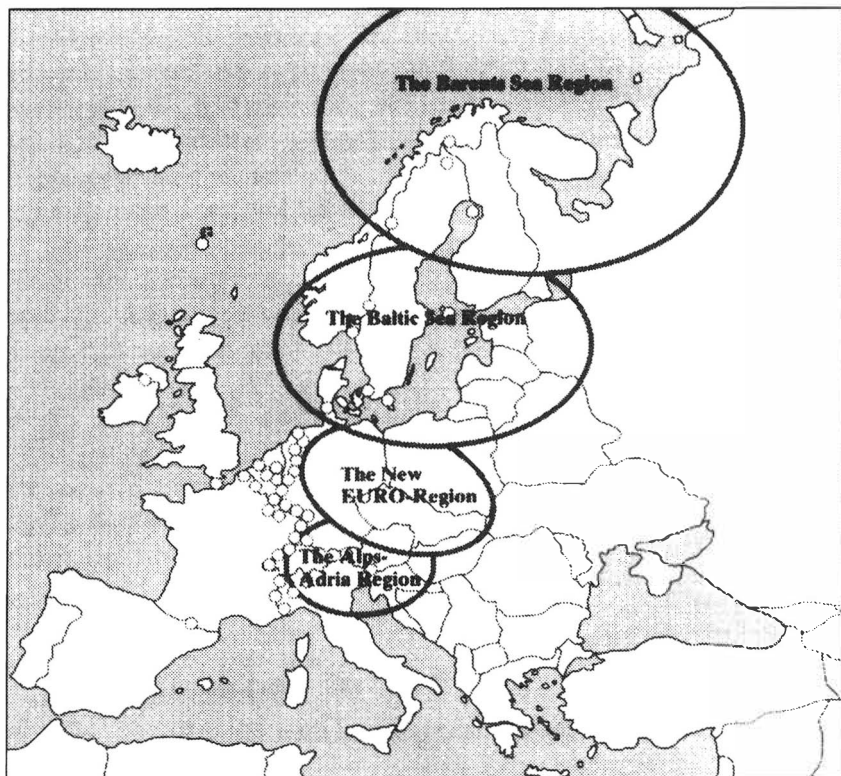

Fig 7: Gränsöverskridande regionalisering i Europa. Källa: Nordrefo, 1994:6.

staternas, och att den europeiska identifikationen visat sig ha svårt att övertrumfa de mångskiftande nationella och regionala identiteterna. Samtidigt bör man lägga märke till att också paneuropeismen kan främja konflikter och intolerans, framför allt i förhållande till utom-europeiska folk och stater – något som inte minst kan vändas mot kontinentens betydande invandrargrupper från exempelvis muslimska länder.

I en djupare mening kan de nya villkoren innebära att idén om territoriet som en helhet måste omprövas. Det kanske inte längre är möjligt att på det postsuveräna territoriet trovärdigt hävda traditionell regionalism, nationalism och paneuropeism – idémönster som Benedict Anderson kallat »kulturella artefakter«. I vart fall minskar

styrkan i dessa idéer i de utvecklade delarna av Europa. Idag lanseras istället en rad nya eller nygamla ideologier som inte förutsätter en sådan territoriell helhet.

Ideologier som visserligen förutsätter en hög identifikation men som är mera anspråkslösa ifråga om integration är särskilt nordism och Sápmi. I båda fallen kan man säga att det handlar om mer modesta anspråk på integration jämfört med idéerna ovan, och att de symboliserar en anpassning till vad man uppfattar som historiska realiteter.

Skandinavismen uppkom i mitten av 1800-talet som en ideologisk motrörelse till visionen om en tysk *Volksgemeinschaft*. Föreställningen var att det fanns en skandinavisk nation med en i långa stycken gemensam identifikation och kultur. Kalmarunionen från år 1397 kom att stå som symbol för en skandinavisk politisk tradition. Den politiska formen för skandinavismen var en skandinavisk nationalstat, eventuellt av federal karaktär. Så småningom har skandinavismen vidgats till *nordism* genom att även omfatta Finland och i viss mån Island. Nordismen har främst handlat om ett funktionellt integrerat Norden, och knappast någon har förespråkat en nordisk statsbildning.

Sápmi omfattar ett stort geografiskt område i norra Norden och nordvästra Ryssland, där det finns en samisk befolkning på bortemot 100 000 människor och också en viss språkgemenskap. Sedan 1992 finns ett gränsöverskridande Sameråd samt särskilda sameting inom de olika staterna. Ideologin handlar om att samerna utgör en ursprungsbefolkning med legitima anspråk på speciella rättigheter och med ett viktigt kulturarv att vårda.

Ideologierna kan också anpassas till det omvända, dvs till att befolkningen inom ett område knappast har någon överordnad gemensam tillhörighet men däremot gemensamma intressen av olika slag. Bland sådana ideologier – som alltså förutsätter en hög integration men är mer anspråkslösa ifråga om identifikation – återfinner vi särskilt föreställningarna om det mångkulturella samhället och nyregionalismen.

Det *mångkulturella samhället* innebär en kanske avgörande kon-

frontation med tidigare föreställningar om nationalstaten. Själva utgångspunkten i de flesta uttolkningarna är att befolkningen har en etnisk-kulturell heterogenitet och att den nationella samhörigheten kanske befinner sig först på andra eller tredje plats på identitetsskalan. De värden som denna föreställning särskilt lyfter fram har att göra med en social kreativitet som befrämjas av mångfald, samt tolerans och respekt mellan olika folkgrupper. För de multinationella statsbildningar som redan är ett faktum innebär denna åskådning också en realistisk anpassning till existerande pluralism och behovet av samhällsfred. Det konkreta alternativet tycks vara en »etnisk rensning« av det avskräckande slag som skett i Bosnien.

Nyregionalismen är en ideologisk överbyggnad till den pågående regionaliseringen i Europa. Utgångspunkten är att regionaliseringen ingår i ett moderniseringsprojekt, där regionen framstår som en funktionell teknik att fullt ut bli delaktig i storsamhället – den är alltså inte som den traditionella regionalismen ett värn mot strukturomvandlingen och omvärlden. En variant av detta tema är den s k nya »lokalismen« eller kommunalismen, vilken kan ses som en direkt konsekvens av globaliseringen. »Den gamla lokalismen byggde på geografins begränsningar. Den påtvingades individen och kom att uppfattas som 'naturlig'. Den nya lokalismen är inspirerad av yttre förhållanden och insikter. Den är avsiktlig, medveten och grundar sig på fritt val.«¹⁶

De traditionella politiska ideologierna har en komplicerad relation till de territoriella ideologierna. Ursprungligen fanns både hos liberalismen och socialismen utopiska föreställningar om en gränslös värld, där de miljontals individuella livsprojekten stod i fokus, eller där den internationella solidariteten band samman arbetarklassen i olika stater. Efter första världskriget kom socialismen att fusioneras med det nationella – i Sverige i form av folkhemstanken. Konservatismen är den ideologi som tidigast förknippades med nationalismen. De gröna partierna i Europa har däremot närmast haft en regionalistisk utgångspunkt. Den europeiska integrationen har inneburit att

många partier med varierande framgång försökt länka om sina nationalistiska kopplingar till mera paneuropeiska utgångspunkter, medan andra partier förstärkt sin nationalistiska profil. Konsekvensen har blivit en ny territorialitet i den politiska maktkampen.

Den logiska motpolen till de territoriella ideologier som bygger på både integration och samhörighet är idékomplex som varken förutsätter det ena eller det andra. Tidigare kunde kanske dessa föreställningar avfärdas som apolitiska eller anarkistiska, men samhällslivets nya villkor har skapat ett ökat intresse för sådana utgångspunkter. Framtidsföreställningar om »den globala byn« sammanvävd av elektroniska nätverk av det slag som skildras i Tredje vågen av Alvin Toffler (1980) är kanske det främsta exemplet på att det nu finns jordmån för helt nya, och i det närmaste icke-territoriella politiska ideologier. Kanske skulle man kunna påstå att hemlandet här har ersatts av hemsidan. För första gången finns det tekniska och relativt billiga möjligheter att faktiskt på ett globalt plan knyta samman alla tänkbara intressen och grupperingar i interaktiva nätverk mer eller mindre oberoende av avstånd och hierarki.

Territoriella nivåer

Under medeltiden var det inte självklart att det skulle finnas klara geografiska gränser mellan olika »territorier«. Som regel var gränserna suddiga och fungerade som fronter eller stora övergångszoner. Den politiska eliten hade en rörlighet som varken förr eller senare har överträffats. Ett roande exempel är Henry Plantagenet:

Detta var Henry, på sin fars sida greve av Anjou och på sin mors hertig av Normandie, genom giftermål hertig av Aquitaine och dessutom, för fullständighetens skull – men bara därför – kung av England, även om detta inte betydde särskilt mycket för det land där han tillbringade det mesta av sin tid.¹⁷

Europa präglades starkt av den böljande kampen mellan överlappande territorier, och befolkningens identifikationer och politiska lojaliteter var ytterst mångfasetterade. Ur denna mosaik föddes så småningom territorialstaten med klara gränser och suveränitetsanspråk.

Ett territorium utmanas ständigt både av andra existerande territorier och av invånarnas visioner om alternativa ordningar. Mellan territorierna utvecklar sig ett bestämt mönster av symmetriska (konkurrens eller samarbete) och asymmetriska relationer (hierarki).

När flera politiska nivåer samtidigt utövar makt över ett visst territorium uppträder integrativa krafter i olika riktningar, och därmed ett antal potentiella konfliktmönster. En klassisk konfrontation inträffar då en stat stöter på separatism inom delar av sitt territorium; ett aktuellt exempel är Ryssland och Tjetjenien. Historien visar att stater ofta sökt bryta upp och stuva om kommuner och regioner för att främja moderniseringen av samhällsekonomin och kanske utveckla välfärdsstaten, men man har därigenom också lyckats förstärka den nationella integrationen. Paradexemplet runt om i Europa är de kommunsammanslagningar som genomförts, inte minst under 1960-talet, ofta med hårdnackat lokalt motstånd. Europa har genom integrationen tillkommit som nytt territorium, vilket kan komma att omvandla det traditionella samspelets mönstret mellan stat, region och kommun. Vissa krafter söker då etablera en europeisk integration, andra en nationell och åter andra en regional eller lokal integration.

Att hålla samman ett territorium som överlappar ett flertal mindre är en besvärlig uppgift som i princip kan lösas på två sätt. I det första fallet föreligger en stark inre sammanhållning gentemot omgivningen, och det stora territoriet fungerar som en allians av mindre territorier – ett territoriellt förbund. Ett gott exempel är en federal stat som Schweiz.

I det andra fallet måste territoriet aktivt hållas samman för att inte falla sönder, vilket kan ske genom hierarkiska relationer mellan det stora och de mindre områdena. Densenmedeltida teorin om territorialstatens suveränitet etablerade ett antal grundläggande statsuppgifter

som diplomati, försvarsmakt, lagstiftning och domstolsväsende. Statens primära uppgift har ansetts vara att säkra territoriets fortbestånd, genom att utåt skydda dess konstitution med hjälp av säkerhetspolitiska åtgärder och inåt upprätthålla den genom domstolar och ordningsmakt. Arbetsfördelningen mellan den centrala statsmakten, regionerna och kommunerna blev till slut en fråga om statsmaktens gottfinnande. Historiskt har denna aktiva sammanhållning förutsatt ett geografiskt maktcentrum som i enhetsstaterna regelmässigt inneburit uppkomsten av huvudstäder, vilka vanligen blivit de största stadsregionerna i sina respektive länder.

Till dessa nationella centra har förutom de politiska besluts- och förvaltningsfunktionerna även graviterat det civila samhällets och näringslivets styrenheter liksom massmedier och kulturinstitutioner, något som givetvis i hög grad förstärkt den nationella integrationen. I det regionala territoriet har olika centra i bästa fall kunnat spela en roll svarande mot regionens politiska och ekonomiska ställning. Genom denna ordning har varje territorium av någon geografisk utbredning haft en inbyggd konflikt mellan centrum och periferi, där periferin definierats utifrån dess maktposition i förhållande till det nationella maktcentret och inte utifrån dess geografiska position. För svenskt vidkommande innebär det att Skåne utgör en svensk periferi (»landsorten«) i förhållande till Stockholm, samtidigt som regionen geografiskt har en mer central position i Europa än vad huvudstaden har.

Det klassiska asymmetriska mönstret är som tidigare framhållits enhetsstatens hierarkiska övertag i förhållande till kommuner och regioner. I dessa fall är det ytterst staten som bestämmer både uppgiftsfördelningen och de geografiska gränserna. Debatten om decentralisering, kommunal självstyrelse och regional utveckling rör sig i hög grad om just detta.

I vissa stater fungerar regionerna som en överordnad nivå till kommunerna, t ex i federala stater. I den aktuella svenska regiondebatten framförs ofta farhågor från kommunernas sida om att nya regio-

nala konstruktioner skulle bli överinstanser till kommunerna – det regionala territoriet ställs således här mot det lokala.

Regioner och kommuner har ofta uppfattats som inordnade i ett mer eller mindre naturligt mönster av samverkan på det suveräna territoriet, en beordrad nationell allians med föregivna gemensamma intressen uttolkade av statsmakten. Den konkurrens som trots allt förekommit bland regioner och kommuner har av statsmakten uppfattats som ett utflöde av »inskränkt provinsialism« och »byapolitik« och naturligtvis som mindre önskvärd. De intressekonflikter som ändå kan finnas har ansetts böra lösas av staten med hjälp av rättvisa spelregler, samordnad politik och omfördelning av resurser genom en medveten regionalpolitik. I Sverige kom välfärdsstaten att bli en viktig uppgift för den centrala nivån, medan kommuner och landsting spelade en avgörande roll för det praktiska genomförandet av olika välfärdsprogram.

Eftersom jämlikheten var ett framträdande värde i det politiska systemet kunde också geografiska skillnader uppfattas som orättvisor, något som gav kommuner och landsting ett begränsat utrymme för kommunideologiska motdrag. Det svenska systemet har framför allt haft en spridning av funktioner som grundats på pragmatiska överväganden om effektivitet och lämplighet, snarare än på principiella utgångspunkter. Resultatet har blivit en »obalans mellan å ena sidan förväntningarna på den funktionella regionens förmåga till problemlösning, och å den andra själva villkoren för ett effektivt och ansvarsfullt styre«. ¹⁸ Det allmänna mönstret i Europa rymmer också en påfallande pluralism i arbetsfördelningen mellan de olika nivåerna. Det kan noteras att föreställningarna om statsfunktioner däremot har varit mer principiella och på ett intressant sätt nästan oberoende av staternas storlek. Frankrike och Island uppvisar därvidlag knappast några större skillnader. Däremot har diskussionerna om funktioner på de regionala och lokala nivåerna haft en tydlig storleksdimension, viket särskilt framkommit i samband med kommunsammanslagningarna i Sverige och Storbritannien.

Den nya territorialitetens villkor innebär också att statsmakten inte längre kan behålla sitt traditionella och exklusiva monopol på utrikespolitikens område. Ett utrikesdepartement kan idag inte överblicka de mångfasetterade och expanderande utrikesrelationerna inom olika sektorer. Därtill framträder kommuner och landsting som aktiva utrikesaktörer, bl a genom lobbyverksamhet i Bryssel och diverse gränsöverskridande samarbete. Svenska företag och organisationer är alltmer inbäddade i svår överskådliga europeiska policynätverk. I detta skede blir frågan om uppgiftsfördelningen inom enhetsstaten i hög grad en öppen fråga och ett föremål för maktkamp. I Sverige har exempelvis ett flertal statliga utredningar studerat frågan om lokaliseringen av »regionala utvecklingsfunktioner«, och därvid kommit fram till att sådana uppgifter i princip bör överföras till den regionala nivån. En annan fråga är om den nationella kulturpolitiken bör sikta mot att gå utanför huvudstaden och ge »nationella uppdrag« till regionala kulturinstitutioner. Vad man kan se framför sig är en allmän dragkamp om välfärdspolitiken mellan å ena sidan den centrala nivåns ämbetsverk och å den andra kommuner och landsting.

Mellan symmetriska och asymmetriska relationer råder ett dynamiskt samspel. Ett viktigt studieobjekt är därför övergångarna från konkurrens och samverkan till hierarki eller vice versa. De nya villkoren väver samman territorierna så att gränserna blir transparenta och tidigare mönster av samverkan, konkurrens och hierarki påtagligt förändras. En tydlig konsekvens tycks vara att *den territoriella hierarkin omvandlas*.

En schablonföreställning är att de nya villkoren innebär att alla pyramider rivs, vilket inte alls stämmer. Vissa hierarkier upplöses nämligen samtidigt som andra förstärks eller etableras. Inte heller är det så att gränserna blir allt mindre viktiga i »det gränslösa Europa«. Snarare sker en dramatisk tillväxt av antalet politiskt och ekonomiskt relevanta gränser.

Den nationella nivåns nya karaktär

I diskussionen om den politiska transformationen av Europa hävdas ofta att nationalstaten befinner sig i kris. Detta är åtminstone på kort sikt en felsyn i den meningen att den nationella identifikationen knappast på allvar kan sägas utmanas av någon europeisk identitet. Europa har ett identitetsunderskott, och det är ont om fullfjädrade européer. Snarare handlar de förändrade tillhörigheterna hos kontinentens medborgare om att livsstil och gruppmedlemskap blir allt viktigare, eller om att de regionala identiteterna tilltar i betydelse. Mycket talar för att det i dessa avseenden finns stora skillnader mellan olika platser i Europa, och att den nationella identifikationen ibland är hotad, ibland inte.

Vad som däremot befinner sig i uppenbar kris är enhetsstaten med dess maktanspråk och krav på enhetlighet inom det egna territoriet. EU är i hög grad ett uttryck just för enhetsstatens kris, snarare än en orsak till denna kris. Det ligger i själva EUs konstruktion att den i vissa avseenden kan ses som en ny och högre hierarkisk nivå i förhållande till den enskilda medlemsstaten. Beträktat på ett annat sätt innebär EU att det tidigare mönstret av samverkan och konkurrens mellan de europeiska stater som ingår i unionen ersätts av en hierarkisk relation. Frågan är naturligtvis om EU utgör ett nödvändigt sätt att hantera den underliggande sammanvävningen av staterna på, eller om det också finns andra lösningar.

Integrationen har varit en konfliktfylld process där olika alternativ lanserats. Längs en linje argumenterade man för att trots allt försöka behålla nationalstaten och därmed avvisa alla försök till en djupare politisk integration. En motsatt argumentationslinje gick ut på att genom en federation söka skapa territoriell integritet på europeisk nivå, till priset av en försvagad nationell integritet. Den tredje, och hittills dominerande linjen tycks vara att den europeiska integrationen ska eftersträva en partiell politisk integration, men att nationalstaten fortfarande ska utgöra den grundläggande organisationsenhe-

ten i europeisk politik. Den brittiske ekonomihistorikern Alan Milward döpte betecknande nog sitt magnum opus till *The European Rescue of the Nation-State*.

Den territoriella hierarkin omvandlas emellertid också i en annan riktning, nämligen mot en tydlig regionaliseringsprocess där de europeiska regionerna får större självständighet i förhållande till de nationella territorierna. Framväxten av ett europeiskt territorium sker parallellt med en regional integration såväl inom som över statsgränserna. Samtidigheten i dessa integrationsprocesser är inte någon tillfällighet. Tvärtom har de åtskilligt att göra med näringslivets förändrade karaktär ifråga om gränsöverskridande produktionsnätverk och ökad företagskonkurrens på den inre marknaden, men också med försvagningen av de nationella maktcentra och med det faktum att EU genom sin regionalpolitik och sitt sätt att fungera har förstärkt incitamenten för regionalisering.

En intressant frågeställning är om tendensen till försvagade nationella centra också innebär att de nationella territorierna förlorar en del av sin integration, eller om integrationens mekanismer förskjuts från en påtvingad sammanhållning till en frivillig alliansbildning mellan subnationella maktcentra. I princip kan man tänka sig att ett försvagat nationellt centrum inte skulle behöva innebära en försvagad nationell integration, även om mycket talar för att detta ofta blir fallet.

För de nya stora regionprojekten i norra Europa, särskilt Östersjö- och Barentsregionerna, finns en påfallande frånvaro av regionala maktcentra som skulle kunna hålla konstruktionerna samman. Här finns en underliggande föreställning om att de kan hållas ihop genom en kombination av nationella maktcentra »utifrån« – såsom mellanstatliga Barents- och Östersjöråd – och regionala nätverk inifrån.

En viktig sida av regionaliseringen är dock att konkurrensen ökat också mellan regionerna. Det finns ingen självklar solidaritet mellan en svensk och en sydtysk region, eftersom de tvärtom konkurrerar om utvecklingsresurserna i Europa. Den tidigare nationella alliansen mellan regionerna tenderar att krackelera, och det blir allt svårare för stats-

makten att hantera regionala intressekonflikter. Regional utveckling handlar alltmer om regionens attraktivitet för investeringar och kvalificerad personal på det europeiska territoriet. Också samverkan och alliansbildningar mellan regioner över nationsgränserna blir allt intressantare som vetenskapligt studieobjekt och politiskt handlingsmönster, t ex i form av en ökad regional lobbyverksamhet i Bryssel liksom de stora EU-program som direkt stöder interregionalt samarbete. I Norrland finns både Barentsregionen och Sápmi som viktiga territoriella projekt. Skillnaden är att Barentsregionen grundas på ett regeringssamarbete medan det gränsöverskridande Sápmi är ett samiskt initiativ.

I princip finns det åtta typer av territoriella relationer för ett land som Sverige:

Symmetriska relationer

- I. kommun / kommun
- II. kommun / region
- III. region / region
- IV. stat / stat
- V. EU / Asien, Nordamerika, Ryssland etc.

Asymmetriska relationer

- VI. stat / kommun
- VII. stat / region
- VIII. EU / stat

En väsentlig del av den svenska politiska debatten går att inordna i detta schema. Förhållandet mellan kommunerna (typ I) har på ett konfliktfyllt sätt reglerats genom de två stora kommunsammanslagningarna sedan 1950-talet, varigenom den lokala territoriella strukturen har förändrats i grunden. Det kommunala samarbetet i kommunalförbund och risken för »byapolitik« är ett viktigt ledmotiv i den kommunalpolitiska debatten. I den aktuella regiondebatten i Sverige

har det regionala territoriet ställts mot det lokala (typ II), och den stora frågan har formulerats som ett val mellan att lösa de regionala problemen genom »kommuner i samverkan« (dvs typ I) eller genom att etablera starka regioner. Den ökade konkurrensen mellan regionerna i Europa (typ III) har fått ökad politisk och vetenskaplig uppmärksamhet. En vanlig hypotes är att den ökade konkurrensen är en direkt följd av den europeiska integrationen och den ökade konkurrensnivån inom näringslivet på den inre marknaden.

Den globala politiken har alltid haft en anarkisk grundstruktur – det har aldrig funnits någon världsregering. Istället har staterna skapat gemensamma spelregler för konkurrens och samarbete och också organiserat olika internationella organisationer på mellanstatlig basis (typ IV). Det nordiska samarbetet, liksom folkrätten, FN och GATT är givna exempel på detta. På det globala planet befinner sig EU i en konkurrens- eller samverkansrelation till andra makroterritorier som exempelvis Sydostasien och Nordamerika (typ V).

Hierarkiska relationer mellan territorier uppträder dels som informella dominansförhållanden, som exempelvis i det forna sovjetiska imperiet, dels som formella pyramider. I vissa system fungerar regionerna som en överordnad nivå till kommunerna, t ex i federala stater. I andra fall är relationensymmetrisk. Det klassiska hierarkiska mönstret är emellertid enhetsstaten i förhållande till kommunerna (typ VI) och regionerna (typ VII). Förhållandet mellan EU och staten kan dels karakteriseras som hierarkiskt, dvs inom det överstatliga området (typ VIII), dels som mellanstatligt i övriga delar (typ IV).

Enhetsstatens kris

En innebörd av enhetsstatens kris är att statsmakterna inte längre kan fatta auktoritativa beslut som är bindande för medborgarna inom de viktiga politikområden där EU finns med i bilden. Synen på EU som en ny hierarkisk nivå till staten måste dock nyanseras med hänsyn till att medlemsstaterna på många sätt ingår i dess komplexa struktur och

beslutsprocesser. EU utgör i hög grad en förhandlingsarena där spelreglerna är ganska annorlunda jämfört med vad enhetsstaterna tidigare praktiserat. Det blir allt viktigare för staterna att lära sig förhandla framgångsrikt och att behärska det nya spelet. I detta nya spel är staterna dock inte ensamma som aktörer. Här finns tvärtom företag, lobbyister, regioner och organisationer m m som till stor del kommer från olika nationella miljöer. I det europeiska förhandlingsspelet är det inte heller säkert att en viss stats landsmän verkligen fungerar som medspelare till staten ifråga. Svårigheterna med att definiera de nationella intressena och vad säkerhetspolitiken i praktiken kan innebära ökar därmed kraftigt. För att få ökad europeisk slagkraft inbjuder situationen till att staterna på hemmaplan söker skapa nya och egna förhandlingssystem och alliansbildningar för att samla de många aktörerna inför det europeiska agerandet.

Symmetriska relationer innebär att aktörerna ser varandra som i princip likvärdiga spelare, och att de har möjlighet att aktivt välja varandra för samarbete – eller välja bort varandra. Dessa relationer kan därför i princip inte regleras med hjälp av diktat eller order utan förutsätter överenskommelser och förhandlingar. Eftersom ett framgångsrikt spel kan antas förutsätta en intern sammanhållning hos aktörerna blir det viktigt för den politiska styrelsen att så långt möjligt samla det egna samhället och bygga fungerande territoriellt interna nätverk mellan privata och offentliga aktörer. För demokratiskt styrda organ innebär en förskjutning från beslutsfattande till förhandlingslösningar att demokratins traditionellt öppna arbetsformer kommer i konflikt med förhandlingssystemens behov av slutenhet, och att medborgarna i allt högre grad förväntas ge legitimitet åt ett visst förhandlingsmandat snarare än åt vissa förhandlingsresultat. Om man inte kan beordra tvingas man förhandla.

Även situationen på hemmaplan inbjuder till nationellt riktade förhandlingssystem. Stockholm kan betraktas som Sveriges Bryssel – som en mötesplats för regionala och lokala aktörer, för näringslivet och andra organiserade intressen. I praktiken har Sverige sedan länge

uppfattats som en korporativt orienterad stat där förhandlingar varit omfattande mellan statsmakten, näringslivet och fackföreningsrörelsen. Vad som kan tänkas ske är att denna aktörskrets ytterligare vidgas och att pluralismen i det svenska politiska landskapet kraftigt ökar.

Övergången från enhetsstater till nationella allianser är ingen tebjudning utan en mycket besvärlig transformation. Nationella allianser av mer självständiga aktörer kan inte kommenderas fram i ett skede då kommandopolitiken är på väg att upplösas. En öppen gemenskap inom en nationell ram förutsätter ökad regional och lokal självständighet, gemensam identifikation, gemensamma intressen och rättvisa förhandlingssystem. Hur man i detta politiska, ekonomiska, sociala och kulturella landskap ska kunna skapa den integration och samhörighet som krävs för att upprätthålla de demokratiska principer och det generella västånd vi i västra Europa varit vana vid återstår att se.

Gränsöverskridandets demokrati

DEMOKRATIN STÅR IDAG inför en historisk utmaning – att finna former som är bättre anpassade till en ny, transnationell ordning. Den värld som växer fram bärs upp av funktionella nätverk där nationalstatens territoriella gränser inte längre utgör de självklara ramarna och restriktionerna för olika verksamheter. Nätverken och de nya strukturella villkoren binder ihop det lokala med det globala och skapar ett integrerat system som fungerar på ett delvis annorlunda sätt än de tidigare. Traditionella föreställningar om nationell suveränitet och politiska nivåer utmanas. Den amerikanske nestorn i statsvetenskap, Robert Dahl, hävdar i sin bok *Democracy and Its Critics* att varje epok måste utforma sina egna speciella demokratiska institutioner: »Vilka former den än kommer att ta sig, kan demokratin för våra efterföljare aldrig bli exakt likadan som för våra föregångare«.¹

Transnationaliseringen kan förväntas driva fram nya spelregler och tekniker för politiskt deltagande och inflytande. Detta sker emellertid inte utan smärtsamma processer, och enskilda människor och hela samhällsgrupper kan därvid komma att uppleva ett utanförskap. Demokratin är inte erövrade en gång för alla utan måste ständigt vinnas på nytt. Det är en öppen fråga om demokratin kan klara den nya historiska utmaningen.

I tider av omprövning och reformer skapas ett särskilt behov av att granska de principer och tankemönster som ligger till grund för ett demokratiskt styrelseskick. Vilken arsenal av alternativa politiska

institutioner och processer har demokratin att laborera med? Vad måste formateras på ett nytt sätt för att passa in i dagens och morgondagens transnationella verklighet? Finns det en risk för att grundläggande demokratiska värden urholkas under den övergångsfas som inträder när beprövade politiska spelregler blir i det närmaste irrelevanta, och traditionella maktcentra marginaliseras samtidigt som några nya ännu inte konsoliderats?

För antikens greker var demokratin förknippad med medborgarskapet och innebar ett aktivt och direkt deltagande i de politiska gemenskaperna.² I de grekiska stadsstaterna var medborgarskapet och utövandet av demokratin dock ett privilegium förbehållet ett fåtal fria män. Detta begränsade antal medborgare konstituerade tillsammans *demos*. Någon stat i modern mening var det heller inte fråga om, snarare en stadskommun – en *polis* av medborgare. Den grundläggande principen innebar att varje medborgare (*civis*) var kompetent att inneha offentliga uppdrag och ombesörja gemensamma sysslor.

Det demokratiska arvet från denna epok har under historiens gång i hög grad anpassats till nya och förändrade samhällsvillkor. Men den grekiska demokratin har för många av eftervärldens demokrater bestått som något av en idyllisk hägring.

Föreställningen om att det politiska deltagandet är själva kärnan i medborgarskapet präglar också den demokratiska idétraditionen i modern tid. I den traditionella amerikanska demokratisynen var exempelvis medborgarskapet i detta avseende snarare en skyldighet än en rättighet; det var genom att påverka den politiska maktapparaten som andra medborgerliga rättigheter kunde vinnas och vidmakthållas. Den konkreta utformningen av deltagandet har naturligtvis skiftat över tiden.

Övergången från den småskaliga stadsstatens deltagandedemokrati till den representativa demokrati som präglar våra dagars ofta storskaliga nationalstater var ett viktigt steg i demokratins utveckling. Det demokratiska styrelseskicket formaterades här utifrån ändrade förutsättningar, i synnerhet ett vidgat medborgarskap. Även metoder-

na för medborgerlig delaktighet omvandlades genom att den allmänna rösträtten utvecklades till att bli kärnan i det politiska deltagandet.

Demokratins räckvidd

Formerna för politiskt inflytande, liksom de politiska institutionernas funktionssätt, kan under skilda förutsättningar vara mer eller mindre effektiva. Institutionerna har olika *räckvidd*, vilket innebär att framkomligheten för en interaktion av ett givet slag varierar beroende på de strukturella villkoren. Framkomligheten är kopplad till bl a nivån på ekonomin, teknologin, vetenskapen och informationshanteringen. Men den är också beroende av hur det politiska systemet fungerar och – til syvende og sidst – av egenskaper hos de enskilda individerna. När effektiviteten hos politiska organisationer minskar betyder detta att räckvidden begränsas i interaktionerna, och att potentialen för det politiska deltagandet riskerar att reduceras. I bästa fall söker medborgarna nya vägar till politiskt inflytande, i sämsta fall uppstår vanmakt. En bristandekongruens mellan den politiska makten och medborgarnas metoder för att föra fram sina åsikter eller krav ökar riskerna för sjunkande demokratisk legitimitet för det politiska systemet. Tilltron till rättssäkerheten och förtroendet för det offentliga beslutsfattandet kan därmed allvarligt försämrats.

Men det finns även vissa begränsningar som har att göra med människors förmåga att omfatta exempelvis en politisk gemenskap eller institution. Man kan tala om olika räckhåll där informationsinhämtandet eller kunskapsuppbyggnaden kan sätta klara gränser för möjligheten till identifikation och engagemang.

I kampen för demokratisering och allmän rösträtt kring sekelskiftet 1900 mobiliserades nya medborgargrupper i de framväxande politiska partierna och intresseorganisationerna. Målet var ytterst att förbättra levnadsförhållandena för de breda lagren och påverka samhällsutvecklingen, ett mål som bäst ansågs kunna förverkligas i kollektiva former och aktioner. Under några decennier fick de partier och

organisationer som byggde på industrisamhällets konfliktlinjer god räckvidd. Dessa nya organisationsstrukturer, särskilt de folkrörelsepräglade, fungerade som ett kitt mellan människors sociala, kulturella, materiella och politiska liv. Framkomligheten och effektiviteten i dessa organisationskoncept var gynnsam och i pakt med både industrisamhällets villkor och de reformerade politiska institutionerna. Depolitiska församlingarna fylldes sålunda med demokratiskt valda ledamöter, och kungamakten ersattes efterhand av en parlamentarisk form där regeringsbildningen ytterst byggde på regeringens förtroendefulla förhållande till riksdagen och dess politiska majoritet. I vissa politiska system infördes en maktfördelning som gjorde det möjligt att på demokratisk väg utkräva ansvar.

Men den representativa demokratin utvecklade metoder för ett politiskt massdeltagande som inte bara tog fasta på själva valhandlingen utan också inbegrep ett mer eller mindre kontinuerligt deltagande i politiska partier och olika intresseorganisationer. Dessa organisationer kom ganska snart att anpassa sina strategier för inflytande till reformerade politiska institutioner och processer. I Sverige, liksom i flera andra välfärdsstater, kom enligt många bedömare det politiska inflytandet för dessa intresseorganisationer att nå sin kulmen under 1970-talet – något som avspeglades i samhällsdebatten om »neokorporatism«.

Idéer om kongruens i relationerna mellan väljare och valda, mellan »folkviljan« och de politiska besluten, spelar en viktig roll i 1900-talets teoretiska modeller om demokratin.³ En kongruent relation kan i princip bara inträffa inom ett slutet system, där omgivningens influenser inte förmår störa jämvikten. Kongruenta tillstånd kanske inte alltid är så särskilt önskvärda, eftersom inkongruenser ofta kan ge upphov till kreativa konfrontationer och bära frön till positiva förändringar, även detta viktiga förutsättning för en levande demokrati. Detta till trots intar det normativa jämviktsantagandet en central position i demokratianalys och i den politiska debatten. I svensk tappning omsätts t ex detta ideal i grundlagens målsättningar om »folkviljans

förverkligande« och »åsiktsöverensstämmelse mellan väljare och valda«. Folkets ansvarsutkrävande sker utifrån bestämda regler, bl a i allmänna val inom en given politisk gemenskap på ett begränsat territorium. Denna symmetritanke blir betydligt svårare att omfatta och tillämpa när besluten fattas på transnationella arenor som EU och Internationella valutafonden eller efter förhandlingar i olika kvasioffentliga transnationella nätverk där just gränsöverskridandet och omvärldsrelationerna utgör de karaktäristiska dragen.

Frågan är om det går att skapa en åtminstone förhållandevis god kongruens mellan det offentliga beslutsfattandet och medborgarna i en transnationell värld där staten inte längre utgör den självklara basen för den politiska styrelsen. Den brittiske statsvetaren David Held frågar sig vems samtycke och politiska deltagande som egentligen legitimerar beslut om globala politiska problem som miljöförstöring och aids. Vilken är den relevanta väljarkåren? Inför vilka väljare är olika beslutsfattare ansvariga?⁴

De förändrade villkoren skapar stigande svårigheter för både beslutsfattare och väljare att omfatta de nya politiska landskapen. Dagens maktstudier utgår allt mindre från formella organisationsstrukturer utan istället från olika policynätverk där en nästan oöverskådlig mängd gränsöverskridande interaktioner sker. Aktörerna utses snarare utifrån intressen och kompetens (inteminst derastillgång till andra nätverk) än genom valprocedurer där strikta representativa kriterier tillämpas. Gränsen mellan offentligt och privat – liksom uppdelningen mellan lokal, regional, nationell, europeisk och global nivå – tenderar att minska i betydelse.

Politiska institutioner är unika och svåra att ersätta med nya. De är exempel på sega strukturer som endast långsamt anpassas till grundläggande ekonomiska, politiska och sociala omvandlingar eller, om en tillräcklig anpassning inte äger rum, plötsligt sprängs inifrån genom exempelvis politiska revolutioner. Politiska institutioner tenderar därför att vara väl ägnade att lösa gårdagens problem. Så t ex är vde industrisamhället och den representativa demokratin en uppsättning

etablerade politiska institutioner präglade av och utformade under tidigare epoker – kungar, parlament och offentliga förvaltningar – liksom regelsystem som grundlagar, rättsväsende osv. Demokratiseringen medförde visserligen en rad nya institutioner, men i många fall bara en gradvis justering av regelsystem och strukturer. Framkomligheten och effektiviteten måste öka inom de politiska institutionerna och i kanalerna för medborgarkontakter.

En del av dagens organisationsteoretiker – »nyinstitutionalisterna« – tycks vara ense på åtminstone två punkter. För det första att institutioner skapar politik i den meningen att de påverkar resultaten genom att forma olika aktörers identiteter, makt, och strategier. För det andra att institutioner är historiskt formade. Detta senare förhållande påverkar i hög grad deras uthållighet och förmåga att klara påfrestningar. Den amerikanske statsvetaren Robert D. Putnam ger i sin studie av Italien följande träffande beskrivning av institutionernas historiska formering:

Vilka andra faktorer som än kan påverka deras form är institutionerna tröga och »robusta«. Därmed förkroppsligar de historiska händelseförlopp och vändpunkter. Historien är viktig därför att det som händer (även om det i någon mening är »slumpartat«) betingar det som kommer därefter. Individerna må »välja« sina institutioner, men de väljer dem inte under förhållanden som de själva har skapat, och deras val påverkar i sin tur de ramar inom vilka deras efterkommande väljer.⁵

Ofta äger anpassningen till ändrade spelregler rum genom att viktiga interaktioner kanaliseras informellt i nya konstellationer, och därmed i praktiken marginaliserar rådande formella regler och politiska institutioner. Ett extremt exempel på detta är att den tidigare svenska regeringsformen kom till efter det svensk-ryska kriget i början av 1800-talet och knappt ändrades före grundlagsrevisionen på 1970-talet. Sverige styrdes med andra ord demokratiskt efter 1910- och 1920-

talens rösträttsreformer och en i realiteten genomförd parlamentarisk regeringsbildning – trots att den gällande konstitutionen allttjämt legaliserade kungamakten.

Transnationaliseringen skapar inte heller något plötsligt paradigmskifte ifråga om politiska institutioner och strukturer för medborgarinflytande. Dagens och morgondagens politiska organisationer kommer huvudsakligen att växa fram och utvecklas gradvis utifrån lösningar som avviker från 1800- och 1900-talens traditionella modeller och ideal. Inte sällan präglas organisationsförändringar av pragmatism och kompromisser mellan konkurrerande intressen och värderingar. Ett utmärkt exempel på transnationaliseringens gradvisa genomslag är EU, en unik dynamisk organisation där mångfalden av utvecklingssteg och organisationslösningar givit upphov till alltmer komplexa nätverk och beslutssituationer.

Demokratisk legitimitet

Människors tro på demokratin som idé brukar anföras som en viktig förklaring till dess framgångar under senare år. I boken *Democracy – The Unfinished Journey* (1992) påtalar exempelvis den brittiske statsvetaren John Dunn »den inbillningskraft och den rent mänskliga styrka demokratin som idé besitter«. ⁶ Historien har dock visat att demokratis förespråkare ibland gjort alltför stora utfästelser om vad den kan åstadkomma. Diskrepansen mellan å ena sidan människors förväntningar om politisk delaktighet, frihet, fred, lycka och rättvisa, och å den andra en hård social och ekonomisk verklighet, har ställt unga demokratier inför svårartade politiska kriser. Historien har dessutom lärt oss att demokratin ständigt måste återerövas. Inte ens i till synes stabila demokratier saknas problem. Demokratin har sina inneboende begränsningar och behöver utvecklas och fördjupas. ⁷

Även bland demokratiteoretiker har det under årens lopp funnits en tendens att idealisera olika slags definitioner och modeller. Efter som ett flertal filosofer och forskare velat förespråka demokratiska

idéer om jämlikhet, rättvisa och delaktighet har litteraturen kommit att präglas av ett normativt anslag. Att kritisera och ta avstånd från inlärd idealbilder har inte alltid accepterats – inte ens av forskarsamhället. Det fick den österrikiske nationalekonomen Joseph Schumpeter erfara när han år 1942 i boken *Capitalism, Socialism and Democracy* presenterade sin demokratiska konkurrensmodell (the competitive model of democracy) och därmed tog avstånd från den idealbild av representativ demokrati som var förhärskande i västvärlden. Den centrala tanken hos Schumpeter var att det inte finns något tillstånd som ger alla människor ett fritt val utifrån sina respektive preferenser. Snarare handlade det för medborgarna om att välja mellan olika politiska eliter som i öppen konkurrens presenterar sina program, sina ståndpunkter och sitt agerande på den politiska marknaden. Modellen var enligt Schumpeter mer realistisk och anpassad till ett storskaligt, byråkratiskt masssamhälle.⁸

Schumpeter har enligt somliga kritiker en alltför negativ syn på individens förmåga att ta ställning till och fatta beslut i enskilda politiska frågor, och han skulle därmed underskatta väljarnas kompetens.⁹ Det torde vara uppenbart att konkurrensmodellen inte är normativ i den bemärkelsen att den anger något eftersträvansvärt tillstånd. Däremot har modellen en viss relevans om man istället betraktar den faktiska utvecklingen. Schumpeters tankar har också, tack vare tidsandans individualism och marknadsliberala synsätt under 1980- och 1990-talen, fått något av en renässans.

Under senare tid tycks demokratidebatten ha fått en större öppenhet. Det är möjligt att demokratins segertåg runt om i världen ökar behovet av att diskutera dess inneboende svagheter. Ett centralt problem är just riskerna för bakslag när politiker i demokratins namn ger löften som inte kan infrias. Den italienske statsvetaren Norberto Bobbios bidrag till denna diskussion är att i sitt försök att definiera demokratin utgå från det han anser att Västeuropas liberala demokratier varit bäst på, nämligen att skydda de frihetliga rättigheterna (till dessa räknar han författningars garanti rörande politiska församling-

ar, åsiktsfrihet osv). En definition av demokratin bör alltså enligt Bobbio inte innehålla mer än vad systemet kan garantera. Hans minimidefinition blir därför »ett beskydd av de frihetliga rättigheterna«. ¹⁰

Ett av de mer kända inslagen i debatten är den amerikanske diplomaten Francis Fukuyamas tes om framgångens dystra baksida, »historiens slut«. Berlinmuren innebar demokratins slutliga seger men även slutet på framstegen, detta som en konsekvens av bristen på en dialektisk utvecklingsprocess. Segern skulle inte bara gälla demokratin som styrelseform utan även överlägsenheten hos kapitalistiska system. ¹¹ Demokratin har ju på ett framgångsrikt sätt visat sig kunna samexistera med kapitalistiska, marknadsekonomiska system, inte minst beroende på vissa grundläggande idéer som har med värandet av den privata äganderätten att göra.

Framgångsmyten har förvisso ifrågasatts, och många har påtalat kopplingen mellan demokrati och levnadsstandard, där dyrköpta erfarenheter visar att det är svårt att införa demokrati i mycket fattiga länder. Ett annat problem som undergräver myten om demokratins framgång och slutliga seger är att demokratin visat sig vara maktlös när det gäller att lösa världens mest gigantiska problem, nämligen fattigdom, drogmissbruk, krig och miljöförstöring. Dessutom finns det en överhängande risk för att demokratin skapar ett klimat av »bedövande tolerans« som kan ge grogrund åt karismatiska och totalitära rörelser. Demokratin kan i ett komplicerat samhälle få problem med att attrahera människor som vill ha snabba och enkla lösningar. ¹²

I likhet med John Dunn kan man naturligtvis också betrakta »myntets framsida« och söka ytterligare förklaringar till att demokratin som styrelseform har framgångar även i vår tid. Dunn ser den ovanligt praktiska livsdugligheten hos demokratins ekonomiska, sociala och politiska arrangemang som en av de viktigaste förklaringarna. ¹³ Den konstitutionella, representativa demokratin har vävts samman med den moderna statens framväxt och utveckling. Det innebär

att demokratin under sin existens har utvecklat bestämda metoder för att skänka medborgarna vissa grundläggande värden. En demokratisk styrelse minimerar t ex riskerna för fysiskt förtryck både för enskilda individer och grupper. Dessutom har demokratin i den moderna staten utvecklat stabila spelregler för att hantera behovet av växlingar vid makten. Makthavare behöver inte längre störtas utan kan ersättas med andra aktörer enligt konstitutionella regler. Det innebär att det politiska ansvaret utkrävs kontinuerligt, varvid riskerna för regeringsmaktens förtryck av konkurrerande grupper minimeras.

Tilltro och effektivitet

Varje öppet politiskt system förutsätter för sin överlevnad en viss grad av legitimitet. Sociologen Max Weber utgår från rationell auktoritet – dvs den legalt formerade och procedurmässigt reglerade form av auktoritet som utmärker moderna samhällen – och definierar legitimiteten i termer av *tilltro*.¹⁴ Hans synsätt har många anhängare inom samhällsvetenskapen. Seymour Lipset har anammat detta då han definierar det politiska systemets legitimitet som en fråga om huruvida medborgarna anser att de befintliga politiska institutionerna är de mest ändamålsenliga för systemet. Det handlar med andra ord om tilltron till de politiska institutionerna och deras förmåga att klara sina uppgifter.¹⁵ Men det finns även forskare som kritiserat Webers analys. En av dessa, David Beetham, hävdar i sin bok *The Legitimation of Power* att Weber genom sin definition lämnar samhällsvetarna utan adekvata redskap att förklara varför människor under vissa omständigheter erkänner makten som legitim – men inte under andra. Det förefaller, menar Beetham, som om samhällsvetaren »är en person som alltid måste bli överraskad när människor slutar att betrakta makt som legitim och går ut på gatan i protest«.¹⁶

Den demokratiska legitimiteten vilar dessutom på vissa grundläggande föreställningar om hur politiken ska organiseras. Det är idéer om människors lika värde, om hur de demokratiska procedurerna ska

fungera och framför allt om medborgerliga fri- och rättigheter. Ytterst legitimeras det politiska systemet genom allmänna val och allmän rösträtt, vilket alltså innebär att den politiska ledningen bör ha en folklig förankring för att kunna överleva.

Demokratisk legitimitet är dock inte något tillräckligt villkor för att upprätthålla ett politiskt system eller en politisk gemenskap. Ett annat betydelsefullt villkor är systemets effektivitet, dvs dess förmåga att leverera olika nyttigheter till sina medborgare.¹⁷ Om klyftan mellan distributionen av materiella (och immateriella) nyttigheter och olika samhällsgruppers förväntningar eller krav blir alltför stor, ökar risken för kriser. Förmågan att leverera kan under begränsad tid kanske kompensera för brister i den demokratiska ordningen. Ett politiskt system med såväl låg demokratisk legitimitet som en otillräcklig förmåga att prestera nyttigheter för sina medborgare lever däremot farligt. Risken för strukturell instabilitet och kriser ökar i ett sådant samhälle markant.

Flera stater i östra Asien belyser det faktum att legitimitet och stabilitet för de politiska systemen och deras styrelser i hög grad vilar på ekonomisk expansion. Så länge regimerna levererar högre materiell standard och välstånd till betydande befolkningsgrupper, så länge tycks också medborgarna ge de auktoritära politiska systemen sitt stöd. Dessa stater kan betecknas som »leveransdemokratier«, där utrymmet för politisk mobilisering och opinionsyttringar från olika samhällsgrupper och intressen är högst marginellt.¹⁸

Historien visar att en utveckling mot politisk demokrati föregås av olika sociala, ekonomiska och politiska konflikter, vilka skapar legitimitetskriser för den gamla ordningen. Demokratin blir ett sätt att hantera konflikter och kriser på ett legitimt och fredligt sätt. En breddning av medborgerliga rättigheter till nya grupper kan skapa politisk stabilitet och minska riskerna för social oro. Karaktäristiskt för en kris i detta sammanhang är att det finns en allmänt utbredd uppfattning om att de uppkomna problemen inte kan lösas vare sig inom ramen för gängse procedurer eller existerande institutioner.¹⁹ Ett

politiskt system kan uppleva olika typer av kriser. Det kan exempelvis vara en *identitetskris* (och gälla tillhörigheten till en gemenskap, nationalstat, region eller internationellt samfund) en *distributionskris* (i vad mån det offentliga tillhandahåller nyttigheter för sina medborgare), en *participationskris* (rörande vem som deltar och har inflytande över olika beslutsprocesser) eller en *legitimitetskris* (om acceptandet av källan till politiska beslut). Ordningföljden mellan sådana kriser är på intet sätt given, och de kan också existera samtidigt.²⁰

I ett skede då territorierna i Europa är på väg att omvandlas blir det nödvändigt att diskutera normerna för politikens demokratiska legitimitet – vid sidan av nationalstaten. En av frågorna är hur man ska betrakta de nya politiska aktörer som inte är stater men som ändå har stor betydelse för politikens utformning. Det kan vara policynätverk av aktörer som kontinuerligt arbetar över nationsgränserna, liksom över gränserna mellan det offentliga och det privata. Det kan också vara transnationella organisationer som EU, FN och Europarådet, eller subnationella enheter som kommuner och landsting.

Antalet aktörer som är i stånd att fatta auktoritativa beslut har med andra ord breddats. I engelskspråkig statsvetenskaplig analys markeras denna breddning genom tillämpningen av begreppet »governance« istället för »government«. Begreppet »government« associerar nämligen till traditionella politiska styrelser och staten som objekt för politisk auktoritet och legitimitet, medan »governance« syftar på den sorts policynätverk och flernivåsystem som tidigare nämnts. En legitimerande princip för beslutsfattandet i EU (»governance«) skulle kunna vara *subsidiaritet*, dvs den princip som anger att beslut ska fattas på lägsta effektiva insatsnivå. Subsidiariteten, som kan sägas ha fått starkt genomslag i EU, uppfattas som ett instrument för att utifrån effektivitetsbedömningar (politiska snarare än rättsliga) jämkas samman två maktsfärer med varandra – medlemsstaternas och EUs. I varje demokratiskt politiskt system måste man kunna garantera rättssäkerheten och upprätta former för legitimitet.

Den nya överstatligheten i Europa utmanar traditionella national-

statliga regler om hur demokratiskt ansvarsutkrävande ska ske, något som särskilt tydligt åskådliggörs inom EU. Så länge det mellanstatliga beslutfattandet gäller finns det konstitutionella möjligheter att via de nationella parlamenten utkräva politiskt ansvar för fattade beslut, t ex i de fall de egna ministrarna skulle frångå uppgjorda politiska ståndpunkter på det nationella planet. Problemet ur demokratisk legitimitetssynpunkt uppstår då majoritetsbeslut fattas i Ministerrådet och då ministrar som förlorar inte kan utkrävas ansvar på nationell nivå. Med ökad användning av majoritetsregeln minskar således basen för en folklig förankring, vilket i sin tur ökar unionsmedborgarnas behov av att påverka beslutfattandet på överstatlig nivå. Det är här som det direktvalda Europaparlamentet förväntas spela en betydande roll, en roll som man dock ännu inte förmår axla. Bristerna kan framför allt sökas i de begränsade (om än stadigt växande) maktpositioner som fördraget ger parlamentet, men även i den svaga folkliga förankring som Europavalen fortfarande uppvisar.²¹

Medborgarskapets utvecklingsmöjligheter

I en alltmer kosmopolitisk värld blir människors tillhörighet till olika gemenskaper och medborgarskap en vital utvecklingspotential när det gäller att skapa förutsättningar för delaktighet och demokratisk legitimitet. Under historiens gång har medborgarskapstanken gradvis utvecklats – empiriskt såväl som teoretiskt – och fortsätter också att så göra.

Medborgarskapsbegreppet är av hävd individualistiskt till sin karaktär, men det är också kopplat till staten, som ska besitta de politiska institutioner som kan garantera oss våra medborgerliga rättigheter.²²

Den brittiske sociologen Thomas H Marshall har givit viktiga bidrag till analysen om medborgarskapsbegreppet sett ur den framväxande välfärdsstatens perspektiv.²³ Marshall skiljer mellan tre former, eller skikt, av medborgerliga rättigheter och de institutioner och strukturer som etablerats för att stödja dem. Den första är de *civila*

rättigheterna, varmed avses individens frihet att tala, tänka och tro samt att äga egendom och behandlas lika inför lagen. Den andra formen är de *politiska rättigheterna*, vars främsta signum är allmän och lika rösträtt för alla vuxna medborgare. Det tredje skiktet är de *sociala rättigheterna*, som innebär att medborgarna har rätt till sjukvård, utbildning och andra sociala förutsättningar för välfärd.

Marshall driver tesen att medborgarskapet har utvecklats i tre historiska faser. Den första fasen var det civila medborgarskapet, och dess genombrott kan förknippas med »den ärorika« revolutionen i England, den amerikanska konstitutionen 1776 och den franska revolutionen 1789. Den andra fasen var det politiska medborgarskapet, som sammanhänger med parlamentarismen och införandet av allmän och lika rösträtt. Den tredje fasen, det sociala medborgarskapet, inleddes när fattigvården under 1900-talet ersattes med rättigheter som kom alla till del.²⁴

Enligt Marshall vilar medborgarskapets samtliga tre former på principen om jämlikhet. Konsekvensen av medborgarskapets utvidgning blir att de skillnader mellan olika samhällsgrupper som marknadsekonomi utvecklat kan dämpas, vilket minskar risken för social oro och ökar stabiliteten i samhället. Det faktum att Marshall inräknat den sociala välfärden bland de rättigheter som konstituerar medborgarskapet är också ett uttryck för hans normativa syn på utvecklingen. Medborgarskapet är inte fullständigt utan sociala rättigheter, vilket i sin tur innebär en skyldighet att vara solidarisk med övriga medborgare i den politiska gemenskapen. Medborgarskapet befinner sig i ständig utveckling och expansion, och egentligen äger detta rum genom att bristerna i jämlikhet kan reduceras inom de tre delarna. Någon slutlig nivellering av olikheterna i samhället trodde inte Marshall på, och han såg inte heller denna som önskvärd.²⁵

Principen om jämlikhet har inte med någon självklarhet inkluderat kvinnorna. När det gäller utvecklingen av medborgarskapet skulle det dröja länge innan de formella, legala rättigheterna gällde oberoende av kön, även i sk demokratiska stater. I feministiska analyser av medbor-

garskapsbegreppet är intresset dock mera inriktat på att visa de begränsade möjligheter som kvinnor i praktiken har att utnyttja sina rättigheter som medborgare.²⁶

Att betrakta sociala förmåner som medborgerliga rättigheter är en kontroversiell tanke. Den skarpaste kritiken kommer numera från marknadsliberaler som kritiserar välfärdsstaten både ur ekonomisk och moralisk synpunkt. Det senare innebär bl a att välfärdsstatens sociala skyddsnät får en stor del av skulden för splittrade familjer och social passivitet.

Det tycks dock som om Marshalls inkorporering av den »sociala dimensionen« i medborgarskapsbegreppet även fått visst empiriskt stöd, åtminstone i den meningen att medborgare efter årtionden av offentlig välfärdsservice vant sig vid de villkor som detta ger. Man har i hög utsträckning definierat de sociala skyddsnäten som rättigheter och organiserat sina liv och förväntningar kring dessa. Det är inte förvånande att det ökade intresset för medborgarskapets innebörd och konsekvenser i Europa sammanfaller med en omprövning och reformering av offentlig service. Trots politiska ansträngningar och nedskärningar finns åtskilligt av välfärdssystemen kvar. Dessa har blivit en viktig komponent i människors uppfattning och känsla av att vara medlem i ett samhälle.²⁷

Medborgarskapet har emellertid formats och utvecklats inom nationalstaten. En viktig fråga är därför vad som händer med medborgarskapet i samband med en ökad transnationalisering. Vilka konsekvenser har exempelvis medborgarskapet i ett EU-perspektiv? Innebär det en försvagning eller förskjutning av det nationella medborgarskapet till förmån för ett europeiskt? Ett svar på dessa frågor kan utgå från att unionsmedborgarskapet inte syftar till att ersätta det nationella medborgarskapet, utan snarare kan ses som ett slags extra rättigheter för den enskilde utöver rättigheterna i hemlandet. Rättigheterna på unionsnivå kan således betraktas som »paraplyrättigheter« – gemensamma för alla unionens medborgare.²⁸ Elisabeth Meehan, irländsk forskare i europeisk politik, tillhör dem som tar avstånd från synsättet

att det nationella medborgarskapet helt enkelt flyttas över till en ny nivå. Enligt henne kan man snarare tänka sig en utveckling i riktning mot ett *flerskiktat medborgarskap* som är synnerligen sammansatt till sin natur. Det är en helt ny typ av medborgarskap som här utvecklas.

...som varken är nationellt eller kosmopolitiskt men som är flerskiktat i den meningen att identiteter, rättigheter och skyldigheter...uttrycks genom en ökad komplex formation av gemenskapens institutioner, stater, nationella och transnationella organisationer, regioner och koalitioner av regioner.²⁹

Maastrichtfördraget ger egentligen inte någon distinkt definition av vad unionsmedborgarskapet ska innehålla. I artikel 8:1 sägs att ett unionsmedborgarskap »ska innehas av varje person som är medlem i en medlemsstat«. Därefter följer en redogörelse för de civila och politiska rättigheter som unionsmedborgaren har. Dessa är kortfattat följande: *för det första* friheten att röra sig och uppehålla sig fritt, *för det andra* kommunal rösträtt i medlemsstat för icke nationella medlemmar, *för det tredje* rösträtt till Europaparlamentet, *för det fjärde* konsulärskydd och *för det femte* rätten att göra framställningar till Europaparlamentet och ombudsmannainstitutionen. EU kan, enligt fördraget, anta bestämmelser som kan »stärka eller komplettera de rättigheter« som föreskrivs – om medlemsstaterna så beslutar. Tanken är således att unionsmedborgarskapet ska kunna utvecklas i takt med Unionen.

Till skillnad från det nationella medborgarskapet, som förutom rättigheter även inbegriper ett antal skyldigheter (beskattning och i vissa fall även värnplikt och röstplikt), innehåller unionsmedborgarskapet inga egentliga skyldigheter.

Unionsmedborgarskapet infördes i Maastrichtavtalet 1993 med den tydliga avsikten att detta skulle medverka till att närma medborgarna till Unionen – för att stärka demokratin i EU. I Kommissionens förslag till fördragstext 1991 kan man exempelvis finna uttalandet att union-

smedborgarskapet var ett led i strävan att stärka unionens demokratiska legitimitet. Liknande uttalanden har gjorts av Ministerrådet.³⁰

Frågan om huruvida sociala rättigheter ska regleras på EU-nivå har länge varit en stridsfråga. Storbritannien (och dess konservativa parti) har länge kämpat för att behålla ordningen om att den sociala dimensionen ska vara en nationell angelägenhet. Ett politiskt arbete för att förverkliga den sociala dimensionen pågår dock inom Unionen. Ett argument för denna tanke är att de sociala rättigheterna är av stor vikt för människor, och att denna dimension inom EU skulle kunna bidra till att utveckla en europeisk identitet som ger substans åt parollen om ett »medborgarnas Europa«. Med andra ord skulle ett EU med en social dimension vara ett utvecklingssteg för att förvandla det institutionella byggnadsverket till en upplevd gemenskap med demokratisk legitimitet.

Motståndarna till denna tanke påtalar argumentets förment demokratiska karaktär, men ser för sin del vissa andra demokratiförluster med en sådan utveckling, bl a en centralisering och en utveckling som står i strid med subsidiaritetsprincipen. Andra argument mot att EU skulle integrera den sociala dimensionen har att göra med rädslan för att den politiska sfären skulle växa på bekostnad av den privata, en utveckling som strider mot ambitionen att privatisera och finna marknadsmässiga lösningar även på det sociala fältet.

Medborgarskapet har alltid haft kopplingar till identitet och därmed handlat om tillhörigheten till en politisk gemenskap. Precis som identiteten är både rangordnad och territoriellt skiktad mellan exempelvis EU, en stat, en region och ett lokalsamhälle kan solidariteten mellan människor variera i olika politiska gemenskaper. Frågan är i sista hand om solidariteten i det mångkulturella EU – med en utvidgning mot Öst- och Centraleuropa – kommer att kunna klara någon form av generellt välfärdssystem eller ens ett system med grundläggande trygghet.

En iakttagelse i Sverige är att intresset för att jämföra och lära av omvärldens sociala välfärdssystem, i synnerhet de västeuropeiska,

under senare år har ökat markant. Detta är en följd av den europeiska integrationen men hör självfallet samman även med de nedskärningar som pågått under en tid i den offentliga sektorn. Förändringarna därvidlag torde bidra till att underlätta en tänkbar framtida integrering av den sociala dimensionen i EU, och skapar även förutsättningar för gränsöverskridande funktionella nätverk och samarbeten – inte minst på det fackliga området – för att öka de europeiska medborgarnas möjlighet till inflytande över den sociala dimensionen.

Såväl transnationaliseringen som de begränsade offentliga resurserna i många välfärdsstater skapar god jordmån för nya lösningar och konstellationer när det gäller att hantera den sociala välfärdsservicen. Förutsättningarna för att bibehålla eller utveckla territoriellt knutna sociala välfärdssystem försämras när nätverksekonomin förändrar själva produktionsbaserna. Välfärdssystemen utsätts för »over-stretch«, där jämvikten och samspelet mellan välfärdssystemen och deras ekonomiska och politiska förutsättningar rubbas.³¹ Svårigheterna om man ser till frågan om demokratisk legitimitet är att kunna hitta lösningar som medger förändringar i välfärdssystemen när deras »uthållighet« reduceras, men också att kunna minska riskerna för att stora samhällsgrupper drabbas av vanmakt inför omvandlingarna. Särskilt det senare ställer intressegrupper inför stora förtroendekriser i förhållande till sina medlemmar.

Aktivt medborgarskap och civilt samhälle

Begreppet »aktiv medborgare« och idén om det civila samhället är två av de många måttstockar man kan använda för att studera hur det politiska deltagandets metoder efterhand har växlat. Visserligen kan begreppen härledas från den tidiga demokratitraditionen, men de dyker med viss regelbundenhet upp i den politiska debatten och har av olika politiska schatteringar använts för att uppmana till utövande av medborgarskapet, till en höjd politisk aktivitet eller ökat ansvarstagande över sitt eget och andras liv. Båda begreppen rymmer en vision

om en medborgare som har ansvar inte bara för sig själv och sin familj utan också bidrar till att samhället kan fungera i såväl stort som smått. Eftersom båda begreppen tenderar att användas i normativt syfte finns det inga allmänt omfattande definitioner. Tvärtom har talet om »det civila samhället« och vad detta egentligen står för lett till dispyter mellan forskare och mellan företrädare för olika politiska riktningar.³²

I Sverige och flera andra länder handlade exempelvis ett aktivt medborgarskap under 1960- och 1970-talen om att delta i de offentliga planeringsprocesserna på olika politiska nivåer. För att bredda antalet aktiva organiserades därför stormöten, medborgarpaneler och breda remiss- och debattomgångar (samråd/rådslag) inom politiska partier, folkrörelser och andra organisationer.³³

Margaret Thatchers konservativa regering i Storbritannien startade under 1980-talet en kampanj med budskapet om ett »aktivt medborgarskap«, där syftet var att öka makten hos konsumenterna av offentlig service. Utgångspunkten var att konsumenterna varit alltför passiva i förhållandet till serviceutbudet. Thatcher hade också ambitionen att söka återskapa något av det viktorska tänkandet ifråga om medborgarskap. Enligt nyliberala uttolkare skulle detta innebära en mer ansvarstagande medborgare, som aktivt deltog i frivilliga organisationer och orienterade sig mot det civila samhällets sociala nätverk.³⁴

Elizabeth Meehan konstaterar att begreppet »aktivt medborgarskap« under 1990-talet konkret tycks handla om »att ta del av grannskapets vakt-schema, vårda beroende anhöriga, driva skolor och boendeförvaltning, hävda konsumenträttigheter osv...«³⁵

Debatten om ett aktivt medborgarskap har dock inte enbart förts av nyliberaler utan även av deltagare med annan ideologisk hemvist. Orsakerna till 1980- och 1990-talens intresse kan sökas i de genomgripande ekonomiska och politiska förändringar som ägt rum runt om i Europa. En sådan förändring är den strukturomvandling som skett och fortfarande sker, där framför allt ekonomiska kriser tvingat fram nedskärningar i den offentliga servicen och transfereringarna till de enskilda. Att diskussionen varit möjlig beror inte minst på att värde-

ringarna hos tongivande samhällsgrupper och aktörer förskjutits i riktning mot en ökad individualism. Det finns en önskan om att bryta offentliga omsorgsmonopol som riskerar att passivisera människor och frånta dem det egna ansvaret för sina liv.

Vissa forskare finner i idén om det civila samhället spår från antikens tankegångar om naturrätten. Då ansågs lagen – det högsta förnuftet – vara inplanterad i naturen och i stånd att tala om för människor vad de borde göra och inte göra.³⁶ Även den liberala traditionen anses starkt ha bidragit till diskussionen om det civila samhället. Andra hävdar att skillnaden mellan stat och samhälle inte framträdde klart förrän under 1700-talet och då inte alls i den liberala traditionen.

Intresset för att utveckla idén om det civila samhället tycks dock öka främst under tider av kriser i den sociala ordningen, och då existerande tankemönster om ordning bryter samman. Detta gällde inte minst under slutet av 1800-talet och 1900-talets början, då kommersialisering, industrialisering och nationella revolutioner ställde traditionella modeller och tankemönster på ända.³⁷

Med den på sin tid förbjudna polska fackföreningsrörelsen Solidaritet följde en renässans för idén om det civila samhället inom den politiska vänstern – även i Sverige. I Polen kom det civila samhället – institutionaliserat främst i familjen, kyrkan och emigrationen – att omsättas i praktiken och utgöra de krafter som bildade front mot en kontrollerande statsapparat. Därmed blev det en viktig förutsättning för den demokratiska omvandling som senare följde. Den polskfödde filosofen Krzysztof Pomian analyserar i en uppsats minnenas roll i det civila samhället med bl a följande ord:

Man kan med andra ord säga att det civila samhällets institutioner är bärare av det nationella minnet. De är avgjort fundamentala instrument för bevarandet av den nationella identiteten, närhelst staten försöker modifiera den i en riktning som går tvärtemot majoritetens önskan. Men man kan också hävda att

det är just minnet, känslan av tillhörighet till värderingar, beteendemönster och olika förebilder, vilka ärvt från det förgångna, eller förkastandet av dessa förebilder, vilket ju förutsätter kunskap om dem, som möjliggör en kontinuitet hos det civila samhällets institutioner.³⁸

Sverige kan tjäna som en illustration av ett samhälle med stela strukturer, där den offentliga sfärens expansion och dominans i hög grad bidragit till att idéer om det civila samhället marginaliserats och i viss mån bekämpats. Begreppet fick sitt egentliga genomslag under andra hälften av 1980-talet genom skribenter och politiker som stod Timbro och Moderata samlingspartiet nära – och med sociologen Hans Zetterberg som tongivande ideolog. Detta kom i hög grad att prägla debatten och gjorde att budskapet snabbt fick ideologisk och partipolitisk slagsida. Arbetarrörelsens och vänsterns politiska företrädare uppfattade då terminologin som motståndarnas signum, trots att begreppet egentligen utvecklats till att innebära en särskild sektor som avviker både från statens och näringslivets domäner och normer.³⁹ Möjligen har begreppet »civilsamhälle« gjort en helomvändning i idéhistorien:

...det brukade i antiken stå för medborgarnas politiska samhälle, i den skotska upplysningen stod det för det civiliserade totalsamhället, i den tyska upplysningen stod det för *eine bürgerliche Gesellschaft von Geist und Geld* och idag står det för en icke-politisk del av samhället, nämligen: familje-, umgänges-, förenings-, gudstjänst- och fritt kulturliv.⁴⁰

Ytterligare en förklaring till att debatten om det civila samhället fått en viss slagsida i Sverige är att den politiska kulturen här saknar rötter till det som brukar kallas »civic humanism«. Denna tradition »klingar främmande i svenska öron«. ⁴¹ Den utgår nämligen från den rättrådige medborgare som är ivrigt sysselsatt med att försvara sig själv bl a mot

frestelsen att falla för korrupt beteende, egoism och allehanda kommers, och som i grunden är misstänksam mot staten och den centraliserade makten:

...det egentliga idealet var den oberoende, självägande, jordbrukande gentlemannen vars politiska och moraliska integritet var garanterad av hans ekonomiska oberoende, personliga heder, och solida förankring i jorden och den lokala gemenskapen.⁴²

Särintressen och allmänintresse

I Sverige har det politiska livet inte präglats nämnvärt av vare sig en privilegierad gentlemannaklass, ett utvecklat individcentrerat rättighetstänkande eller statsfientlighet. Här ska inte göras något försök att förklara dessa omständigheter, men det kan vara av intresse att göra några reflektioner utifrån både politiskt språkbruk och aktuell politisk debatt inom socialdemokratin. Under flera årtionden kännetecknades svensk politik och debatt av den mer kollektivistiska och arbetarrörelsepräglade terminologin om »folkhemmet« och »folket« (jfr Folkets hus, Folkets park, Folksam), medan »medborgare« kunde uppfattas vara mer förknippat med borgerliga, individualistiska värderingar och språkbruk. Staten blev tidigt arbetarrörelsens instrument för att bygga upp en generell välfärdspolitik, där ansvaret för omsorg och materiellt välstånd i hög grad vilade på den offentliga sektorn. I retoriken framställdes den mäktiga staten som »det starka samhället« – en garant för individens sociala och ekonomiska trygghet.

Idag har förutsättningarna för en expanderande, eller åtminstone bibehållen, stor offentlig sektor radikalt förändrats, framför allt genom det trängda statsfinansiella läget. Det är denna förändrade verklighet i kombination med en ökad individualism och ett behov av politisk förnyelse som torde vara drivkrafterna bakom att även socialdemokratin – om än under en viss bävan – närmat sig budskapet om

»medborgarnas ökade ansvar«. Den term som ibland används är »egenmakt«, ett begrepp med vissa ideologiska rötter i tidig arbetarrörelse där kooperativ och olika förgreningar inom rörelsen utgjorde viktiga nätverk för individens välbefinnande. Budskapet är att staten inte längre kan göra allt utan att de insatser som först och främst måste tillika inrikta sig på samhällets svagare grupper.⁴³ Liknande idéer om »självförvaltning« (lokal självförvaltning under kollektiva former) framfördes redan under 1970- och 1980-talen, bl a från SSU, men avfärdades då som »högerpolitik«.⁴⁴

Robert D. Putnam vill i sin italienska studie visa att ett rikt organisationsliv är bra för demokratin.⁴⁵ Den starka ekonomin i norra Italien kan enligt honom i hög grad förklaras i termer av »tillit« och »civilitet« (samhällsanda). Medborgarna är engagerade i ett stort antal organisationer och är solidariska, kompromissvänliga och tillitsfulla. Civiliteten är enligt Putnam ett socialt kapital som ett samhälle antingen har eller inte har, och som om den väl gått förlorad är mycket svår att bygga upp på nytt. Putnam konstaterade också att detta sociala kapital i hög grad saknades i de betydligt fattigare delarna i södra Italien.

Hur påverkas då de etablerade politiska institutionerna av en rik undervegetation av föreningsliv och medborgaraktivitet? I det italienska fallet tycks det vara uppenbart att detta varken har stabiliserat eller vitaliserat de nationella demokratiska institutionerna. En annan tolkning är naturligtvis att legitimitetsproblemet för de politiska institutionerna skulle ha varit ännu större och förorsakat än mer dramatiska politiska kriser om dessa strukturer *inte* existerat.

Organisationslivets positiva betydelse för demokratin är en tes som kan verka självklar, men den delas knappast av alla. Organisationer kan även betraktas som uttryck för mer eller mindre snäva »särintressen«, vilka inte alls behöver ha det allmänna bästa för ögonen. Risker finns för att organisationer – och framför allt de som en gång bildades för att ge sina medlemmar trygghet och en gynnsam ekonomisk utveckling – värjer sig mot förändringar och slår vakt om sina uppnådda privilegier. Lindbeckkommissionen karakteriserade exempelvis i

sin rapport 1993 den svenska krisen bl a just som en *institutionernas kris*. Konflikterna mellan särintressen och allmänintresset hade enligt utredarna flera orsaker:

En är att organisationerna har ett intresse av att bevara sig själva även sedan medlemmarnas ursprungliga motiv för att bilda organisationen har försvunnit. En annan faktor är systemets oförmåga att uppnå den bästa lösningen för ekonomin som helhet. För enskilda aktörer eller delsystem kan ett visst handlande te sig gynnsamt, men utfallet för systemet som helhet blir dåligt om det inte finns goda samordningsmekanismer. De många enskilda särintressen som favoriseras av det nuvarande systemet verkar starkt konserverande.⁴⁶

Synsättet står i skarp kontrast till bilden av Sverige som en folkrörelsedemokrati byggd på ett vitalt och ansvarsfyllt organisationsliv, en bild som under årtionden presenterats i officiella sammanhang och som också länge präglat svensk statsvetenskaplig forskning. Synen på Organisations-Sverige har under senare år reviderats, och framför allt har de korporativa utvecklingstendenserna blivit föremål för kritik. Folkrörelsedemokratien som ideal har levt kvar trots omfattande samhällsförändringar. Revideringen hör samman med värderingsförskjutningar och det marknadsekonomiska tänkandets genomslag i det politiska livet.

Deltagande utan gränser

Transnationaliseringen och samhällsutvecklingen i stort besitter utan tveivel en betydande förändringspotential för det politiska deltagandet. Nya livsstilar utvecklas, utbildningsnivån stiger och globala, kulturella trender binder samman allt fler människor. Trots detta utvecklas och etableras uppseendeväckande få nya former och metoder för politiskt inflytande. Det tycks som om segheten hos de politiska institutionerna

har sin motsvarighet i formerna för det politiska deltagandet. I en artikel om politiska institutioner och demokrati konstaterar statsvetaren Michael Greven smått ironiskt att vilka värderingsförskjutningar som än ägt rum i de västeuropeiska staterna, så inte har det inbegripit »de frysta institutionella strukturerna«. Visserligen kan en del icke-konventionella politiska uttrycksformer registreras här och var, men det är svårt att hitta exempel på institutionella förändringar som haft politisk relevans för västeuropeisk demokrati.⁴⁷

Det politiska deltagandet kommer även i framtiden att till viss del ske genom röstande, men det kommer också att kanaliseras alltmer via nätverk, tillfälliga aktioner och manifestationer. Valdeltagandet kan få bekymmersamma nedgångar i en övergångsfas då räckvidden i formerna för politiskt deltagande inte står i överensstämmelse med vare sig befintliga beslutsstrukturer eller med samhällsutvecklingen i stort. Det är då som tidigare koncept upplevs som ineffektiva, samtidigt som några nya ännu inte har formerats tillräckligt tydligt och övertygande. Den påverkan som nya rörelser till viss del utövar över de etablerade politiska institutionerna är ännu inte tillräcklig för att en förändrig ska kunna äga rum. Fortfarande finns det ett bristande samspel mellan medborgare och politiska institutioner. Nya gemenskaper, nya aktivitetsformer och ny informationsteknik (IT) kan upplevas som både främmande och skrämmande. Ett av de största problemen för demokratin uppstår när medborgarna inte känner sig delaktiga och inte heller tar något ansvar. I sådana situationer kan gamla identiteter – etniska, regionala eller religiösa – få förnyad relevans för människors politiska identifikation och beteende.

I såväl den grekiska stadsstaten som den moderna nationalstaten har utformningen av demokratin varit avhängig ett givet *territorium*, oavsett övriga eventuella skillnader ifråga om medborgarskap och politiskt deltagande. I en transnationell värld, där vitala beslut fattas långt från medborgarnas dagliga verklighet, accentueras problemet med avstånd både i tid och rum. Informationsteknik, nätverk och snabba kommunikationer kan underlätta åtskilligt, inte minst för

beslutsfattande aktörer, men för de breda samhällslagren fungerar dessa instrument inte alltid som länkar till inflytande.

De nationella partisystemen utmanas av dagens transnationalisering. Med den europeiska integrationen och EU har partierna tvingats institutionalisera ett fastare samarbete över nationsgränserna. De stora politiska partifamiljerna i Europa – kristdemokraterna, socialdemokraterna och liberalerna – har bildat särskilda europeiska partier, medan andra politiska rörelser samarbetar i lösare partinät. Det europeiska partisamarbetet har blivit nödvändigt för att partierna mer effektivt ska kunna samordna valkampanjer och driva politiska frågor, liksom för att bevaka den politiska utvecklingen och vara närvarande där vitala förhandlingar och beslut äger rum. Dessa strukturer rymmer ett embryo till ett europeiskt partisystem med reell partikonkurrens i EU. En sådan formering skulle innebära en tydligare profilering av europafrågor, vilket är en nödvändig förutsättning för att unionsmedborgarna ska kunna identifiera de frågor och visioner som partierna är bärare av och önskar förverkliga. Anpassningen kräver också att partierna omvandlar sina ofta hierarkiskt uppbyggda partiorganisationer till flexibla och snabbare strukturer, och att politikerna effektivt kan utnyttja och utveckla informationsteknologin i den politiska kommunikationen och på så vis försöka minska avståndet i tid och rum till sina medlemmar och väljare.⁴⁸

I många partier pågår idag IT-satsningar och en utbyggnad av egna elektroniska anslagstavlor – så även bland svenska partier. Tekniken förändrar relationerna både mellan de interna aktörerna och mellan de skilda partinivåerna. Framför allt ökar effektiviteten och snabbheten i kommunikationerna. På de nya interaktiva arenorna öppnas möjligheter även för icke-medlemmar att »besöka« politiska debatter och konferenser. Uppkopplingarna på nätet skapar också nya förutsättningar för ett fungerande samarbete i de transnationella partinäten liksom kontinuerliga kontakter med internationella, närstående medier. Det som nu sker kan betraktas som början på en organisationsutveckling där partierna spränger de territoriella gränserna och

öppnar upp sina organisationer för politiska samtal med medborgarna och för den europeiska nivån. Partiernas inträde på IT-scenen är av allt att döma också en metod att knyta yngre generationer till det politiska arbetet, generationer som ser IT som en självklar tillgång.⁴⁹

Partierna har emellertid också fått växande konkurrens från diverse lobbygrupper, enfrågorörelser och aktioner som alla utvecklar sina speciella strategier för att påverka det politiska beslutsfattandet. Om man ser till den europeiska nivån verkar näringslivsintressena ha haft betydligt lättare än sociala och politiska intressen för att anpassa sig till det faktum att alltmer av dagens policybildning sker inom EU, inte minst i den flora av arbetsgrupper som genereras av kommissionen. Undantagen är miljö-, freds- och kvinnorörelserna, som sedan länge arbetar i gränsöverskridande nätverk. Det finns uppenbarligen en betydande tröghet i anpassningen till nya politiska villkor, vilket bl a beror på att invanda inflytandekanaler fortfarande i viss mån är intakta, både i det mellanstatliga samarbete som fortfarande sker inom EU och på annat håll.

Nya rörelser har dessutom ofta en kluvenhet till att låta sig institutionaliseras, dvs till att införa permanenta organisatoriska rutiner och attribut och till att professionalisera vissa funktioner. Nya politiska rörelser och aktioner kan otvivelaktigt utöva ett visst inflytande över etablerade politiska institutioner, men de har också ett behov av att bli exponerade i medierna. Ofta kan de samexistera och ingå i ett gemensamt maktspel, men de tycks (ännu) inte utgöra någon verklig potential för förändring av de politiska institutionerna.⁵⁰ I samband med galna kosjukan framgår tydligt vilken kraft som en samlad europeisk opinionsbildning kan få. Fortfarande saknas dock en stark europeisk medietäckning som är i stånd att bevaka europafrågor, och också väcka debatt och förmedla opinioner.

Vägen till direktdemokrati

En stigande arbetslöshet kombinerad med betydande nedskärningar i de sociala välfärdssystemen har skapat en social oro som inte saknar politisk sprängkraft i dagens Europa. På huvudstädernas gator har massdemonstrationer avlöst varandra med missnöjda människor som blivit förlorare på regeringarnas åtstramningspolitik. Situationen har skapat en intensiv debatt om den globala marknaden och globaliseringens risker och ostyrbarhet. Den politiska vänstern har nyligen börjat ifrågasätta den globala nätverksekonomin och stämplat den som en myt som utnyttjas av de högerkrafter som i vanlig ordning vill skära ner den sociala välfärden och sätta marknaden som förmyndare för politikerna.⁵¹

Författarna till den uppmärksammade tyska boken »Globaliseringsfällan« (*Die Globalisierungsfalle*), Hans-Peter Martin och Harald Schumann, går visserligen inte så långt i sina analyser, men de varnar ändå för globaliseringens negativa effekter för demokratin. Det finns uppenbara risker med att politikerna i alla lägen skyller problemen på den globala ekonomin: om regeringarna i alla existensiella framtidsfrågor bara hänvisar till den internationella ekonomins övermäktiga lagar kommer till slut all politik att urarta till ett vanmaktens skådespel, där demokratin riskerar att mista sin legitimitet. På så vis blir globaliseringen en fälla för demokratin.⁵²

I det program som författarna föreslår för politikens renässans ingår: förverkligandet av en europeisk valutaunion, en gemensam skattelagstiftning inom EU, en omsättningskatt på valutahandel och på eurokrediter i icke-europeiska banker, en europeisk lyxskatt, ett stopp för vidare avregleringar utan sociala skyddsnet, en social och ekologisk minimistandard på världsmarknaden. Dessutom måste enligt författarna EU bli demokratiskt och handlingskraftigt. Medborgarinflytandet måste stärkas och den europeiska fackliga rörelsen bli starkare.⁵³ Författarna tycks i första hand betrakta EU-systemet som den politiska kraft som har tillräcklig potential att kontrollera den

globala ekonomins verkningar på det europeiska territoriet.

Mot globaliseringens demokratiska underskott finns dock inga enkla lösningar. För att stärka medborgarnas inflytande över sina livsvillkor krävs förmodligen att det offentliga rummet vidgas, genom att den representativa demokratin kompletteras med ytterligare mötesplatser för politiska samtal. Med den nya teknikens hjälp är det t ex möjligt att regelbundet organisera storskaliga virtuella konferenser, där deltagarna kan medverka via nätet, genom att öppet diskutera och ge sin syn på politiska frågor. Offentliga hearings, »hot-lines« (via telefon, fax eller e-post), konferenser av det slag som FN:s kvinnokonferens eller de återkommande internationella antikorrupcionskonferenserna utgör, är koncept som kan utvecklas på olika nivåer.

Organisering av speciella medborgarpaneler – ett slags referensgrupper i politiska sakfrågor, sammansatta av personer med olika bakgrund och intressen – har bl a i Tyskland en relativt lång historia. Panelerna blir viktiga »bollplank« i ett läge där partier är alltför snäva i sin intressebevakning. Både storskaliga och småskaliga folkomröstningar torde kunna utvecklas till regelbundna inslag i det demokratiska beslutsfattandet för att öka medborgarnas engagemang och garantera systemets legitimitet. Metoden har emellertid nackdelar som har att göra med risken för manipulation av beslutsfattarna, bristande information hos väljarna, plus det faktum att vissa frågor på olika sätt kan vara olämpliga att underkasta en folkomröstning (t ex sådana som tenderar att utestänga speciella grupper och därmed befrämjar segregation). Dessutom ökar risken för fragmentisering av partierna. En förutsättning för att folkomröstningar ska bli demokratiskt legitimerande är också att beslutsfattarna tar hänsyn till och visar respekt för resultaten.

I en framtidsvision skisserad av en brittisk »think tank« blir morgondagens politiker en person som tack vare den nya tekniken kan omdefiniera sin roll på så sätt att han eller hon kan bli mera ansvarig för sina handlingar. Det innebär att den representativa demokratin till sin hjälp får en rad direktdemokratiska kombinationer. Man kan

exempelvis tänka sig folkomröstningar, rätt till folkinitiativ, väljarveto över lagstiftning i parlamenten, medborgarjurys och elektroniska »town halls«.54

Regionaliseringen skapar speciella demokratiproblem som inte minst utmanar dagens nationella representativa system. En stark regional identitet är en god grogrund för regionala partier som kan mobilisera människor och samtidigt utöva starka påtryckningar på nationella partier och centralmakten. Etablerandet av regionala partier innebär ofta en protest mot de centrala aktörernas oförmåga att placera regionens frågor högt på den politiska dagordningen. Krav på självständighet (eller olika grader av autonomi) i förhållande till centralmakten kan då vara det yttersta målet. Konceptet används både av ekonomiskt framgångsrika och underutvecklade regioner. Exempel på det förra är norra Italiens Lega Nord, som lyckats mobilisera betydande väljarstöd, medan flera av de spanska och brittiska partierna – med stark regional identitet i språk, religion, etnicitet och politisk tradition – i många fall har sina rötter i regioner med klart sämre ekonomisk utveckling än genomsnittet i sina respektive enhetsstater. Inom EU-systemet har regionerna både en plattform och ett antal instrument (som regionalkommittén och diverse strukturfonder) för att öka medborgarnas inflytande och förbättra den demokratiska legitimiteten.

Globaliseringen befrämjar framväxten av en arkipelag av stadsregioner, där funktionella nätverk tenderar att marginalisera de representativa politiska apparater som är territoriellt baserade. Detta i sin tur försvårar för miljontals människor ett aktivt medborgarskap, och ett verkligt demokratiskt inflytande. Till skillnad från regioner med en stark kulturell, religiös eller etnisk identitet skapar de funktionella nätverken ingen äkta samhörighet. Jakten på identitet, gemensamma traditioner och sammansvetsande komponenter blir tvärtom en förutsättning för engagemang och demokratisk legitimitet. I de identitetsbaserade regionerna bedrivs samtidigt en stundom fåfång jakt på funktionalitet och ekonomisk tillväxt.

De nätverksbaserade förhandlingar som tenderar att minska en demokratisk insyn och kontroll behöver motkrafter, framför allt i form av effektiva kanaler och mötesplatser som kan förmedla människors problem och önskemål. Civilitet, medborgaranda på grannskapsnivå och i allehanda sociala och politiska nätverk, liksom direktdemokratiska metoder med IT-användning, måste alla kombineras med formella demokratiska regelsystem som möjliggör både ett medborgarinflytande och ett politiskt ansvarsutkrävande av dem som fattar politiska beslut. Skulle det uppstå alltför stora obalanser mellan medborgarnas önskemål och de politiska resultaten leder detta till ökad social oro, något som i sin tur ökar riskerna för ett politiskt sammanbrott.

Välståndets hemvist

I VÅRA FÖRSÖK att avläsa fundamentala samhällsförändringar har vi inriktat oss på spänningarna mellan en långt utvecklad nätverkskommunikation och de strukturer som av tradition varit knutna till ett territorium eller en bestämd plats. Vi har diskuterat frågan om den lokala platsens betydelse, och också konstaterat att människans räckvidd under den moderna epoken ökat på ett högst dramatiskt vis. Låt oss för tydlighetens skull ge några snabba ögonblicksbilder av hur människors ekonomiska – och kulturella – samspel med omvärlden efterhand har skiftat karaktär.

NÜRNBERG 1592

»Kära älskade...vår största fågelfångst var söndagen den 15:e«, skriver i september månad Magdalena Baumgartner till sin make Balthasar. Han är ute på en av sina ständiga affärsresor i Europa, och hustrun skriver från hemstaden Nürnberg. Hon längtar efter honom, »så att vi åter får vara tillsammans i glädje«. Hon passar också på att be om kvittenfrukter, gula päron – »och glöm icke socker«.

De oförmedlade hoppen mellan det innerliga och det sakliga är det som gör det största intrycket på den moderne läsare som tar del av brevväxlingen mellan den tyske köpmannen Balthasar och hans hustru och kompanjon Magdalena.¹ I breven framträder annars sociala typer vi tycker oss känna igen. Balthasar gräver

ner sig i ett självförbrännande arbete, klagar över en svällande affärskorrespondens och sörjer över att han inte hinner träffa familjen så ofta som han skulle vilja. När sonen dör, åtta år gammal, är han bortrest. Magdalena sköter hushållet och bekymrar sig för mannens hälsa, som far illa av resande, jakt och alltför många affärsmiddagar.

Baumgartners levde väl, hade eget hus, och så småningom en lantegendom, de unnade sig gott vin. I breven mellan dem bevittnar vi borgerlighetens födelse, och för denna borgerlighet var hemmet viktigt, liksom det fasta umgänget och det dagliga livet i hemstaden.

Men deras liv var beroende av kontakter över långa avstånd. Balthasar var ständigt på språng mellan marknader och mässor i Brügge, Frankfurt, Venedig och Milano. Dessemellan vilade han upp sig på kurorter som Karlsbad och Lucca. Han korsade gränser mellan stater och furstendömen, han levde i en kosmopolitisk värld där tyger och kryddor från Orienten byttes mot ull och smör från Europas norra och västra utkanter. Som kompanjon var Magdalena indragen i samma ekonomiska logik, men hade uppgifter som gjorde henne stationär. Hon lämnade sällan Nürnberg, men stod indirekt i kontakt med de handelscentra maken besökte genom att fördela leveranser och fakturor på olika kunder. Genom hennes händer flöt holländsk ost, parmesan från Milano, linne och damast, vinbuteljer och kronärtskocksfrön.

SUNDSVALL 1879

Det var en solig dag i slutet av maj då de lämnade sina fabriker i Skön och Tunadal och tågade mot staden. Allteftersom de närmade sig centrum slöt ytterligare skaror upp, och när man kom fram lästes tal och resolutioner. Det var »strike«, ett nytt och ovanligt ord; *Söndagsnisse*, som skrev om händelserna, använde verbet »strejka«, kanske för första gången på svenska.

Sundsvall låg i Norrland, i en utkant av Europa. Men i dess fabriker tillverkades trävaror för världsmarknadens metropoler, och i dess hamn låg fartyg för lastning med kursen satt på London, Rio och Kapstaden. Arbetarna var en ny samhällsklass och de var utrustade med den nya tidens teknik och organisation: industrialismens. Deras arbete i de finbladiga sågverken gjorde Sundsvall till Sveriges kanske mest internationellt präglade stad, som år 1890 ensam svarade för 20 procent av hela den svenska exporten av sågade trävaror. Kapitalägarna var också starka, så starka att man 1864 kunde grunda Sundsvalls Enskilda Bank. Inflyttningen var stark, från hela Sverige men också en och annan utomlands ifrån. Sundsvall var invandrarlandet Norrlands huvudstad och kallades av sina beundrare för »Sveriges San Francisco«, inte utan skäl.² Bilden levde kvar: »Här ha vi alltså verkligen haft ett litet 'Amerika i Sverige'«, skrev Gustav Sundbärg i *Emigrationsutredningen* 1910.³

SÖDERTÄLJE 1913

I företaget Keros disponentvilla vid Snäckviken samlades grundarna till läkemedelsföretaget Astra, bland dem Adolf Rising, som arbetat hos Ciba i Basel. Apotekaren Knut Sjöberg blev VD och kemisten Hans von Euler, som skulle få Nobelpriset 1929, blev vetenskaplig rådgivare. Aktiekapitalet var 350 000 kronor, och tillverkningen förlades på orten. Efter en lysande start och ett kämpigt 1920-tal förstärkte man sin egen forskning under 30- och 40-talen. Först i Södertälje, dit kemisterna Nils Löfgren och hans elev Bengt Lundqvist kom 1943 för att fortsätta sin redan påbörjade forskning om lokalbedövningspreparatet LL30, som fem år senare började säljas under namnet Xylocain. Då hade Astra redan knutit kontakter med 1945 års Nobelpristagare Ernst B. Chain från Storbritannien och bildat ett dotterbolag i USA. Under 1950-talet startades dotterbolag i Storbritannien, Italien, Kanada, Västtyskland, Colombia, Mexiko och Australien.

Forskningen låg emellertid kvar i Sverige en tid, förutom i Södertälje även i Göteborg (Hässle) och Lund (Draco). Idén med att sprida forskningen var dels specialisering, dels konkurrens; om man sökte sig fram längs flera vägar skulle chansen öka att man nådde målet. Redan omkring 1960 hade man emellertid dragit den logiska slutsatsen av denna strategi, som var att också gå utanför Sverige. Detta år slöt man ett avtal med Beecham Research Laboratories Ltd. i England för forskning om semisynthetiska penicilliner. År 1986 etablerade Astra de två första prekliniska forskningsenheterna utanför Sverige: i Bangalore, i Indien och i London. Under 1990-talet har Astra byggt upp två forskningsenheter i USA och en i vardera Kanada och Australien. Vid den sistnämnda söker forskarna i Queenslands regnskogar och bland Stora Barriärrevets koraller efter biologiskt aktiva substanser som kan bilda grund för nya läkemedel. Företaget registrerades 1985 på Londonbörsen och 1996 på New Yorkbörsen. Dotterbolag finns i 40 länder. Av företagets ca 17 000 anställda arbetar 65 procent utanför Sverige.⁴

UMEÅ 1993

Först kallade man sig Sombbrero AB för att presumtiva kunder inte skulle tänka på datorer utan på möjligheter. Man var tre unga killar, och affärsidén var att sälja programvara och tjänster till den grafiska industrin. Omsättningen växte snabbt, och vinsterna investerades i forskning och teknik.

Efter två år hade man inkluderat en art director från London och en CAD-expert från arkitektbranschen. Det var då man startade ytterligare ett företag, Daydream, och bestämde sig för att satsa på dataspel. Man utvecklade bl a en egen 3D-motor för realtidsrenderad grafik, spelens hjärta och hjärna. I mars 1995 skrev man ett distributionsavtal med Warner Interactive. Warner åtog sig att distribuera Daydreams första dataspel, *Safecracker*, som nu börjat lanseras över hela världen. I slutet av 1996 gick

Daydream ut med en aktieemission för att skaffa kapital till kommandeprojekt. Samtidigt börsintroducerades företaget. Man ville få in 20 miljoner kronor, men det visade sig att det fanns köpare för bortåt 500 miljoner. Det var den tredje största överteckningen i den svenska börshandelns historia.

Daydreams medarbetare (i december 1996) är alla utom en inflyttade till Umeå, där man arbetar i ett gammalt trähus med utsikt över älven. Varför inte i San Diego, dit man erbjudits att flytta? »Vi tror att det är viktigt att leva i en bra och trygg miljö... i Internets platta digitala rymd ligger Umeå precis lika mycket i världens centrum som New York, Peking och London, det är snarare en fördel att vara exotisk i den digitala verkligheten.«

På Internet finns nästan allt som Daydream behöver ifråga om information och kontakter, bland dem Apples utvecklingsavdelning i Kalifornien, som använder Daydream för att testa nya tekniska lösningar och program. Med det lokala skivbolaget Nons – North of No South – har man skapat en »virtuell konsert« för att marknadsföra de band som kommer ut på Nons. Skivköparna finns företrädesvis i Asien och Australien, där de kan ta in konserten via Internet. Förutom på CD-romskivor kommer Daydream att sälja spel direkt över nätet till köpare över hela världen – i en handel som år 2000 beräknas omsätta tio miljarder dollar.

För Daydream betyder det lokala mycket, det globala ännu mer. Sverige, territoriet, betyder nästan ingenting.

Som exemplen visar har den moderna epoken inte bara vidgat människors räckvidd på ett dramatiskt vis, utan också rubbat de traditionella sambanden mellan verksamhetens ekonomiska strukturer och de olika utövarnas sociala och kulturella förankring. Det första exemplet kommer från kapitalismens barndom, då handeln satt i främsta rummet. Det andra härstammar från industrialismens epok, då kapitalet väsentligen sattes in i produktionen av varor för export på

avlägsna marknader. Det tredje visar ett företag som under loppet av 1900-talet utvecklar produkter på en kostnadskrävande plattform av forsknings- och utvecklingsarbete. Inte bara exportmarknaderna utan även tillverkning och forskning ligger nu långt från moderlandet. Det fjärde exemplet slutligen visar att man med den rätta känslan och kunskapen på några sekunder kan nå ut över hela världen med sina produkter, och det från vilken ort som helst. Här handlar det om en geografisk räckvidd och ett gränsöverskridande samspel som Nürnbergköpmannen Balthasar eller de strejkande Sundsvallsarbetarna och deras arbetsgivare trävarupatronerna knappast hade kunnat föreställa sig.

Köpmannen och hans hustru i Nürnberg 1592, arbetarna i Sundsvall 1879 och företagsgrundarna i Södertälje 1913 hade alla det gemensamt att de välståndsskapande krafterna i deras verksamhet mycket väl kunde lokaliseras inom respektive territorium. I själva verket var den kapitalistiska modernitet som de tre exemplen speglar en starkt verkande drivkraft bakom den territorialstatliga ordningen. Stater hade inte bara arméer och skolor, de hade framför allt en egen »ekonomi« som kontrollerades av en egen valuta, en egen nationalbank, egna skatter och i de flesta fall en ekonomisk aktivitet som till största delen utfördes inom landets gränser.

Så är det inte längre. Astra på 1990-talet är ett helt annat företag än på 1910-talet och totalt sammanflätat med världsekonomins och den globala kunskapsproduktionens krafter. Och ett företag som Daydream tänker inte ens i termer av nationella produkter eller tillgångar. De arbetar för en ekonomi och en konsumtionsmarknad som är global när det gäller att utveckla nya lönsamma produkter, och där konkurrenterna, liksom kollegerna och kunderna, kan finnas i nästa världsdal – eller i nästa by.

Under högsommaren 1989 besökte Michail Gorbatjov Strasbourg och uttalade en profetia som förvisso skulle gå i uppfyllelse. Han sade: »Europa kommer att förändras«. En dryg vecka senare firades två-

hundraårsminnet av den franska revolutionen, då Frankrikes inre, feodala gränser raderades ut och gav utrymme för en enhetsstat med civila regler som främjade marknadsekonomins framväxt. I hägnat av revolutionsminnet och Gorbatsjovs prognos flyttade östtyska medborgare via sina grannländer till dåvarande Västtyskland, och i Ungern klipptes taggtrådsstängslan mot Österrike sönder. Senare under året firades DDR:s fyrtioårsjubileum, återigen med Gorbatsjov som symbolförstärkare. Mindre än två veckor senare fick Erich Honecker avgå, och DDR:s territorium integrerades så småningom med det övriga Tyskland.

En serie händelser under 1989 ledde med andra ord till ett sönderfall av järnridån, varvid ett antal territorier plötsligt återuppstod i form av självständiga stater. En stor yttre, hårt bevakad gräns försvann. Den hade byggts upp och förstärkts under de sista åren av 1940-talet och föll samman 40 år senare. Redan innan Sovjetunionen knöt de östeuropeiska buffertstaterna till sig pläderade Winston Churchill för ett »Europas Förenade Stater«. Den franske utrikesministern Robert Schumann lotsade skickligt fram det avtal om Kol- och Stålunionen som 1992 hade utvecklats till Europaunionen, med en gemensam och i många avseenden klart markerad yttre gräns för de 15 medlemsstaterna. Flera av de nyligen frigjorda eller pånyttfödda staterna – Ungern, Tjeckien, Slovakien, Polen, Litauen, Lettland, Estland m fl – uttryckte samtidigt en otålig ambition om att snarast få träda innanför den nya flerstatsgränsen i Europa.⁵

Allt detta visar hur även stora territoriers utsträckning och gränser i ett längre perspektiv förändras och fluktuerar med en delvis oberäknelig dynamik. Denna ständiga fluktuation har sin motsvarighet i utbredningen av ekologiska system, av enskilda länders utrikeshandel och av näringslivets marknadsandelar. Gränserna för den här sortens områden är ofta diffusa, något som också delvis gäller för en federation eller konfederation liksom för stater, delstater och politiska territorier på lägre nivå. Den viktigaste insikten är emellertid att gränsförändringar som regel är en följd av något mer än godtyckliga politiska

beslut. Sönderstyckningar, sammanslagningar och förskjutningar kan också uppfattas som komplexa processer av självorganisation, där politiska beslut snarare är konsekvenser än orsaker. Femhundra års gränsvariationer för det territorium vi kallar Sverige är ett utomordentligt exempel på denna tes. Under den senaste tvåhundraårsperioden har både Finland och Norge varit en del av det svenska territoriet.

Hur kan då hushåll och organisationer egentligen veta var de hör hemma? Nationalstatens territorium har länge definierat en individs och ett företags naturliga hemort. Men tillhörigheten kan också ordnas hierarkiskt i olika nivåer, där EUs utbredning markerar den översta nivån och den yttre gränsen för en svensk medborgare, och där bostaden, arbetsplatsen och ytterligare några platser ringar in individens lokala hemvist. Den nationella eller statliga tillhörigheten definierar främst förpliktelser och generella regler, men har under 1900-talet också bildat utgångspunkt för transfereringar i form av bostads- och barnbidrag, utbildningsstöd, pensioner osv. Det statliga territoriet och dess beslutskapacitet har därför fått väsentligt större betydelse för transfereringsberoende grupper än för andra.

Ibland sammanfaller den lokala hemvisten med människors uppväxtområde. När så inte är fallet uppstår en tävlan om var individen ifråga ska förankra sin identitet. Präglingen av lokal kultur och dialekt under uppväxt- och skolår skapar ofta en särskild hemortskänsla. Statsmaktens bevarande kräver samtidigt att skolans program utformas på ett sådant sätt att de lokala banden kan integreras eller åtminstone hållas i schack. Med början under 1660-talet försvenskades Skåne, Blekinge, Halland och Bohuslän på detta sätt, genom en samverkan mellan kyrka och skola. För Bohusläns del lämnades ett särskilt bidrag från den norska adelsfrun Margareta Huitfeldt. Efter att hennes enda barn hade avlidit lät hon donera sin förmögenhet till ett gymnasium i Göteborg, med stöd till gymnasiestudier för ungdomen i hennes hemprovins – allt till försvenskningens fromma. Donationerna omfattande en mängd hemman, trankokerier, salterier och hela samhällen som Fiskebäckskil, Grundsund, Gravarne och Smögen.⁶

Ett företag med mer än en lokalisering har en splittrad hemvist, även om placeringen av huvudkontoret brukar tillmätas en avgörande betydelse. Företaget kan emellertid ingå i en koncern som i sin tur har ett huvudkontor, kanske rentav placerat i en annan världsdel. Och hur kan egentligen företagets lokala förankring få någon verklig innebörd i en ekonomi där såväl beslut som styrning och transaktioner genomförs i nätverk? Företaget och dess arbetsställen återfinns som regel i relativt väldefinierade funktionella regioner, med en lokal arbetsmarknad och ett brett utbud av tjänster och underleverantörer. I den globaliserade ekonomin finns dock allt färre av dessa kontakter i ett verkligt närområde. Företagets avsättningsmarknader breder ut sig i nät av försäljningskontor, som kan sträcka sig över hela världen. Det moderna företagets värld är därför ofta en arkipelag av platser – både sådana där viktiga underleverantörer och samarbetspartner finns, och sådana där agenter, egna kontor och hela dotterbolag upprätthåller kontakten med kunderna.

När produktionen av värden och välstånd inte längre är knuten till bestämda territorier utan uppstår i utspridda nätverk blir det långt ifrån självklart var dessa värden egentligen skapas någonstans. För varje given leverans eller period kan man fråga sig om det var försäljarnas goda kundkontakter eller teknikkonsultens idériedom som gjorde leveransen särskilt framgångsrik. Samma fråga uppstår givetvis när resultatet är mindre uppmuntrande. I ett samarbete måste parterna lära sig hantera den här sortens frågor, och framför allt se till att vinstfördelningen sker på ett sådant sätt att det gynnar fortsatt samarbete. Men vad ska de berörda territorierna ta sig till med de stora möjligheter till manipulation som den nya nätverksproduktionen medger? Naturligtvis kan man beskatta löneinkomster utifrån individens territoriella registrering (mantalsskrivning), men hur tillförlitlig är egentligen denna? Man kan också tillämpa mervärdesbeskattning, där varje steg i en produktions- och leveranskedja tvingas ange exakt hur mycket värdet ökat i just detta steg. Detta är en väl underbyggd

princip, som emellertid även den ger stort utrymme för manipulation.

Mycket tyder på att det blivit enklare att förändra lokaliseringen av arbetsställen inom ett företag och en koncern, i takt med att nya behov av arbetskraft, näringslivstjänster och gynnsammare kommunikationsvillkor uppstår. Vissa samhällsforskare pekar på att detta leder till en konkurrens mellan olika regioner, och att dessa därför försöker göra sig så attraktiva som möjligt för befintliga och potentiellt nya företag. Ofta existerar emellertid ett ömsesidigt beroende. Företag och arbetsställen bygger under sin verksamhetstid upp ett antal varaktiga relationer som är beroende av geografisk närhet – oavsett om det gäller arbetskraft, leverantörer eller kunder. Tillsammans utgör dessa en viktig del av det man ibland kallar arbetsställets och företagets »hem-mabas«. Det innebär att även ett anpassningsbart företagsnätverk kan vara starkt beroende av geografiska knutpunkter som påverkar nätverkets kapacitet och kvalitet.

Välståndet är i dagens världskapitalistiska system ytterst ojämnt fördelat. Huvuddelen av jordens befolkning tvingas inrikta sig på ren överlevnad, medan invånarna i stora delar av Europa ofta har ett avsevärt överflöd. Även i den fattiga delen av världen – som i Indien och andra delar av Asien, liksom i Sydamerika – finns grupper med höga inkomstnivåer och betydande förmögenheter. För världsekonomins överflödshushåll framträder en motsvarighet till företagens nätverksarrangemang. De allra rikaste hushållen har medlemmar med flera parallella och efterhand skiftande arbetsplatser, med personnätverk som skär tvärs genom företags- och territoriegränser, och med inkomster som genereras i flera olika territorier – inte sällan i diffusa mönster. Hushållen kan placera sina förmögenheter efter portföljprincipen: Undvik att lägga alla ägg i samma korg! Förmögenheten kan därmed finnas inte bara i flera olika länder utan i mer än en världsdel. På liknande sätt kan ett hushåll ha flera fasta bostäder, och genom nätverksbaserade kontakter ha tillgång till ytterligare vistelseorter.

Om man vill ta reda på var välståndet ansamlas och konsumeras

någonstans, kan man till att börja med konstatera att *bristen* på välstånd har en tydlig geografisk förankring. Fattigdomen är med andra ord territoriellt baserad, medan rikedom och välstånd fungerar precis tvärtom – man kan följa dess spår, men dess mer exakta lokalisering är undflyende. Sambandet mellan de platser där välståndet genereras respektive konsumeras har i hög grad försvagats i sekelslutets globala ekonomi, genom att friktionen för persontransporter, kapitalplaceringar och omflyttningar av förmögenheter minskat för stora grupper.

Detta är inte några framtidsscenarier, utan en beskrivning av processer som påbörjats för flera decennier sedan. Konsekvenserna gör sig redan påmind genom en ökad instabilitet för enskilda länders valutor och för den internationella kapitalmarknaden i stort. För detta behövs inga prognoser. De svåra och intressanta frågorna gäller istället på vad sätt världens länder kan gå samman och forma en gemensam politik som förmår hantera dessa nya ekonomiska fenomen. Det handlar om förändrade regel- och kontrollsystem, men också om nya former för att fatta gemensamma politiska beslut. Den europeiska unionen är ett tänkbart politiskt svar på delar av denna utveckling. Men problembilden slutar inte vid EU:s gränser utan är global.

Inför 2000-talet kan vi sålunda iakta en fundamental och tilltagande obalans. De ekonomiska nätverken och deras flöden bildar geografiska mönster som i allt mindre grad stämmer överens med territoriernas ytprofiler. Vi har i denna bok velat belysa några av de spänningar och konflikter som följer av detta pågående förlopp. Vi har också försökt antyda vilka angreppssätt som står till buds om man på sikt vill skapa en större samstämmighet mellan politik och ekonomi. De ekonomiska förloppens tilltagande dynamik och osäkerhet kräver en infrastruktur som med hjälp av institutioner, lagar och regelsystem kan dämpa eventuella överraskningar och därmed skänka systemet andrum nog att söka sig tillbaka till ett mera önskvärt tillstånd.

En sådan infrastruktur måste utgå från att människor är sociala

varelser med stor inneboende tröghet. Det må så vara att den nya ekonomin utvecklar en allt större geografisk räckvidd och därför kräver betydande rörlighet, och att de politiska institutionerna sannolikt kommer att förändras i samma riktning. Men denna värld ska trots allt befolkas av människor med familjeband och andra sociala nät, som alla riskerar att brista eller rivas itu av den nya tidens ökade krav på rörlighet.

Människor har behov av trygghet och stabilitet, och denna bör störas så lite som möjligt vid eventuella förflyttningar mellan olika territorier. Nordens gemensamma arbetsmarknad har under lång tid utvecklat olika metoder för att utan byråkratiskt krångel garantera människor trygghet då de flyttat mellan olika nordiskaländer. För en stor Europaunion måste på samma sätt både skyldigheter och trygghetsvillkor kunna bli gränsöverskridande. Det nordiska angreppssättet skulle innebära att systemen kan tillåtas att se olika ut i olika länder, och att man utvecklar en infrastruktur som medger såväl lokal mångfald som relativt smärtfria gränsöverskridanden.

Därmed skapas också förutsättningar för att individen ska kunna vara med och utforma både sin lokala hemvist och de system som reglerar gränsöverskridandets olika former. Först då kan territoriets gränser behandlas med den kombination av respekt och ointresse som tycks vara något av en förutsättning för morgondagens europeiska tillvaro. Först då kan man säga att territoriets gränser blivit uppmärksammade på allvar.

Noter

PROLOG. TERRITORIETS UPPKOMST

- 1 Bruce Chatwins reseskildring från Australien, som gjort sammanhanget klart för en stor publik, fick just titeln *The Songlines*. London, 1984.
- 2 Björn Hettne, *Den europeiska paradoxen*. Stockholm, Nerenius & Santé-rus 1994.
- 3 Ur den stora litteraturen härom se särskilt Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*. Oxford, Blackwell 1983, och Uffe Østergård, *Europas ansigter: Politiske kulturer i en ny gammel verden*. København, Munksgaard 1992.
- 4 En första teoretisk bok var *Nätverk: Teorier och begrepp i samhällsvetenskapen*, red. Anders Karlqvist, Stockholm, Gidlunds/Arena 1990. Som resultat av studien »Sverige i framtidens Europa« vid Institutet för framtidsstudier utkom bl a följande böcker: Gullan Gidlund, *Partiernas Europa*. Stockholm, Natur och Kultur 1992; Janerik Gidlund m fl, *Den nya politiska konserten*. Malmö, Liber Hermods 1993; Janerik Gidlund & Sverker Sörlin, *Det europeiska kalejdoskopet: Regionerna, nationerna och den europeiska identiteten*. Stockholm, SNS Förlag 1993; Börje Johansson, *Ekonomisk dynamik i Europa: Nätverk för handel, kunskapsimport och innovationer*. Malmö, Liber Hermods 1993; Jan-Evert Nilsson, *Sverige i förnyelsens Europa: En industrinations uppgång och fall*. Malmö, Liber Hermods 1995; Sverker Sörlin, *De lärdas republik: Om vetenskapens internationella tendenser*. Malmö, Liber Hermods 1994; Gunnar Törnqvist, *Sverige i nätverkens Europa: Gränsöverskridandets former och villkor*. Malmö, Liber Hermods 1993, ny uppl. 1996.

1. PÅ SPANING EFTER STRUKTURELL STABILITET

- 1 Paul Taylor, *Political Geography: World Economy, Nation State and Locality*. London, Longmans 1993.
- 2 Alain Minc, *Le Nouveau Moyen Age*. Paris, Gallimard 1993.
- 3 Georg Henrik von Wright, *Myten om framsteget*. Stockholm, Bonniers 1993.
- 4 *World Investment Report*. Unctad, FN 1993.
- 5 Manuel Castells, *The Informational City*. Oxford, Blackwell 1992.
- 6 Gunnar Eliasson et al, *The Knowledge Based Information Society*. Stockholm, Almqvist & Wiksell 1990.
- 7 Ash Amin, Nigel Thrift eds, *Globalisation, Institutions and Regional Development in Europe*. Oxford, Oxford University Press 1994.
- 8 För en närmare diskussion av begreppen »teknisk räckvidd« och »mänskliga räckhåll« se Gunnar Törnqvist, *Sverige i nätverkens Europa. Gränsöverskridandets former och villkor*, Malmö, Liber-Hermods 1996.
- 9 Michael Porter, *The Competitive Advantage of Nations*. London, The Macmillan Press 1990.
- 10 Jane Jacobs, *Cities and the Wealth of Nations*. Hammondswoth, Penguin Books 1984.
- 11 Alfred Marshall, *Industry and Trade: A Study of Industrial Technique and Business Organization*. London, Macmillan 1919.
- 12 Fernand Braudel, *Civilisationer och kapitalism*. Stockholm, Gidlunds 1982, 1986 och 1986.
- 13 Norbert Ohler, *Reisen im Mittelalter*. Frankfurt a M, Artemis Verlag 1986.
- 14 För en utförligare redogörelse för olika beräkningssätt och varianter, se Gunnar Törnqvist, *Sverige i nätverkens Europa. Gränsöverskridandets former och villkor*. Malmö, Liber-Hermods 1996, s 82 ff, och Ulf Erlands-son, *Kontakt- och resemöjligheter i Europa*, Rapporter och Notiser 98. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lund 1991.
- 15 *Green Paper on the Impact on the Environment*. Commission of the European Communities, COM 92.
- 16 Torsten Hägerstrand, *Diffusion of Innovation as a Spatial Process*. Chicago, University of Chicago Press 1967; Gunnar Törnqvist, *Contact Systems and Regional Development*. Lund, C W K Gleerup 1970.
- 17 Torsten Hägerstrand, *The Space-Time Trajectory Model and its Use in the Evaluation of Systems of Transportation*. Technical University of Vienna, No 11, 1976. För en närmare diskussion av kreativitetens geografi, se t ex Gunnar Törnqvist, »Towards a Geography of Creativity«, i: *The World*

- Economy and the Spatial Organization of Power*. Aldershot, Avebury 1990.
- 18 Kristian Gerner, »Östersjöregionen – historia, nutid och framtid«, i: *Närhet och nätverk – regioner nas återkomst?* Lund, Lund University Press 1994.

2. NÄTVERK OCH TERRITORIUM

- 1 En översikt av Kinas historia finns i Göran Malmqvist, »Kina« i: *Österns storriken, Bonniers världshistoria del 4*, eds. Erling Bjöl och Jarl Torbacke. Stockholm, Bonnier 1983, s 10–270.
- 2 I Malmqvists »Kina« finns en kort redogörelse för Marco Polos möte med Kubilai Khan. Vissa forskare har betvivlat att Marco Polo verkligen besökte Kina själv. I en lång artikel i *Encyklopedia Britannica* 9:571–574 betonas att reseberättarens rykte har svängt upp och ner under sju århundraden. Se också B. Thordeman, *Marco Polos resor i Asien 1271–1295*, 1982. Vår kännedom om Kubilai Khan är beroende av Marco Polos egenberättelse *Il Millione*.
- 3 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism 15th–18th Century*, vol. 2 och 3. London, William Collins Sons & Co 1982. Se också P.H. Hohenberg & P.M. Lees, *The Making of Europe 1000–1950*. Cambridge, MA, Harvard University Press 1985.
- 4 Göran Malmqvist, »Kina«; Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism 15th–18th Century*, vol. 3.
- 5 Eli F. Heckscher, *Merkantilismen*. Stockholm, Norstedt & Söner 1931; Börje Johansson, *Ekonomisk dynamik i Europa*. Malmö, Liber-Hermods 1993.
- 6 Olof G. Lodin »Japan«, i *Österns storriken, Bonniers världshistoria del 4*, eds. Erling Bjöl och Jarl Torbacke. Stockholm, Bonnier 1983, s 273–332. Se också David F. Batten, »The Evolutionary Network Economy: Historical Parallels from Europe and Japan« i: *Patterns of a Network Economy*, eds Börje Johansson, Charlie Karlsson och Lars Westin. Berlin, Springer-Verlag, 1993.
- 7 Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*. London, Fontana Press 1989.
- 8 Översikter av detta teoriområde finns under rubrikerna »local public finance«, »public choice«, »public goods« och »public finance« i: *The New Palgrave Dictionary of Economics* vol. 3, eds John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman. London, Macmillan 1987.
- 9 Sådana kalkyler av marknadstillgänglighet beskrivs i Åke E. Andersson

- och Börje Johansson, *Förnyelse av Västsveriges regioner*. Stockholm, ERU Rapport 92, 1995.
- 10 Börje Johansson, *Ekonomisk dynamik i Europa*. Malmö, Liber-Hermods 1993.
 - 11 En analys av förväntad handel finns i Manfred Fischer och Börje Johansson, »Opening up International Trade in Eastern European Countries – Consequences for Aggregate Trade Flows in the Rhine-Main-Danube Area«, *Papers in Regional Science*, 75, 1:65–78.
 - 12 Börje Johansson och Lars Westin, »Revealing Network Properties of Sweden's Trade with Europe«, i: *Moving Frontiers: Economic Restructuring, Regional Development and Emerging Networks*, eds Juan Cuadrado-Roura, Peter Nijkamp & Pere Salva. Aldershot, Avebury 1994. Se också Börje Johansson, *Ekonomisk dynamik i Europa*.
 - 13 Beskrivningar av Amsterdam och Cartesius eller Descartes finns i Eli F. Heckscher, *Merkantilismen*, och Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism 15th–18th Century*, vol. 3.
 - 14 Alfred Marshall, *Principles of Economics*. London, Macmillan, 8:e upplagan 1920.
 - 15 Ett flertal fall av regional specialisering baserad på samlokalisering fördelar redovisas i Paul Krugman, *Geography and Trade*. Leuven, Leuven University Press 1991.
 - 16 Erik Dahmén, *Svensk industriell företagsamhet*. Stockholm, IUI 1950, är en föregångare för denna typ av analys. En efterföljare finns i Michael Porter, *Competitive Advantage of Nations*. New York, Free Press 1990. Se också Börje Johansson och Charlie Karlsson, *Från brukssamhällets exportnät till kunskapssamhällets innovationsnät*. Karlstad, Länsstyrelsen i Värmland och Högsolan i Karlstad 1991.
 - 17 Utgående effekter av boktryckarkonsten spåras i Marshall McLuhan, *Gutenberggalaxen*. Stockholm, Pan/Norstedts 1962.
 - 18 J. Kenneth Galbraith, *The New Industrial State*. New York, Houghton Mifflin Company 1967.
 - 19 C-H. Hermansson, *Monopol och storfinans – de 15 familjerna*. Stockholm, Raben & Sjögren 1971, och *Koncentration och storföretag*. Stockholm 1959.
 - 20 Bengt-Arne Vedin, *Nätverk för produktion och kunskap*. Malmö, Liber-Hermods 1993.
 - 21 Börje Johansson, *Ekonomisk dynamik i Europa*, kap. 4 och 7; Bengt-Arne Vedin, *Nätverk för produktion och kunskap*, kap. 9.

3. KUNSKAPENS FLÖDEN OCH SKAPANDETS PLATSER

- 1 AnnaLee Saxenian, *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*. Cambridge, MA, Harvard University Press 1994. Kelvin Willoughby, »The Local Milieux of Knowledge-Based Industries: What Can We Learn from a Regional Analysis of Commercial Biotechnology?«, i: *Cities in Competition: Productive and Sustainable Cities for the 21st Century*, eds. John Brotchie, Mike Batty, Ed Blakely, Peter Hall and Peter Newton. Melbourne, Longman Australia 1995, 258.
- 2 Richard R. Nelson, »What Is 'Commercial' and What Is 'Public' About Technology, and What Should Be?«, i *Technology and the Wealth of Nations*, eds. Nathan Rosenberg, Ralph Landau & David C. Mowery. Stanford, CA, Stanford University Press 1992.
- 3 Roger Noll, »The Declining Support for Public R&D«, *Framtider International* 1995.
- 4 Peter Hall, »Towards a General Urban Theory«, i: *Cities in Competition* 1995, 7.
- 5 Beteckningen har använts inom EG-kommissionens forskningsprogram FAST (Forecasting and Assessment in Science and Technology). Ulrich Hilpert, *Archipelago Europe – Islands of Innovation*, FAST report 18, 1992.
- 6 En nyligen genomförd studie av Umeå universitet bekräftar denna bild. *Samhällseffekter av Umeå universitet*, eds. Einar Holm & Ulf Wiberg, CERUM, Regional Dimensions, Working paper 1, Umeå 1995.
- 7 Sverker Sörlin, »National and International Aspects of Cross-boundary Science: Scientific Travel in the 18th Century«, i: *Denationalizing Science: The Contexts of International Scientific Practice*, eds. Elisabeth Crawford, Terry Shinn & Sverker Sörlin. Dordrecht, Boston & London, Kluwer 1993.
- 8 Numa Brockway, *Science and Colonial Expansion: The Role of the British Royal Botanic Gardens*. New York, Academy Press 1972.
- 9 David Mackay, *In the Wake of Cooke: Exploration, Science and Empire, 1780–1801*. London, Croom Helm 1985.
- 10 För stimulerande perspektiv på den naturvetenskapliga utvecklingen och, indirekt, dess brist på samband med den industriella, särskilt i England, under 1700- och 1800-talen, se *Cultures of Natural History*, eds. Nicholas Jardine, James A. Secord & Emma C. Spary. Cambridge, Cambridge University Press 1996.
- 11 William H. Goetzmann, *New Lands, New Men: America and the Second Great Age of Discovery*. New York, Viking 1986.
- 12 Donald Worster, *Rivers of Empire: Hydraulic Engineering and the Coloni-*

- zation of the Arid West. Oxford, Oxford University Press 1985.
- 13 Sverker Sörlin, *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Stockholm, Carlsson Bokförlag 1988.
 - 14 Gunnar Eriksson, *Kartläggarna: Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870–1914*. Umeå, Acta universitatis umensis 1978.
 - 15 Gerard De Geer, Lennart von Post och Fredrik Svenonius var samtliga geologer.
 - 16 Christopher Freeman, *The Economics of Industrial Innovation*, 2 uppl. London, Pinter 1982. Bernal 1969.
 - 17 David C. Mowery, »Industrial Research, 1900–1950«, i: *The Decline of the British Economy*, eds. B. Elbaum & W. Lazonick. Oxford, Clarendon Press 1986.
 - 18 Wendy Faulkner & Jacqueline Senker with Léa Velho, *Knowledge Frontiers: Public Sector Research and Industrial Innovation in Biotechnology, Engineering Ceramics, and Parallel Computing*. Oxford, Clarendon Press 1995, kap. 1 och 3. Freeman 1982. David Noble, *America by Design: Science, Technology, and the Rise of Corporate Capitalism*. New York, Oxford University Press 1977.
 - 19 Ralph Landau & Nathan Rosenberg, »Successful Commercialization in the Chemical Process Industries«, i: *Technology and the Wealth of Nations*, eds. Nathan Rosenberg, Ralph Landau & David C. Mowery. Stanford, CA, Stanford University Press 1992, 77–81.
 - 20 Henry Etzkowitz, »Enterprises from Science: The Origins of Science-based Regional Economic Development«, *Minerva* 1993.
 - 21 Stuart W. Leslie, *The Cold War and American Science: The Military-Industrial-Academic Complex at MIT and Stanford*. New York, Columbia University Press 1993.
 - 22 Sundin, Bosse, *Ingenjörsvetenskapens tidevarv: Ingenjörsvetenskapsakademien, Pappersmassekontoret, Metallografiska institutet och den teknologiska forskningen i början av 1900-talet*. Umeå, Acta universitatis umensis 1981.
 - 23 Freeman, *The Economics of Industrial Innovation*, 2 uppl. London, Pinter 1982.
 - 24 Saxenian, *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*. Cambridge, MA, Harvard University Press 1994, 22.
 - 25 Saxenian, 23.
 - 26 Manuel Castells & Peter Hall, *Technopoles of the World: The Making of 21st*

- Century Industrial Complexes*. London & New York, Routledge 1994.
- 27 Doreen Massey, Paul Quintas & David Wield, *High Tech Fantasies: Science Parks in Society, Science and Space*. London & New York, Routledge 1992.
 - 28 *Forskningsnära företag i Norden – forskning och utveckling 1993*, Tema Nord 1995:575, Nordisk Ministerråd, Köbenhavn 1995, kap. 3.
 - 29 Lorraine Daston, »Nationalism and Scientific Neutrality under Napoleon«, i *Solomon's House Revisited: The Organization and Institutionalization of Science*, ed. Tore Frängsmyr. Nobel Symposium 75. Canton, MA, Science History Publications 1990.
 - 30 *Utbildningens internationalisering: Slutbetänkande från UKÄ:s internationaliseringsutredning*, UKÄ-rapport 21, Stockholm 1974, 241.
 - 31 Sergio Barabaschi, »Managing the Growth of Technical Information«, i: *Technology and the Wealth of Nations*, eds. Nathan Rosenberg, Ralph Landau & David C. Mowery. Stanford, CA, Stanford University Press 1992, 418 ff.
 - 32 Michael Gibbons m. fl., *The New Production of Knowledge*. Thousand Oaks, CA, London & New Delhi, Sage 1994.
 - 33 Olle Persson, *Forskning i statistisk belysning*. Umeå 1991. Gábor Palló, »Internationalism in World Science: The Hungarian Case«, i: *Denationalizing Science*.
 - 34 En viss försiktighet är dock nödvändig vid tolkningen av siffrorna. Att ett fjärde, femte eller rentav ett hundrade (!) författarnamn förekommer vid en artikel behöver förstås inte innebära att respektive individ haft en särskilt aktiv del i tillkomsten av artikeln utan kan lika gärna uppfattas som ett uttryck för den »policy of generosity« som leder till att de flesta som haft någon beröring med en forskningsuppgift under en längre tid, t. ex. ett år, får stå som medförfattare. John Krige, »Some Socio-Historical Aspects of Multinational Collaboration in High-Energy Physics at CERN between 1975 and 1985«, i: *Denationalizing Science*, 249 ff.
 - 35 John Krige, »The Internationalisation of Scientific Work«, i: *The Research System in Transition*, eds. Susan Cozzens, Peter Healy, Arie Rip & John Ziman. Dordrecht, Kluwer 1990, 179–197.
 - 36 På engelska förekommer beteckningen »Locally-grounded Transnational Research Sites« (LGTRS), på svenska ungefär: Lokalt Baserade Transnationella Forskningsanläggningar. Se för ytterligare detaljer och referenser framställningen i Elisabeth Crawford, Terry Shinn & Sverker Sörlin, »The Nationalization and Denationalization of the Sciences: An Introductory Essay«, i: *Denationalizing Science*, 27–30.

- 37 Mark Casson, »Introduction«, i: *Global Research Strategy and International Competitiveness*. Oxford & Cambridge, MA, Oxford University Press 1991, 14–17.
- 38 Lars Håkansson, *Forskning och utveckling i utlandet: En studie av svenska multinationella företag*, Ingenjörsvetenskapsakademin, IVA-PM 1989:1. Stockholm 1989.
- 39 »Astra satsar stort på magsårsbakterie: Bygger upp en forskningssatellit i Boston för att få fram vaccin och läkemedel«, *Svenska Dagbladet* 23/10 1995, Näringsliv, 1. Astra: Årsredovisning 1995. Södertälje 1996.
- 40 Lois S Peters, »Technology Management and the Research and Development Activities of Multinational Enterprises«, stencil, Rensselaer Polytechnic Institute. Troy, NY 1992.
- 41 »[Place...] increased emphasis on a globally integrated R&D network«, Robert D. Pearce & Satwinder Singh, *Globalizing Research and Development*. Basingstoke & London, 1992, 188 f. Uppgifterna bygger på ett frågeformulär som företagen fått besvara. En viss skepsis är på sin plats. Det kan alltid tänkas att svaren är anpassade till föreställningar om vad som är en önskvärd attityd, särskilt när det gäller vad man bör göra i framtiden. Jämför dock en undersökning av Export-Import Bank of Japan (1990), som fann att 90 procent av 247 internationellt aktiva japanska företag avsåg att öka sin »globalization strategy«. Casson, »Introduction«, 33.
- 42 Stephen R. Barley, John F. Freeman and Ralph C. Hybels, »Strategic Alliances in Commercial Biotechnology«, i: *Networks and Organizations: Structure, Form, and Action*, eds. Nitin Nohria & Robert G. Eccles. Boston, MA, Harvard Business School Press 1993, 311–347. Se också *European Competitiveness*, särskilt John Hagedoorn & Jos Schakenraad, »Strategic Technology Partnering and International Corporate Strategies«.
- 43 Robert D. Pearce & Satwinder Singh, *Globalizing Research and Development*. Basingstoke & London, 1992, kap. 3 och 6.
- 44 Lars Håkansson, *Forskning och utveckling i utlandet: En studie av svenska multinationella företag*, Ingenjörsvetenskapsakademin, IVA-PM 1989:1. Stockholm 1989.
- 45 *Företagens FoU-internationalisering och industrins utvecklingsriktning: Trender, orsaker, effekter och områden för samhällsinsatser*, SIND PM 1990:1 (Stockholm, 1990), 22, 23.
- 46 Det gäller i synnerhet om man betraktar Europa. Andelen av amerikansk utlands-FoU som placerades i Sverige steg emellertid från 1,0 till 2,3

- procent mellan 1977 och 1986. Casson, »Introduction«, 31, tabell 1.12.
- 47 *Ibid.*, 28.
- 48 Citatet återfinns i Robert B. Reich, *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*. New York, 1991, 132.
- 49 *Vad STU gjort för: Internationalisering av svensk FoU, STUinfo 837-1991*. Stockholm 1991, 2.
- 50 Lennart Stenberg, »Internationella jämförelser av innovationssystem«, i: *Teknologiska system, Aktuellt om näringspolitik och ekonomi*. Stockholm, Näringsdepartementet 1995:1, 35.
- 51 Charles Edquist & Maureen McKelvey, »The Swedish Paradox: High R&D Intensity Without High Tech Products«, *Journal of Industry Studies* 1995:1.
- 52 Se t e x *Riksdagen, regeringen och forskningen: Några drag i svensk forskningspolitik under två decennier*, SOU 1995:121.

4. FRÅN TERRITORIELLA ENHETSSTATER TILL NATIONELLA ALLIANSER

- 1 John Gerard Ruggie, »Territoriality and beyond: problematizing modernity in international relations«, *International Organization*, vol. 447, No 1, 1993.
- 2 Bayless Manning, »The congress, the executive and intermestic affairs. Three proposals« i: *Foreign Affairs*, Vol. 55, Iss. 1, 1977.
- 3 Resonemanget om den »interländska politiken« har hämtats från Janerik Gidlund, »Den ’byzantinska komplexiteten’ i Europeiska unionen«, *SOU 1995:131*, s.13.
- 4 Jean Gottman, »The evolution of the concept of territory«, *Social Science Information*, 14 3/4 1975, s 29–47.
- 5 Begreppet »civilt samhälle« används här något oegentligt med den begränsade innebörden sociala institutioner, kulturella koder och relationer mellan människor präglade av ömsesidighet, dvs traditioner, informella sociala nätverk och gemenskaper, frivilliga associationer etc. Ofta ges begreppet emellertid en vidare innebörd och får även innefatta näringslivet – det civila samhället åsyftar då sociala och ekonomiska arrangemang, koder, institutioner skilda från staten.
- 6 Jfr. Janerik Gidlund & Sverker Sörlin, »Europa, Norden och vi«, *Dagens Nyheter* 14/1 1993.
- 7 Jfr. David J. Elkins, *Beyond Sovereignty: Territory and Political Economy in the Twenty-First Century*. Toronto, University of Toronto Press 1995, s 167–201.

- 8 Karl W. Deutsch, *The Nerves of Government*. New York, The Free Press 1963, s 205f.
- 9 Jfr artikeln »Skakar om ABB« i *Dagens Industri*, 1993-08-25.
- 10 Roberta Capello & Tomaso Pompili, »From Trade Flows to Corporate Networks«, i Börje Johansson et al., *Patterns of a Network Economy*. Berlin, Springer-Verlag 1994, s 163.
- 11 Jfr Kirsty Hughes ed., *European Competitiveness*. Cambridge, Cambridge University Press 1993, s 2.
- 12 Jfr Michael E. Porter, *The Competitive Advantage of Nations*. London and Basingstoke, The Macmillan Press 1990, s 19.
- 13 Jfr Yvez Doz, »Government policies and global industries«, i: Michael E. Porter, ed., *Competition in Global Industries*. Cambridge, MA, Harvard Business School Press 1986, s 226, 231, 258.
- 14 Jfr opublicerad projektbeskrivning av Beate Kohler-Koch, »Regions as Political Actors in the Process of European Integration. A comparative research project of regions in France, Germany, Italy and Spain.« University of Mannheim, 1994.
- 15 Sverker Sörlin, »Regiontanken«, i: Janerik Gidlund & Sverker Sörlin, *Det europeiska kalejdoskopet. Regionen, nationen och den europeiska identiteten*. Stockholm, SNS 1993, s 175.
- 16 Raimondo Strassolo, citerad i Zlatko Mlinar, »Globalization and Territorial Identities«, *Environment and Planning*, vol. 26, 1995, pp. 1975–1977.
- 17 Georges Duby, *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. Chicago, University of Chicago Press 1980, s 286.
- 18 Thomas Christiansen & Knud Erik Jørgensen, »Towards the Third Category of Space: Conceptualizing the Changing Nature of Borders in Western Europe«. Opublicerat papper till Second Pan-European Conference of the ECPR Standing Group on International Relations, Paris 13–16 September 1995. Panel on European Integration.

5. GRÄNSÖVERSKRIDANDETS DEMOKRATI

- 1 Robert Dahl, *Democracy and Its Critics*. New Haven and London, Yale University Press 1989. Op.cit., s 340.
- 2 Paul Barry Clark, *Citizenship*. London, Pluto Press 1994.
- 3 David Held, »From City-States to a Cosmopolitan Order« i: David Held, ed. *Prospects for Democracy*. Cambridge, Polity Press 1993.
- 4 Ibid.
- 5 Robert D. Putnam, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern*

- Italy*. Princeton, Princeton University Press 1993. Op.cit., s 19–20 i den svenska upplagan 1996. *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien*. Stockholm, SNS Förlag.
- 6 John Dunn, ed., *Democracy – The Unfinished Journey. 508 bc to ad 1993*. Oxford, Oxford University Press 1992. Op.cit., s 245.
 - 7 Jörgen Hermansson, »Hur kan demokratin rättfärdigas?« i: Anders Sanerstedt & Magnus Jerneck, red., *Den moderna demokratis problem*. Lund, Studentlitteratur 1994.
 - 8 Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*. (Reprinted 1974, London, Unwin University Books). För en 1990-tals analys av Schumpeter se »Capitalism, Socialism and Democracy Revisited«, Special Issue. *European Journal of Political Research*. Vol.23, No.2, Febr. 1993.
 - 9 Emilio Santoria, »Democratic Theory and Individual Autonomy. An Interpretation of Schumpeter's doctrine of democracy«. *European Journal of Political Research*, Vol.23, 1993. Nr. 2: 121–143.
 - 10 Hämtat från Danilo Zolo, *Democracy and Complexity*. Cambridge: Polity Press 1992, s 99.
 - 11 Francis Fukuyama, »The end of History«, *The National Interest*, Vol.16, 1989.
 - 12 För en kritisk granskning se exempelvis Thomas Hylland Eriksen, »Den demokrati vi känner är maktlös«, *Svenska Dagbladet* 15 augusti 1996.
 - 13 John Dunn ed., op. cit.
 - 14 Max Weber, »The Types of Legitimate Domination« i G. Roth & C. Wittich, eds., *Economy and Society*. New York 1968.
 - 15 Seymour Martin Lipset, »Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy«, *American Political Science Review*, Vol.53, 1959.
 - 16 *The Legitimation of Power*. Atlantic Heights, NJ, Humanities Press 1991, s 10.
 - 17 Se exempelvis Lipset a a.
 - 18 Jan Engberg, »Medborgarskap och demokrati i östra Asien«, *Framtider* 2/95. Stockholm, Institutet för Framtidsstudier.
 - 19 Niklas Eklund, »Integration of Crises or Crises of Integration«. CERUM Working Paper 1991:14, Umeå.
 - 20 Leonard Binder et al, *Crises and Sequences in Political Development*. Princeton, Princeton University Press 1971.
 - 21 Torbjörn Bergman och Gullan Gidlund, »Den demokratiska legitimiteten – de folkvaldas roll i EU« i: »Demokrati och öppenhet. Om folkvalda

- parlament och offentlighet i EU«. Expertrapport till EU 96-kommittén. *SOU 1996:42*.
- 22 För en analys av den individualistiska orienteringen av medborgarskapsbegreppet se exempelvis Paul Close, *Citizenship, Europe and Change*. London, Macmillan 1995.
 - 23 Thomas H. Marshall, »Medborgarskap och klass« (ett talsom hölls 1949) i *Idéer om reformism*. Stockholm, Tidens Förlag 1991.
 - 24 På denna punkt har Marshall fått kritik, bl a från Anthony Giddens som påtalat att ordningsföljden inte alltid har följt Marshalls historiska utvecklingsstege. Marshall hade Storbritannien som förebild. I exempelvis Tyskland införde Bismarck sociala rättigheter närmast i syfte att förhindra att gå arbetarnas krav på politiska rättigheter till mötes (Sven Ove Hansson, »Thomas Humphrey Marshall. Introduktion« i: *Idéer om reformism* a.a 1991). För en översikt av andra modeller se Peter Taylor-Gooby, »Welfare State Regimes and Welfare Citizenship«, *Journal of European Social Policy*. Vol.1(2), 1991, 93–105.
 - 25 Desmond King & Jeremy Waldron, »Citizenship, Social Citizenship and the Defence of Welfare Provision«, *British Journal of Political Science*, Vol.18:1988, 415–443.
 - 26 För en feministisk analys av medborgarskapsbegreppet se Claire Wallac, »The Concept of Citizenship: An Overview«, *Slovak Sociological Review*, March 1993.
 - 27 King, D & Waldron, J. Se även John Rawls argumentation utifrån ett rättviseperspektiv i *A Theory of Justice*, Cambridge 1971. Andra tänkare argumenterar för välfärdsstaten utifrån mer moraliska motiv.
 - 28 Ulf Bernitz & Hedvig Lokrantz Bernitz, »Medborgarskap i EU – räckvidd och innebörd«, i: »Förankring och rättigheter. Om folkomröstningar, utträdesrätt, medborgarskap och mänskliga rättigheter i EU. Fyra expertrapporter till EU 96-kommittén.« *SOU 1996:16*.
 - 29 Elisabeth Meehan, *Citizenship and the European Community*. London, 1993, s.30.
 - 30 Ulf Bernitz & Hedvid Lokrantz Bernitz, op. cit. COM (90) 600, Bull EC 10/90 1996.
 - 31 Janerik Gidlund, »En ekonomi med nationella förtecken.« *Framtider 2/95*. Stockholm, Institutet för Framtidsstudier.
 - 32 Se exempelvis Lars Trägårdh, red., *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*. Stockholm, SNS Förlag 1995; Adam B. Seligman, *The Idea of Civil Society*. New York, The Free Press 1992; Paul Close, *Citizenship, Europe and*

- Change*. London, The Macmillan Press 1995.
- 33 Verksamhetsformer under skilda politiska villkor inom den svenska socialdemokratin, se Gullan Gidlund, »Folkrörelsepartiet och den politiska styrelsen. SAP:s organisationsutveckling«, i: Klaus Misgeld, Karl Molin, & Klaus Åmark, red., *Socialdemokratins samhälle*. Stockholm, Tidens Förlag 1989.
 - 34 Laura Cram & Jeremy Richardson, »Citizenship and Local Democracy: A European Perspective«. Warwick (opubl uppsats) 1992.
 - 35 Elisabeth Meehan, op. cit., s 30.
 - 36 Ibid.
 - 37 Adam B. Seligman, op. cit.
 - 38 Krzysztof Pomian, »Historien, traditionen och det civila samhället« i György Konrád m fl, *Polens frihet – och vår*. Ordfronts förlag/Dagens Nyheter, Stocholm 1983.
 - 39 Lars Trägårdh, »Svenskhet och Civilitet: Om dygd, kärlek och obereoende i svensk politisk kultur«, Peter Aronsson, »Vem får vara med – och hur? Om delaktighet i historien«, Mats Dahlqvist, »Det civila samhället« i samhällsteori och samhällsdebatt. En kritisk analys«, samtliga i: Lars Trägårdh, red., op. cit.
 - 40 Hans Zetterberg, »Civila samhället, demokratin och välfärdsstaten« i Lars Trägårdh, red., op. cit.
 - 41 Lars Trägårdh, op. cit.
 - 42 Ibid, s 19.
 - 43 »Utskälld teori kan åter bli aktuell. Egenmakt på väg att bli socialdemokratins framtidsideologi« (Wilhelm Behrman), *Svenska Dagbladet* 1995-10-18.
 - 44 Det bör noteras att även fackföreningsrörelsen under mitten av 1990-talet för fram budskapet att »sätta individen i centrum« i debatten om arbetsrätten. I boken *En ny arbetsrätt* har författaren Kurt Junesjö (jurist vid LO:s Rättsskydd) fokuserat individens rättigheter, inte kollektivets – fackets rättigheter. Källa: »LO står fast«, *Aftonbladet* 1995-10-26.
 - 45 Robert D. Putman, op. cit.
 - 46 »Nya villkor för ekonomi och politik. Ekonomikommisionens förslag.« *SOU 1993:16*, s 18.
 - 47 Michael T. H. Greven, »Political institutions and the building of democracy: Some issues in recent German literature«, *European Journal of Political Research*, Vol. 27, 1995, No. 4:463–475.
 - 48 Partiernas anpassning till europeisk integration, se Gullan Gidlund,

- Partiernas Europa*. Stockholm, Natur och Kultur 1992; Gullan Gidlund, »Politiska partier – ett fritt Europas liv?«, i: Janerik Gidlund, red., *Den nya politiska konserten. Identitet, suveränitet och demokrati i den europeiska integrationen*. Malmö: Liber-Hermods 1992.
- 49 Andreas Persson, »IT och elektronisk kommunikation. Om IT och framtidens partier.« Opublicerad uppsats för C/D-seminariet vid Statsvetenskapliga institutionen, Umeå universitet 1996.
- 50 Michael T. H. Greven, op. cit.
- 51 Exempelvis Paul Q. Hirst & Grahame Thompson, *Globalization in Question: The international economy and possibilities of governance*. Cambridge, Polity Press 1996; Peter Bratt, »Marknaden »en myt«. Brittisk succébok. Den globaliserade ekonomin kan mycket väl styras«. *Dagens Nyheter* 1996-09-14.
- 52 Citatet är hämtat från ett utdrag ur boken *Die Globalisierungsfall. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*, Hamburg, Rowohlt 1996, av Hans-Peter Martin och Harald Schumann (utdragen översatta till svenska av Per Landin). »Turbokapitalismen raserar demokratin. Tämj den globala marknaden. Dags att återerövra politiken och hejda ekonomismen« *Framtidsfällan 2*. DN 1996-09-25. Se även : »Arbete att få, tutt-TV åt folket. Världens ledande män. Konkurrentens vindar har blivit en storm och ännu återstår den riktiga orkanen«. *Framtidsfällan 1*. DN 1996-09-22; »Rättvisa är ingen marknadsfråga. Politik för ett annat Europa. Öppna EU:s stängda dörrar och stärk medborgarinflytandet«. *Framtidsfällan 3*. DN 1996-09-28.
- 53 *Framtidsfällan 3*, op. cit.
- 54 Transcript of Proceedings. University of London Seminar. Birbeck College. *Political Parties and Trade Unions in the Electronic Age*. Saturday 16th March 1996. Second Presentation. Patrick Seyd (University of Sheffield). *The Importance of Political Parties in the Electronic Age*. Internet.

EPILOG. VÄLSTÅNDETS HEMVIST

- 1 Steven Ozment, *Magdalena och Balthasar: En intim skildring av livet i femtonhundralets Europa träder fram i brev mellan en man och hans hustru i Nürnberg*, 1986, sv. övers. Stockholm, Legenda 1988.
- 2 Enligt signaturen E. B-n i *Stockholms Dagblad* (trol.) 22 augusti 1879; artikeln är omtryckt i *Sundsvallsstrejken 1879: Samtida dokument i historisk belysning*. Sundsvall, 1979.
- 3 Gustav Sundbärg, *Ekonomisk-statistisk beskrifning öfver Sveriges landsde-*

- lar, Emigrationsutredningen, bil. 5. Stockholm, 1910, 231.
- 4 Astra, årsredovisningar 1989–1995. *Astra 75 år: Från storapotek till forskningsföretag, 1913–1988*, u.o., 1993. Anders Lundgren; *Xylocain: Historien om ett läkemedel*. Uppsala 1994.
 - 5 Förloppet beskrivs i Börje Johansson, *Ekonomisk dynamik i Europa*.
 - 6 Erik Lönnroth, red., *Bohusläns historia*. Stockholm 1963; Alf Henriksson, *En skandinavisk historia – Norge & Sverige under 1000 år* Malmö 1992.

Litteratur

- Amin, Ash & Thrift, Nigel, eds, *Globalisation, Institutions and Regional Development in Europe*. Oxford, Oxford University Press 1994.
- Andersson, Åke E. & Johansson, Börje, *Förnyelse av Västsveriges regioner*, ERU Rapport 92. Stockholm 1995.
- Barley, Stephen R., John F. Freeman & Ralph C. Hybels, »Strategic Alliances in Commercial Biotechnology«, i: *Networks and Organizations: Structure, Form, and Action*, eds. Nitin Nohria & Robert G. Eccles. Boston, MA, 1992.
- Barry Clark, Paul, *Citizenship*. London, Pluto Press 1994.
- Batten, David F., »The Evolutionary Network Economy: Historical Parallels from Europe and Japan«, i: *Patterns of a Network Economy*, eds Börje Johansson, Charlie Karlsson & Lars Westin, Berlin, Springer-Verlag 1993.
- Beetham, David, *The Legitimation of Power*. Atlantic Hights, NJ, Humanities Press 1991.
- Bergman, Torbjörn & Gidlund, Gullan, »Den demokratiska legitimiteten – de folkvaldas roll i EU«, i: »Demokrati och öppenhet. Om folkvalda parlament och offentlighet i EU. Expertrapport till EU 96-kommittén«. *SOU 1996:42*.
- Bernal, J. D. *Science in History*, vol. 2. Harmondsworth, Penguin 1969.
- Bernitz, Ulf & Lokrantz Bernitz, Hedvig, »Medborgarskap i EU – räckvidd och innebörd«, i: »Förankring och rättigheter. Om folkomröstningar, utträdesrätt, medborgarskap och mänskliga rättigheter i EU. Fyra expertrapporter till EU 96-kommittén«. *SOU 1996:16*.
- Big Science: The Growth of Large-scale Research*, eds. Peter Galison & Bruce Hevly. Stanford, CA, Stanford University Press, 1992.
- Binder, Leonard, et al, *Crises and Sequences in Political Development*. Princeton, Princeton University Press 1971.

- Braudel, Fernand, *Civilisationer och kapitalism*. 3 vol. Stockholm, Gidlunds 1982, 1986 och 1986.
- Brockway, Numa, *Science and Colonial Expansion: The Role of the British Royal Botanic Gardens*. New York, Academy Press 1972.
- Caldenby, Claes, *Universitetet och staden*. Göteborg, White Coordinator 1994.
- Capello, Roberta & Tomaso Pompili, »From Trade Flows to Corporate Networks«, i: Börje Johansson et al., *Patterns of a Network Economy*. Berlin: Springer-Verlag, 1994.
- Castells, Manuel, *The Informational City*. Oxford, Blackwell 1992.
- Castells, Manuel & Peter Hall, *Technopoles of the World: The Making of 21st Century Industrial Complexes*. London & New York, Routledge 1994.
- Casti, John, *Alternate Realities – Mathematical Models of Nature and Man*, New York, John Wiley & Sons 1989.
- Christiansen, Thomas & Knud Erik Jörgensen, »Towards the 'Third Category' of Space: Conceptualizing the Changing Nature of Borders in Western Europe«. Opublicerat papper till Second Pan-European Conference of the ECPR Standing Group on International Relations, Paris 13–16 September 1995. Panel on European Integration, 1995.
- Cities in Competition: Productive and Sustainable Cities for the 21st Century*, eds. John Brothie, Mike Batty, Ed Blakely, Peter Hall and Peter Newton. Melbourne, Longman Australia, 1995.
- Clark, Paul Barry, *Citizenship*. London, Pluto Press 1994.
- Close, Paul, *Citizenship, Europe and Change*. London, Macmillan 1995.
- Cram, Laura & Richardson, Jeremy, »Citizenship and Local Democracy: A European Perspective« (opubl. uppsats). Warwick 1992.
- Crawford, Elisabeth, Terry Shinn & Sverker Sörlin, »The Nationalization and Denationalization of the Sciences: An Introductory Essay«, i: *Denationalizing Science: The Contexts of International Scientific Practice*, eds. Crawford, Shinn & Sörlin, *Sociology of the Sciences Yearbook*. Dordrecht, Boston & London, Kluwer 1993.
- Cultures of Natural History*, eds. Nicholas Jardine, James A. Secord & Emma C. Spary. Cambridge, Cambridge University Press 1996.
- Dahl, Robert A., *Democracy and Its Critics*. New Haven and London, Yale University Press 1989.
- Daston, Lorraine, »Nationalism and Scientific Neutrality under Napoleon«, i: *Solomon's House Revisited: The Organization and Institutionalization of Science*, ed. Tore Frängsmyr, Nobel Symposium 75. Canton, MA, Science History Publications 1990.

- Deutsch, Karl W., *The Nerves of Government*. New York, The Free Press 1963.
- Doz, Yvez, »Government policies and global industries«, i: *Competition in Global Industries*, ed. Michael E. Porter. Cambridge, MA, Harvard Business School Press 1986.
- Duby, Georges, *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. Chicago, University of Chicago Press 1980.
- Dunn, John, ed., *Democracy. The Unfinished Journey*. Oxford, Oxford University Press 1992.
- Edquist, Charles & Maureen McKelvey, *The Swedish Paradox: High R&D Intensity Without High Tech Products*, Department of Technology and Social Change, Working Paper 129. Linköping, Linköping University 1994.
- Eklund, Niklas, »Integration of Crises or Crisis of Integration«, CERUM Working Paper 1991:14, Umeå 1991.
- Eliasson, Gunnar et al: *The Knowledge Based Information Society*. Stockholm, Almqvist & Wiksell 1990.
- Elkins, David J., *Beyond Sovereignty: Territory and Political Economy in the Twenty-First Century*. Toronto, University of Toronto Press 1995.
- Engberg, Jan, »Medborgarskap och demokrati i östra Asien«, *Framtider* 2/95.
- Eriksson, Gunnar, *Kartläggarna: Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870–1914*. Umeå, Acta universitatis umensis 1978.
- Etzkowitz, Henry, »Enterprises from Science: The Origins of Science-based Regional Economic Development«, *Minerva* 1993.
- The European Report on Science and Technology Indicators*, European Commission, Directorate XII. Brussels & Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities, 1994.
- Faulkner, Wendy & Jacqueline Senker with Léa Velho, *Knowledge Frontiers: Public Sector Research and Industrial Innovation in Biotechnology, Engineering Ceramics, and Parallel Computing*. Oxford, Clarendon Press 1995.
- Feller, Irwin, »Universities as Engines of R&D-based Economic Growth – They Think They Can«, *Research Policy* 19, 1990.
- Fischer, Manfred & Johansson, Börje, »Opening up International Trade in Eastern European Countries – Consequences for Aggregate Trade Flows in the Rhine-Main-Danube Area«, *Papers in Regional Science*, 75, 1:65–78.
- Forgan, Sophie, »The Architecture of Science and the Idea of the University«, *Studies in the History and Philosophy of Science*, vol. 20, 1989, 405–434.
- Forskningsnära företag i Norden – forskning och utveckling* 1993, Tema Nord 1995:575, Nordisk Ministerråd Köbenhavn, 1995.

- Freeman, Christopher, *The Economics of Industrial Innovation*, 2 uppl. London: Pinter, 1982.
- Freeman, Christopher, »Networks of Innovators: A Synthesis of Research Relationships«, *Research Policy* 20 1990, 499–514,
- Fukuyama, Francis, »The end of History«, *The National Interest*, Vol.16, 1989.
- Fulsås, Narve, *Tromsø universitet 25 år*, Tromsø 1994.
- Företagens FoU-internationalisering och industrins utvecklingsriktning: *Trender, orsaker, effekter och områden för samhällsinsatser*, SIND PM 1990:1, Stockholm 1990.
- Galbraith, John Kenneth, *The New Industrial State*. New York, Houghton Mifflin 1967.
- Gerner, Kristian, »Östersjöregionen – historia, nutid och framtid«, i: *Närhet och nätverk – regionernas återkomst?* Lund University Press, Lund 1994.
- Gibbons, Michael et al., *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*, London, Thousand Oaks, CA & New Delhi, Sage 1994.
- Giddens, Anthony, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, vol. 1. Berkeley, University of California Press 1981.
- Gidlund, Gullan, »Folkrörelsepartiet och den politiska styrelsen. SAP:s organisationsutveckling« i: Klaus Misgeld, Karl Molin, & Klaus Åmark, red., *Socialdemokratins samhälle*. Stockholm, Tidens Förlag 1989.
- Gidlund, Gullan, *Partiernas Europa*. Stockholm, Natur och Kultur 1992.
- Gidlund, Gullan, »Politiska partier – ett fritt Europas liv?« i: Janerik Gidlund, red., *Den nya politiska konserten. Identitet, suveränitet och demokrati i den europeiska integrationen*. Malmö, Liber-Hermods 1993.
- Gidlund, Janerik, »Den ›byzantinska komplexiteten i Europeiska unionen«, *SOU* 1995:131.
- Gidlund, Janerik, »En ekonomi med nationella förtecken«, *Framtider* 2/1995. *Global Research Strategy and International Competitiveness*. Oxford & Cambridge, MA, Oxford University Press 1991.
- Goetzmann, William H., *New Lands, New Men: America and the Second Great Age of Discovery*. New York, Viking 1986.
- Gottman, Jean, »The evolution of the concept of territory«, *Social Science Information*, 14 3/4 1975.
- Green Paper on the Impact on the Environment*. Commission of the European Communities, COM 92.
- Gregory, Derek, *Geographical Imaginations*. Cambridge, MA & Oxford, Blackwell 1994.

- Greven, Michael T. H., »Political institutions and the building of democracy: Some issues in recent German literature«, *European Journal of Political Research*, Vol.27, No.4:463–475, 1995.
- Haken, Hermann, *Advanced Synergetics*. Berlin, Springer-Verlag 1983.
- Hall, Peter, »Towards a General Urban Theory«, i: *Cities in Competition*. 1995.
- Heckscher, Eli F., *Merkantilismen*. Stockholm, Norstedt & Söner 1931.
- Held, David, »From City-States to a Cosmopolitan Order«, i: David Held, ed., *Prospects for Democracy*. Cambridge, Polity Press 1993.
- Hermansson, C-H., *Monopol och storfinans – de 15 familjerna*. Stockholm, Raben & Sjögren 1971.
- Hermansson, C-H., *Koncentration och storföretag*. Stockholm 1959.
- Hermansson, Jörgen, »Hur kan demokratin rättfärdigas?«, i: Anders Sannerstedt & Magnus Jerneck, red., *Den moderna demokratins problem*. Lund, Studentlitteratur 1994.
- Hilpert, Ulrich, *Archipelago Europe – Islands of Innovation*, FAST report 18 1992.
- Hirst, Paul Q. & Thompson, Grahame, *Globalization in Question: the international economy and possibilities of governance*. Cambridge, Polity Press 1996.
- History of the European University*, eds., Hilde de Rydder-Symoens et al., vol. 1–4. Cambridge, Cambridge University Press 1993.
- Hohenberg, P.H. & Lees, P.M., *The Making of Europe 1000–1950*. Harvard, Harvard University Press 1985.
- Hughes, Kirsty, ed., *European Competitiveness*. Cambridge, Cambridge University Press 1993.
- Hylland Eriksen, Thomas, »Den demokrati vi känner är maktlös«, i: *Svenska Dagbladet*, 15/8 1996.
- Håkansson, Lars, *Forskning och utveckling i utlandet: En studie av svenska multinationella företag*, Ingenjörsvetenskapsakademien, IVA-PM 1989:1, Stockholm 1989.
- Hägerstrand, Torsten, *Diffusion of Innovation as a Spatial Process*. University of Chicago Press, Chicago 1967.
- Hägerstrand, Torsten, *The Space-Time Trajectory Model and its Use in the Evaluation of Systems of Transportation*. Technical University of Vienna, No 11 1976.
- I framtidens kölvatten*. Stockholm: FA-rådet, 1985.
- Jacobs, Jane, *Cities and the Wealth of Nations*. Hammondsworth, Penguin Books 1984.

- Johansson, Börje, *Ekonomisk dynamik i Europa*. Malmö, Liber-Hermods 1993.
- Johansson, Börje, Batten, David, & Casti, John, »Economic Dynamics, Evolution and Structural Adjustment«, i: *Economic Evolution and Structural Adjustment – Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems* 293, D. Batten, J. Casti & B. Johansson, eds. Berlin, Springer-Verlag 1987.
- Johansson, Börje, & Karlsson, Charlie, *Från brukssamhällets exportnät till kunskapssamhällets innovationsnät*. Karlstad, Länsstyrelsen i Värmland och Högsolan i Karlstad, 1991.
- Johansson, Börje, och Westin, Lars, »Revealing Network Properties of Sweden's Trade with Europe, in *Moving Frontiers: Economic Restructuring, Regional Development and Emerging Networks*, eds Juan Cuadrado-Roura, Peter Nijkamp & Pere Salva. Aldershot, Avebury 1994
- Kargon, Robert, Stuart W. Leslie & Erica Schoenberger, »Far Beyond Big Science: Science Regions and the Organization of Research and Development«, i: *Big Science: The Growth of Large-scale Research*, eds. Peter Galison & Bruce Hevly. Stanford, CA, Stanford University Press 1992.
- Karlqvist, Anders, *Matematiska modeller och dynamiska system*. Umeå, CERUM Rapport 1987:1, Umeå universitet.
- Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers*. London, Fontana Press 1989.
- King, Desmond & Waldron, Jeremy, »Citizenship, Social Citizenship and the Defence of Welfare Provision«, *British Journal of Political Science*, Vol. 18, 1988:415–443.
- Kohler-Koch, Beate, *Regions as Political Actors in the Process of European Integration. A comparative research project of regions in France, Germany, Italy and Spain*. University of Mannheim 1994.
- Krige, John, »The Internationalisation of Scientific Work«, i: *The Research System in Transition*, eds. Susan Cozzens, Peter Healy, Arie Rip & John Ziman Dordrecht, Kluwer, 1990.
- Krugman, Paul, *Geography and Trade*. Leuven, Leuven University Press 1991.
- Lasch, Scott & John Urry, *Economies of Sign and Space*. London. Thousand Oaks, CA & New Delhi, Sage 1994.
- Leslie, Stuart W., *The Cold War and American Science*. Cambridge, MA, MIT Press 1994.
- Lindhahl, Göran, *Universitetsmiljö: Byggnader och konstverk vid Uppsala universitet*. Uppsala, Lindblads 1957.
- Lipset, Seymour Martin, »Some Social Requisites of Democracy: Economic

- Development and Political Legitimacy», *American Political Science Review*, Vol. 53, 1959.
- Lodin, Olof G., »Japan«, i: *Österns storriken, Bonniers världshistoria*, del 4, eds. Erling Bjöl och Jarl Torbacke. Stockholm, Bonniers 1983.
- Luger, Michael & Harvey Goldstein, *Technology in the Garden: Research Parks and Regional Economic Development*. Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press 1991.
- Lundgren, Nils-Gustav, *Högskolan i Luleå och Norrbottens utveckling: Effekter på arbetskraftens sammansättning och ungdomarnas val av studieväg*. Länsstyrelsen i Norrbotten, rapportserie nr 5 1991.
- Mackay, David, *In the Wake of Cooke: Exploration, Science and Empire 1780–1801*. London, Croom Helm 1985.
- Malmqvist, Göran, »Kina«, i: *Österns storriken, Bonniers världshistoria del 4*, eds. Erling Bjöl och Jarl Torbacke. Stockholm, Bonniers 1983.
- Manning, Bayless, »The congress, the executive and intermestic affairs: Three proposals«, *Foreign Affairs*, Vol. 55, 1977.
- Marshall, Alfred, *Industry and Trade: A Study of Industrial Technique and Business Organization*. London, Macmillan 1919.
- Marshall, Alfred, *Principles of Economics*. London, Macmillan, 8 uppl. 1920.
- Marshall, Thomas H., »Medborgarskap och klass«, i: *Idéer om reformism*. Stockholm, Tidens Förlag 1991.
- Martin, Hans-Peter & Schumann, Harald, *Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*. Hamburg, Rowohlt 1996.
- Martin Lipset, Seymour, »Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy«, *American Political Science Review* Vol. 53, 1959.
- Massey, Doreen, Paul Quintas & David Wield, *High Tech Fantasies: Science Parks in Society, Science and Space*. London & New York, Routledge 1992.
- McClelland, Charles E., *State, Society, and University in Germany, 1700–1914*. Cambridge, Cambridge University Press 1980.
- McLuhan, Marshall, *Gutenberggalaxen*. Stockholm, Bokförlaget Pan/Nordstedts 1962.
- Meehan, Elizabeth, *Citizenship and the European Community*, 1993.
- Minc, Alain, *Le Nouveau Moyen Age*. Paris, Gallimard 1993.
- Mlinar, Zlatko, »Globalization and Territorial Identities«, *Environment and Planning*, vol. 26, 1995.
- Mowery, D. C., »Industrial Research, 1900–1950«, i: *The Decline of the British Economy*, eds. B. Elbaum & W. Lazonick. Oxford, Clarendon Press 1986.

- National Innovation Systems: A Comparative Analysis*, ed. Richard R. Nelson. Oxford & New York, Oxford University Press 1993.
- The New Palgrave Dictionary of Economics* vol. 3, eds John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman. London, Macmillan 1987.
- Noble, David, *America by Design: Science, Technology, and the Rise of Corporate Capitalism*. New York, Oxford University Press 1977.
- Noll, Roger, »The Declining Support for Public R&D«, *Framtider International* 1995.
- Nya villkor för ekonomi och politik. Ekonomikommisionens förslag*. SOU 1993:16.
- Ohler, Norbert, *Reisen im Mittelalter*. Frankfurt a. M., Artemis Verlag 1986.
- Palló, Gábor, »Internationalism in World Science: The Hungarian Case«, i: *Denationalizing Science: The Contexts of International Scientific Practice*, eds. Elisabeth Crawford, Terry Shinn & Sverker Sörlin. Dordrecht, Boston & London, Kluwer 1993.
- Pearce, Robert D. & Satwinder Singh, *Globalizing Research and Development*. Basingstoke & London, 1992.
- Persson, Olle, *Forskning i statistisk belysning*. Umeå, 1991.
- Peters, Lois S., »Technology Management and the Research and Development Activities of Multinational Enterprises«, stencil, Rensselaer Polytechnic Institute. Troy, N.Y, 1992.
- Pomian, Krzysztof, »Historien, traditionen och det civila samhället«, i: György Konrád m fl. *Polens frihet – och vår*. Ordfronts förlag/Dagens Nyheter, Stockholm 1983.
- Porter, Michael E., *The Competitive Advantage of Nations*. London and Basingstoke, The Macmillan Press Ltd. 1990.
- Putnam, Robert D., *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press 1993. (Den svenska upplagan utkom 1996 under rubriken *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien*. Stockholm, SNS Förlag.)
- Reich, Robert B., *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*. New York, Alfred A. Knopf 1991.
- »Riksdagen, regeringen och forskningen: Några drag i svensk forskningspolitik under två decennier«, *SOU* 1995:121.
- Ruggie, John Gerard, »Territoriality and beyond: problematizing modernity in international relations«, *International Organization*, vol. 447, No 1 1993.
- Sack, Robert David, *Human Territoriality*. Cambridge, Cambridge University Press 1986.

- Santoria, Emilio, »Democratic Theory and Individual Autonomy. An interpretation of Schumpeter's doctrine of democracy«. *European Journal of Political Research*, Vol. 23, Nr. 2:121–143, 1993.
- Saxenian, AnnaLee, *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*. Cambridge, MA, Harvard University Press 1994.
- Schumpeter, Joseph, *Capitalism, Socialism and Democracy*. London, Unwin University Books 1942/1974.
- Seligman, Adam B., *The Idea of Civil Society*. New York, The Free Press 1992.
- Steinberg, Philip E., »Territory, Territoriality and the New Industrial Geography«, *Political Geography*, vol. 13, No. 1, January 1994.
- Stenberg, Lennart, »Internationella jämförelser av innovationssystem«, i: *Teknologiska system. Aktuellt om näringspolitik och ekonomi*. Stockholm, Näringsdepartementet 1995:1.
- Sundin, Bosse, *Ingenjörsvetenskapens tidevarv: Ingenjörsvetenskapsakademien, Pappersmasskontoret, Metallografiska institutet och den teknologiska forskningen i början av 1900-talet*. Umeå, Acta universitatis umensis, 1981.
- Svenskt näringslivs teknologiska specialisering, Långtidsutredningen 95*, bilaga 11. Stockholm, Finansdepartementet 1994.
- Sörlin, Sverker, *Delärdas republik: Om vetenskapens internationella tendenser*. Malmö, Liber-Hermods 1994.
- Sörlin, Sverker, »Den lilla kunskapsstaden«, *Kulturmiljövård* 1993:2–3.
- Sörlin, Sverker, *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Stockholm, Carlsson Bokförlag 1988.
- Sörlin, Sverker, »National and International Aspects of Cross-boundary Science: Scientific Travel in the 18th Century«, i: *Denationalizing Science: The Contexts of International Scientific Practice*, eds. Elisabeth Crawford, Terry Shinn & Sverker Sörlin. Dordrecht, Boston & London, Kluwer 1993.
- Sörlin, Sverker, »Odling för tanken«, i: *Tankens trädgårdar*, ed. Trygve Carlsson. Stockholm, Carlsson Bokförlag 1993.
- Sörlin, Sverker, »Regiontanken« i: Gidlund, Janerik & Sörlin, Sverker, *Det europeiska kalejdoskopet. Regionen, nationen och den europeiska identiteten*. Stockholm, SNS 1993.
- Taylor, Paul, *Political Geography: World Economy, Nation State and Locality*. London, Longman 1993.
- Taylor-Gooby, Peter, »Welfare State Regimes and Welfare Citizenship«, *Journal of European Social Policy*. Vol.1(2) 1991:93–105.
- Technology and the Wealth of Nations*, eds. Nathan Rosenberg, Ralph Landau & David C. Mowery. Stanford, CA, Stanford University Press 1992.

- Thordeman, B., *Marco Polos resor i Asien 1271–1295*, 1982.
- Trägårdh, Lars, red., *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*. Stockholm, SNS Förlag 1995,
- Turner, Paul Venable, *Campus: An American Planning Tradition* (1984), new ed. Cambridge, MA & London, The MIT Press, 1990.
- Törnqvist, Gunnar, *Contact Systems and Regional Development*. Lund, C W K Gleerup 1970.
- Törnqvist, Gunnar, *Sverige i nätverkens Europa. Gränsöverskridandets former och villkor*. Malmö, Liber-Hermods 1996.
- Törnqvist, Gunnar, »Towards a Geography of Creativity«, i: *The World Economy and the Spatial Organization of Power*. Aldershot, Avebury 1990.
- The University and the City: From Medieval Times to the Present*, ed. Thomas Bender. Oxford & New York, Oxford University Press 1988.
- Vad STU gjort för: Internationalisering av svensk FoU*, STUinfo 837-1991 Stockholm, 1991.
- Wallac, Claire, »The Concept of Citizenship: An Overview«, *Slovak Sociological Review*, March 1993.
- Weber, Max, »The Types of Legitimate Domination« i: Roth, G. & Wittich, C., eds., *Economy and Society*. New York 1968.
- Vedin, Bengt-Arne, *Nätverk för produktion och kunskap*. Malmö, Liber-Hermods 1993.
- Willoughby, Kelvin, »The Local Milieux of Knowledge-Based Industries: What Can We Learn from a Regional Analysis of Commercial Biotechnology?«, i: *Cities in Competition*, 1995.
- World Investment Report*. Unctad, FN 1993.
- Worster, Donald, *Rivers of Empire: Hydraulic Engineering and the Colonization of the Arid*. West Oxford, Oxford University Press 1985.
- von Wright, G.H., *Myten om framsteget*. Stockholm, Bonniers 1993.
- Zolo, Danilo, *Democracy and Complexity*. Cambridge, Polity Press 1992.

Författarna

Gullan Gidlund är docent i statsvetenskap och verksam vid statsvetenskapliga institutionen, Umeå universitet.

Janerik Gidlund är professor i offentlig förvaltning, särskilt regional politik och förvaltning, vid statsvetenskapliga institutionen, Umeå universitet.

Börje Johansson är professor i nationalekonomi vid Internationella Handelshögskolan i Jönköping.

Ingemar Karlsson är historiker och verksam som redaktör vid Institutet för Framtidsstudier i Stockholm.

Sverker Sörlin är professor i miljöhistoria vid Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet.

Gunnar Törnqvist är professor i ekonomisk geografi vid Lunds universitet.

Vår värld är delad. På ytan består den av ett antal territorier, av politiska enheter med en bestämd plats på kartan. Men på ett djupare plan pågår hela tiden aktiviteter tvärs över dessa gränser. Kapital och kunskap, företag och individer söker sig fram längs de vägar som leder till framgång och karriär.

Spänningen mellan territorium och gränsöverskridande nätverk sätter alltmer sin prägel på försöken att skapa en stabil politisk-ekonomisk struktur. Världen är idag på en gång större och mindre än tidigare. Mångfalden och möjligheterna tycks i det närmaste obegränsade, och det blir i allt högre grad upp till var och en att försöka utnyttja den nya tidens ökade rörlighet och tillgänglighet. Samtidigt rycker omvärlden närmare också i form av konkurrens, kulturella konflikter och kapitalflykt. De politiska och ekonomiska strukturer som ligger till grund för en bred och någorlunda rättvis välståndsutveckling förefaller långt mera undanflykt till sin karaktär.

Vilka krafter avgör egentligen var morgondagens välstånd genereras?

Vad har politiken för makt att påverka denna utveckling?

Hur ska demokrati och social sammanhållning kunna upprättas i en miljö som saknar fasta gränser?

Det är den här sortens frågor som diskuteras i "Territoriets gränser". Frågor som rör lokala och globala utvecklingsmönster, och som i hög grad påverkar dagens och morgondagens samhällsutveckling.

Gullan Gidlund är docent i statsvetenskap vid Umeå universitet

Janerik Gidlund är professor i statsvetenskap vid Umeå universitet

Börje Johansson är professor i nationalekonomi vid Internationella Handelshögskolan i Jönköping

Ingemar Karlsson är historiker och verksam som redaktör vid Institutet för Framtidsstudier i Stockholm

Sverker Sörlin är professor i miljöhistoria vid Umeå universitet

Gunnar Törnqvist är professor i ekonomisk geografi vid Lunds universitet

ISBN 91-7150-637-3

9 789171 506375

SNS
FÖRLAG